

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANA BİLİM DALI

ÇANDARLI AİLESİ'NİN SANAT HAMİLİĞİ
VE
BURSA ALİ PAŞA CAMİİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İ.Naci ZEYREK

DANIŞMAN : Prof. Dr. Zeren TANINDI

BURSA 2004

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
GİRİŞ	1
1. ÇANDARLI AİLESİ'NİN TARİHİ VE SANAT HAMİLİĞİ	3
2. ÇANDARLI ALİ PAŞA	17
2.1. Çandarlı Ali Paşa'nın Kişiliği	17
2.2. Çandarlı Ali Paşa'nın İmar Faaliyetleri	23
3. BURSA ALİ PAŞA CAMİİ	25
3.1. Bursa Ali Paşa Camii'nin Coğrafi Konumu	25
3.2. Kaynaklarda Bursa Ali Paşa Camii	26
3.3. Bursa Ali Paşa Camii'nin Vakıfları ve Vakfiyeleri	32
3.4. Bursa Ali Paşa Camii'nin Mimari Özelliği	46
3.5. Bursa Ali Paşa Camii'nin Haziresi	50
3.6. Bursa Ali Paşa Camii'nin Bezeme Programı	51
SONUÇ	87
ÇİZİMLER	90
RESİMLER	100
EKLER	149
ÇİZİM LİSTESİ	154
RESİM LİSTESİ	155
EK LİSTESİ	159
KAYNAKÇA	160

ÖNSÖZ

Osmanlı Beyliği'nin, 13. yüzyılın ikinci yarısında başlayan yeni yapılanmasının ardından kısa sürede devlet yapısına ulaşabilme başarısı, dönemin koşullarını doğru değerlendirebilen yönetim kadrosu ile sıkı bağıntılıdır. Geçmişten taşıdığı kültür yapısı ile yeni yerleştiği alanlarda karşılaştığı kültürel yapının uyumunu sağlayarak, yeni bir toplumsal doku oluşturan erken dönem yönetim kadrosu, yerleşik yaşamın gerektirdiği imar faaliyetlerinde de, askeri ve politik becerileri kadar etkili olabilmıştır. Bu nedenle, 14. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde kurum ve kuruluşlarıyla yeni bir Osmanlı kent ve toplum yapısının oluşmaya başladığı gözlemlenebilir. Cami, medrese, imaret, han, hamam, bedesten gibi kamusal yapı inşasında yeni plan şemalarının denenmesi ve yeni bezeme programlarının uygulanması genç devletin kendine ait sanatsal görüşünün varlığını ortaya koyar. 14. ve erken 15. yüzyılda özellikle İznik ve başkent Bursa'da yoğunlaşan kültür, sanat ve imar zenginleşmesinde sultanlarla birlikte veziriazam, vezir ve yüksek kademeli devlet adamlarının desteğinin göstergesi, günümüze ulaşan mimari örneklerdir. Devletin kuruluş döneminden başlayarak, özellikle erken dönem sürecinde üst düzey yönetimde görev alan Çandarlı Ailesi'nin söz edilen yerleşimlerin imarına olan katkıları dikkat çekicidir. Sahip oldukları plan şeması ve bezeme programıyla Osmanlı mimarisi ve sanat tarihi açısından önem taşıyan ve işlevlerini bugün de sürdüren İznik Yeşil Camii (inş. 1378-1391), Bursa İbrahim Paşa Hamamı (Eski Hamam) (inş.1421), İznik Mahmut Çelebi Camii'nin (inş.1442) yanı sıra, bugüne ulaşamayan İznik Hayrettin Paşa Medresesi, Bursa Tuz Pazarı Hayrettin Paşa Camii ile özgün durumunu yitirerek günümüze ulaşan ve restorasyonu devam eden Bursa Ali Paşa Camii (inş.1394'den önce), Çandarlı Ailesi'nin inşalarını üstlendiği çok sayıdaki yapı arasında yer alan örneklerdir. Aynı ailenin bu yöndeki diğer bir etkinliği ise, inşalarını üstlendikleri yapıların gereksinimlerinin karşılanması amacıyla oluşturdukları vakıflardır. Erken dönem sürecinde devletin yeni toprak kazançlarına bağlı olarak sınırların genişlemesiyle, Çandarlı Ailesi'nin toplumsal hizmetleri İznik, Bursa ve civarı yerleşim birimlerinin dışında da görülür. Her ne kadar, Çandarlı Halil Paşa'nın 1453 yılında azledilmesiyle ailenin yönetim ve ekonomik gücü kesintiye uğramış olsa da, daha sonra geri verilen itibarları ve mal varlıkları ile toplum yararına olan hizmetleri eskisi kadar olmasa da, 19. yüzyıla kadar devam eder. Dolayısıyla, ailenin göstermiş olduğu imar ve sanat faaliyetlerinin,

Osmanlı Sanatı içindeki yerinin ve öneminin öne çıkarılması gereklidir. Bu tezin amacı, yukarıdaki açıklamalara bağlı olarak Çandarlı Ailesi'ne mensup bireylerin Osmanlı Sanatı içindeki sanat hamiliğinin araştırılarak, bulguların değerlendirilmesi ve ailenin yaptırdığı önemli yapılar arasında yer alan Bursa Ali Paşa Camii'nin mimari ve bezeme programı açısından değerlendirilmesidir.

Ancak, bu tez ile sanat hamiliği bağlamında ele alınan Çandarlı Ailesi, köken olarak Osmanlı Devleti'nin kuruluş öncesine dayanan ve süreklilik arz ederek günümüze kadar gelen kuşaklarıyla geniş bir sülaleyi kapsamakta ve tüm Osmanlı Sanatı'ndaki Çandarlı Ailesi'nin toplumsal hizmetleri geniş bir coğrafi alan ve zaman dilimine yaygınlık göstermektedir. Söz konusu ailenin konu başlığı ile sınırlandırılan alanı, Çandarlı Ailesi bireylerinden Ali Paşa ve özellikle Bursa Ali Paşa Camii'ne yöneliktir. Tezin giriş bölümü, aile kökeni hakkında eldeki verilerin sunulmasıyla başlamaktadır. Birinci bölümde; ailenin bilinen ataları Çandarlı Kara Halil Hayrettin Paşa'dan başlamak üzere, sanat faaliyetlerine katkıda bulunan aile bireylerinin yaşam öyküleri özet halinde, faaliyetleri ise sadece toplumsal hizmetlerine örnek oluşturacak şekilde ayrıntıya inilmeden anlatılmaktadır. Bu bölümde seçilen yapıların Osmanlı Sanatı içindeki konumu ve önemi de ana hatlarıyla vurgulanmaktadır. Tezin ikinci bölümü Çandarlı Ailesi'nden Ali Paşa'ya yöneliktir. Paşa'nın eğitimi, ilmî, askerî ve idarî teşkilatta üstlenmiş olduğu görevleri, sosyal ve kişisel özellikleri ile yaşama geçirdiği yapılarının ele alındığı bu bölümde, Ali Paşa hakkında ulaşılan her tür bulgu ve veri genel hatlarıyla değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Çandarlı Ailesi'nin Osmanlı Sanatı'ndaki hamiliğine önemli bir örnek teşkil eden Bursa Ali Paşa Camii ise, tezin üçüncü bölümünü oluşturmaktadır. Bu bölümde söz konusu yapının şehir içindeki coğrafi konumu, tarihçesi, vakfiyeleri, mimari plan özellikleri, haziresi, bezeme programı ve yapının Zilhicce 796/Eylül 1394 tarihli vakfiyesinde bahsedilen Kâzerunî Tarikatı mensuplarının Bursa'daki dönemin seçkinlerinden gördüğü himaye üzerinde durulmaktadır. Konuyla ilgili ulaşılan ve metin içinde ayrıntılarıyla ele alınan bilgilerin genel bir değerlendirilmesi ise sonuç bölümünde sunulmaktadır. Tez, konuyu destekleyen çizim, resim, ekler bölümü ve bunların sağlandığı kaynakların belirtildiği listelerin ardından sunulan kaynakça ile son bulmaktadır.

Ali Paşa Camii'ne ait vakfiyelerden bu güne kadar yayınlanmamış olan Zilhicce

796/Eylül 1394 tarihli Arapça vakfiye tercüme ettirilerek, Ramazan 830/ Temmuz 1427 tarihli, Osmanlı Türkçesi ile yazılmış ve yine bugüne kadar yayınlanmamış olan vakfiye ise tarafımdan okunarak tablolastırılmıştır. Bursa Ali Paşa Zaviyesi'ne ait 808/1406 tarihli Arapça vakfiyenin tablolastırılması ise, ilgili bölümdeki dipnotta belirtilen kaynaktan yararlanılarak tarafımdan yapılmıştır.

Tezi destekleyen fotoğraflardan, çekimleri 1999 yılına ait olanlar Bengi Çorum'dan, 2000 yılına ait olanlar ise Vakıflar Bursa Bölge Müdürlüğü Arşivi'nden temin edilmiştir. 2002 yılına ait olan fotoğraflar ise tarafımdan çekilmiştir. Yine tezde yer alan kroki, plan, kesit ve restitüsyonlar tarafımdan çizilmiş, bunlarla ilgili bilgiler tezin sonunda listeler halinde sunulmuştur.

İ.Naci ZEYREK

Bursa 2004

GİRİŞ

Çandarlı Ailesi, Osmanlı Devleti'nin 13. yüzyıl sonlarındaki kuruluş aşamasından itibaren lala, kadı, kazasker, vezir ve veziriazamlık da dahil olmak üzere yönetimin üst kademelerinde hizmet vermiştir. Kaynaklar, ailenin devlet yönetimindeki üst düzey görevlerinin Orhan Gazi döneminden (s.1326-1360) başlayarak, II. Selim'in (s.1566-1574) tahta çıkışını izleyen yıllara kadar sürdüğü, güçlü etkinliğinin ise özellikle Osmanlı Devleti'nin erken döneminde görüldüğünden söz eder.¹ Aile, yönetimde sahip olduğu bu önemin yanı sıra, aynı süreçteki imar ve sanat etkinliklerine olan katkılarıyla da dikkat çeker. Toplumsal hizmet amacıyla inşa edilip, bugüne işlevlerini sürdürerek veya özgünlüğünü yitirmiş halde gelen ve aile bireylerinin adını taşıyan yapıların çokluğu bu ailenin imar ve sanat etkinliklerine olan desteğini yansıtır.

Kaynaklarda aile ismi, genellikle Candarlu, Candarlı, Çandarlu, Çandarlı ve Cendereli olarak farklı yazılımlar ile kullanılmakta ise de, günümüzde yaygın olarak Çandarlı şeklinde okunmaktadır.² Aile'nin önde gelen ismi Halil Hayrettin Paşa'nın yaptırmış olduğu İznik Yeşil Cami (inş. 780/1378-794/1391) ile Serez Kurşunlu Cami (inş. 787/1385) kitabelerinde, Paşa'dan "Cenderî" olarak bahsedilmiş olması, bu lakabın da dönem itibariyle yaygın kullanımına işaret eder.³ Nitekim, Murat Hüdavendigâr'ın (s.1360-1390) ünlü beylerinden Gazi Evranos Bey'e Kosova Savaşı'nda verilen Muharrem 793/ Aralık 1390 tarihli beratın şahitleri arasına düşülen "İlyas bin Halil el-Cenderî" ismi bu düşünceyi destekler.⁴

Çandarlı Ailesi'nin köken olarak Anadolu'lu bir sülaleden geldiği bilinmektedir. Ancak, daha erken yerleşim yerleri hakkındaki bilgiler tıpkı aile isminin kullanımında olduğu gibi farklılık taşımaktadır. Sülalenin bilinen atası Kara Halil Hayrettin Paşa, köken olarak Karaman, Eskişehir veya Seyitgazi'ye bağlanmaktadır. Osmanlı müelliflerinden Ahmedî'nin (1334-1413) *İskendername*'sinde (808/1405), Kara Halil Hayrettin Paşa nisbesinin "Cenderî" olarak kullanılması tıpkı yukarıda söz edilen

¹ Aktepe, Münir, "Çandarlı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8.Cilt, İstanbul, 1993, s.209.

² Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s.1.

³ Aktepe, a.g.e., s.210.

⁴ Uzunçarşılı, a.g.e., s.29.

kitabelerde olduğu gibi, O'nun "Cendere" isimli yerleşim birimiyle bağlantısını vurgular.⁵ Bu nedenle, ailenin genellikle Sivrihisar veya Nallıhan Kazası köylerinden Cendere'ye bağlı olabileceği üzerinde durulur. Bundan dolayı ailenin, günümüz Eskişehir İli'ne bağlı Sivrihisar veya Ankara iline bağlı Nallıhan kazası köylerinden birine mensup olma olasılığı güçlüdür.⁶ Bunun yanı sıra kimi kaynakta ise, ailenin bilinen ataları Halil Hayrettin Paşa'dan "Amasyalı Hacı Halil Hayrettin Paşa" olarak bahsedilmiş olması, aile soyunun Amasya ile bağlantılı olabileceği olasılığını da beraberinde getirir.⁷

Anadolu Coğrafya'sında ailenin izi sürüldüğünde, ailenin adını çağrıştıracak çok sayıda yerleşim birimi gözlemlenmekte ise de bunlar, söz konusu ailenin soyu hususunda yeterli bilgi vermez. İç Anadolu'da Yozgat ili sınırları içinde Çayıralan ilçesine bağlı bir bucak merkezi Çandır adını taşımaktadır. Ankara ili Kalecik İlçesi'ne bağlı bir başka bucak merkezi de aynı isim ile anılmaktadır. Yine İzmir ili Dikili İlçesi'ne bağlı olup Antik Elaia kenti kalıntıları yakınında, Eş Körfezi'nin kuzey kıyısında yer alan ve üzerindeki aynı adı taşıyan kalesi ile tanınan küçük bir yarımada'daki yerleşim birimi Çandarlı olarak adlandırılmaktadır. Eski adı Pitane olan ve İon Arkaik Çağı'na ait mezarlıkların bulunduğu bu yarımada'nın kendisi de Çandarlı Yarımadası adıyla bilinmektedir. Aynı coğrafyadaki İzmir-Çanakkale karayolunun batısında yer alan ve eski adı Elaitikos olan körfez, günümüze kadar Çandarlı Körfezi olarak anıla gelmiştir. Erken Osmanlı dönemine ait mimari kalıntılara sahip İznik'e bağlı bir köy de Çandarlı Köyü'dür. Çandarlı veya yakın isimler taşıyan yerleşimlerin sayıca çokluğunun ve geniş bir coğrafyaya yayılım göstermesinin sebebi, muhtemelen bu yerlerin ailenin Osmanlı Devleti'nin erken döneminden itibaren göstermiş olduğu politik etkinliğinden dolayı tımar, îkta yada mülk olarak verilmiş olmasıdır. Ailenin Osmanlı Devleti içinde yürüttüğü ticari faaliyetler ile ailenin ismini taşıyan yerleşim birimleri arasında bir bağlantının olabileceği de düşünülebilir.

⁵ Ahmedî, *İskender-Name, İnceleme-Tıpkıbasım*, Yay.İsmail Ünver, Türk Dil Kurumu Basımevi, Ankara, 1983, y. 66b.

⁶ Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, s.1

⁷ Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, 1.Cilt, Cem Yayınları, İstanbul, 1974, s.393.

1. ÇANDARLI AİLESİ'NİN TARİHİ VE SANAT HAMİLİĞİ

Aile'nin bilinen atası, asıl adı Halil olan Kara Halil Hayrettin Paşa'dır (ö.1387). Vezirliğinden önce Kara Halil Efendi veya Karaca Halil Efendi lakabı ile tanınırdı. Doğum yeri ve tarihi hakkında net bulgulara rastlanamamaktadır. İznik Yeşil Cami'nin 780/1378 tarihli kitabesinde yer alan *Mevlana hayra-l millet ve-l dîn Halil bin Ali el Cenderî* ibaresinden baba adının Ali olduğu tespit edilir.⁸ Hüseyin Hüsamettin, Paşa'yı, İmamzade Hacı Halil Paşa olarak tanıtır.⁹ İznik Medresesi müderrislerinden Tacettin Kürdî'nin kızı ile evlenerek, ilk Osmanlı Sultanı Osman Gazi'nin (s.1300-1326) kayınpederi Şeyh Edebalî'nin (ö.1326) bacanağı olur.¹⁰ Osmanlı Devleti'nin kurulmasında büyük rol oynayan Ahi teşkilatına mensup olması O'nun, döneminin seçkin aile ve kişileriyle yakın ilişki kurmasını sağlamıştır.¹¹ Paşa'nın ilmiye sınıfından geldiği bilinmekle birlikte, kimlerden ve nerede eğitim aldığı konusu belirsizlik taşımaktadır. O'nun, Kara Hoca olarak da bilinen Alaattin Esved'in öğrencisi olduğu, aynı zamanda Kâdiri tarikatı ileri gelenlerinden Mudurnu'lu Şeyh Fahrettin'in de müridi olduğu hakkında kayıtlara rastlanmaktadır.¹² Paşa, Osman Gazi'nin yaşamının son yıllarında Bilecik kadılığı görevini yürütürken, İznik'in alınmasıyla birlikte, Orhan Gazi (s.1326-1359) tarafından önce İznik kadılığına (1331) atanır. Sonraki yıllarda ise daha üst bir makam olan Bursa kadılığına getirilir (1348-1349). Paşa'nın bu görevi esnasında üstlenmiş olduğu en önemli hizmet, Osmanlı ordusunda düzenli bir askeri yaya teşkilatını kurması olmuştur. Murat Hüdavendigâr'ın (s.1359-1389) tahta çıkması üzerine Paşa, dönemin en yüksek şer'i ve örfî makamı olan kazaskerlik makamına getirilir (1362). Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı'nın kurulması, Kara Halil Paşa'nın kazaskerlik görevi esnasındadır (1364-1365). Yeni oluşturulan devlet teşkilatı mali sisteminin düzenlenmesinde de Kara Halil Paşa'nın payı büyüktür. Çandarlı Kara Halil Paşa, Osmanlı Devleti'nin ilk vezirlerinden Alaattin Paşa, Ahmet Paşa, Hacı Paşa ve Sinanettin Yusuf Paşa'dan sonra

⁸ Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, s.9.

⁹ Hüseyin Hüsamettin, *Amasya Tarihi*, Necim İstikbal Matbaası, İstanbul, 1329, s.189.

¹⁰ Taşköprülüzade, *Eş-Şeka'ikun-numaniye fi Ulema'id-Devleti'l-Osmaniye*, Neş. A.S.Furat, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1985, s.8.

¹¹ Aktepe, "Çandarlı", s.210.

¹² Uzunçarşılı, a.g.e., s.3.

vezir olarak Halil Hayrettin Paşa ünvanını alır (1364-1365).¹³ Vezirliğinin yanı sıra Beylerbeyi yani ordu komutanlığı görevini de birlikte yürütür. Ordu'nun, Rumeli topraklarında göstermiş olduğu üstün başarılarında önemli rol oynamış olan Halil Hayrettin Paşa'nın, özellikle Gümölcine, İskece, Zihne, Kavala, Drama, Serez, Selanik, Manastır ve Ohri şehirlerinin alınmasındaki rolü büyüktür. Sultan Murat Hüdavendigâr Dönemi'nde Anadolu'da iyice artan Karamanoğlu tehlikesine karşı, Karamanoğlu Alaattin Bey üzerine sefer hazırlığına girildiğinde, Halil Hayrettin Paşa Yenice-i Vardar'da hastalanır ve Serez'de vefat eder. Cenazesi oğlu Ali Paşa tarafından İznik'e getirilerek, Lefke Kapı dışında Roma suyunun kuzeyinde bulunan türbesine defnedilir. Ölüm tarihi olarak mezar taşında 789/1387 yılı yazılıdır.¹⁴

Paşa, devlet yönetimindeki yeteneği kadar hayır hizmetlerindeki cömertliği ile de bilinmektedir. İznik'de Yeşil Cami, Hayrettin Paşa İmaret, Darülhadis ve Medresesi, Serez'de kendi adıyla anılan cami ve hamam ile Gelibolu Sultan Cami (inş.787/1385) Paşa'nın inşa ettirdiği yapılarıdır.

Çandarlı Halil Hayrettin Paşa'nın yaptırmış olduğu ilk eser olarak bilinen İznik Yeşil Cami, İznik sur içinde olup Lefke kapı ile İstanbul kapı arasındadır. Caminin mimarının Hacı Musa olduğu ve inşaatın Halil Hayrettin Paşa'nın vefatından sonra, oğlu Ali Paşa'nın veziriazamlık döneminde (v.1387-1406) tamamlandığı dış kapı üzerinde yer alan ve sülüs hat ile Arapça yazılmış kitabeden okunmaktadır. İç kapı üzerinde üç satır halinde sülüs hatla yazılan Arapça ikinci kitabede ise, yapı inşaatının Vezir Halil Hayrettin Paşa tarafından başlatıldığı yazılıdır (780/1378).¹⁵

Tek kubbeli olarak ve kesme taştan inşa edilmiş olan cami, son cemaat yeri ve harim olmak üzere iki ana bölüm halinde kuzey-güney yönünde dikdörtgen bir plana sahiptir. Harim, son cemaat yeri yönünde ve doğu-batı doğrultusunda yerleştirilen iki sütunun taşıdığı üç kemer sırasıyla bölünerek kendi içinde iki ayrı mekan olarak tasarlanmıştır. Kible yönündeki yaklaşık 11X11m. ölçülerinde kare plan şemasına

¹³ Aktepe, "Çandarlı Kara Halil Hayrettin Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8.Cilt, İstanbul, 1993, s.215.

¹⁴ Aktepe, a.g.e., s.215.

¹⁵ Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, s.23.

sahip olan ve üçgen prizmalarla bezeli yüksek bir kasnağa oturan kubbe ile örtülü mekan, mihrap önü bölümüdür. Son cemaat yeri yönündeki diğer bölüm, kuzey duvarına atılan iki kemerle birbirinden ayrılan üç alandan oluşur. İki yan alanın üzeri birer tonoz ile örtülü iken, orta alanın örtü sitemini küçük bir aydınlatma fenerine sahip ve köşelerden üçgen tromplara oturan sekiz dilimli küçük bir kubbe oluşturur. Caminin son cemaat yeri ise, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır ve iki sivri kemerle üç kısma ayrılmıştır. Orta kısım, üçgen prizmalardan oluşan kasnağa oturan yirmi dilimli bir kubbe ile yan kısımlar ise aynalı tonoz ile örtülüdür. Camiye kuzey yönden son cemaat yerine açılan ve üç yönden mukarnas ile çevrili dikdörtgen bir kapıdan girilir. Harimin aydınlatılması, kubbe kasnağının üç yönüne bir sıra, yapı duvarının doğu ve batı yönlerine altı ve üstlü iki sıra, kible yönüne ise, mihrabın her iki yanına alt sırada açılan pencereler ile sağlanır. Silindirik gövdeli, tek şerefeli ve konik külahlı minaresi ise, harimin kuzey-batı cephesinde ve yapı duvarı üzerinde yer alır. Cami, günümüzde işlevini sürdürmektedir.

Halil Hayrettin Paşa tarafından yine İznik'te Yeşil Camii yakınında inşa ettirilen ancak bu güne ulaşmamış olan imaretin, 17. yüzyılın ikinci yarısında hizmette olduğu ve buradan her gün zengin ve fakire mertabani tabaklarla çorba verildiği yazılıdır.¹⁶ 19. yüzyılın sonlarından, Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar Anadolu'yu dolaşarak bazı Selçuklu ve Osmanlı yapılarının rölevellerini hazırlayan Fransız mimar Alexandre Raymond, inşasını 1378-1387 yılları arasına tarihlediği yapının planını ve restitüsyon çalışmasını 1918 tarihinde hazırlamıştır.¹⁷ Raymond'un çizimlerinden, imaretin aynı bölgede 1389 yılında Sultan Murat Hüdavendigâr tarafından yaptırılan Nilüfer Hatun İmaretiyle benzerlik taşıdığı anlaşılır. İmaret, doğu-batı yönünde ters T planlıdır ve bir sıra kesme taş üç sıra tuğla örgülü inşa edilmiştir. Yapının batı yöndeki girişi, bir yanıyla yapıya bağlı diğer üç yanıyla açık, batı yönde dört paye ve iki sütun, merkezde ise dört sütunlu ve sivri kemerli bir revak görünümündedir. Her biri yüksek kasnağa sahip ve kuzey-güney yönünde yerleştirilen üç kubbe ile örtülü olan bu mekanın, yan iki kubbeleri oval bir görünüm sunmaktadır. Asıl mekan, doğuya doğru üç, yanlara doğru

¹⁶ Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, s.25.

¹⁷ Şentürk, Şennur, *Bir Mimar Bir Yorum Alexandre Raymond*, Çev.Natalia Madina, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 1999, s.41.

ikişer bölüm oluşturacak şekilde tasarlanmıştır. Kareye yakın ölçülere sahip bu bölümler birbirlerinden yapı duvarlarına oturan kemerler ile ayrılmaktadır. Her bir bölümün üzeri yüksek kubbe kasnağına sahip birer kubbe ile örtülüdür. Kapalı mekanın girişteki kare plan şemasındaki ilk bölümünün, diğerlerinden daha geniş bir alana ve aydınlatma fenerli bir kubbeye sahip olduğu da anlaşılmaktadır. Yapı, kapalı mekanın her dört yönünde yer alan pencerelerle aydınlatılmaktadır.¹⁸ Paşa'nın aynı bölgede inşa ettirmiş olduğu darûlhadis veya medrese olarak bilinen yapının bugüne sadece alt yapısı gelebilmiştir. İznik Yeşil Cami ile Lefke Kapı arasında yer alan ve günümüzde kuzey ve doğu yönden özel mülk sınırlarıyla çevrili kalıntıları ise, özgün yapı hakkında kesin bilgi vermemektedir.

Hayrettin Paşa, Sultan I. Murat döneminde Bursa Tuz Pazarı'nda bir de cami inşa ettirmiştir. Bugünkü adıyla Çancılar Caddesi'ni Cumhuriyet Caddesi'ne bağlayan Çandarlı Sokak'ta bulunan cami hakkında, özgün yapının ahşap bir çatı ile örtülü olduğu, bir sıra kesme taş, üç sıra tuğla örgüsü ile inşa edilerek, kesme taş aralarında kullanılan dikey tuğlalar ile görsel etkinin artırıldığı yazılıdır.¹⁹ Caminin yine özgün durumunda, silindirik formda ve zigzag tuğla örgüsü ile bezeli bir minaresinin bulunduğu da bildirilmektedir. Ancak, işlevini sürdüremeyecek kadar zarar görmüş olan bu yapı ve minare kalıntısı yakın tarihte tamamen kaldırılarak, aynı yere Hayrettin Paşa'nın adını taşıyan yeni bir cami inşa edilmiştir. Paşa'nın Serez'de yaptırmış olduğu ve Serez Kalesi'nin güney batısında, Aşağı Çarşı Mahallesi'nde yer alan caminin yapım tarihi 787/1385 dir. Cami, Kurşunlu Cami veya Eski Cami olarak da tanınır. Evliya Çelebi, cami kapısı üzerindeki kitabede *Halil İbn Ali el-cenderî* şeklinde bir yazının varlığından bahseder.²⁰ Yapı, 1132/1719-1720 tarihinde bir yangın sonucu tahrip olduğu için Sultan II. Mahmut (s.1808-1839) tarafından 1252/1836-1837 tarihinde tamir ettirilerek üzerine yeni bir kitabe konmuştur.²¹ Aynı yerde, Çandarlı Halil Paşa tarafından bir de hamam yaptırılıp, Hayrettin Paşa Camii ile bu hamamın giderlerinin karşılanması için 16. yüzyıl ortalarındaki yıllık geliri 197.676 akçeye ulaşan

¹⁸ Şentürk, *Bir Mimar Bir Yorum Alexandre Raymond*, s.41.

¹⁹ Ötügen, Yıldız, Aynur Durukan, Hakkı Acun, Sacit Pekpak, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler (Bursa İl Merkezi)*, 3.Cilt, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1993, s.79.

²⁰ Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, s.10.

²¹ Aktepe, "Çandarlı Kara Halil Hayrettin Paşa", s.215.

on dokuz köy vakfedilmiştir.²² Bunlardan başka, Orhan Gazi oğlu Süleyman Paşa'ya (ö.1360) ait olduğu söylenen Gelibolu'daki Eski Cami veya Sultan Cami adıyla bilinen yapının 1385 tarihli kitabesinde, Halil Hayrettin Paşa tarafından bina edildiği okunmaktadır.²³ Aynı kitabede Çandarlı Kara Halil Hayrettin Paşa'dan bahsedilirken, *seyyid el-ulema hayr el-millet ed-dîn* lakabı kullanılır.²⁴

Sultan I. Murat (Murat Hüdavendigâr), Bursa Çekirge Senti'ndeki vakıflarının mütevelliliğini ve nezaretini 787 Cemazû'l-ahir/ Temmuz 1385 tarihli vakfiyesi ile veziri Halil Hayrettin Paşa'ya vermiştir.²⁵ Paşa'nın Bursa ve çevresindeki bazı yapılarının giderlerini karşılamak amacıyla, Bursa Kazası Bahçeler Köyü ile Akhisar Kazası Hayrettin Köyü'nün de aralarında bulunduğu çok sayıda köy, Hayrettin Paşa vakıflarında yer almaktadır.²⁶

Çandarlı Halil Hayrettin Paşa'nın, dönemin ilmi, edebi ve tasavvufî yönleriyle tanınan bazı kişiler ile yakınlığı da dikkat çekmektedir. Cemalettin Aksarayı (ö.1389), 12. yüzyıl bilginlerinden Zemahşeri'nin (ö.1144) *El-Keşşaf* adlı tefsirini açıklamak üzere *Hâşiye* adlı bir kitap kaleme almıştır.²⁷ 772/1381 tarihli bu kitabın üzerine müellifi tarafından düşülen *vezir el-fâzıl el-âlim mevlana Hayrettin* ibaresinden, *Hâşiye*'nin Halil Hayrettin Paşa'ya ithaf edildiği anlaşılır.²⁸ Germiyan Beyliği'nin himayesinde yetişip, daha sonra I. Bayezit'in (s.1389-1402) şehzadesi Emir Süleyman'ın (ö.1409) himayesine girmiş olan dönemin şair ve alimlerinden Ahmet Daî de (ö.1421'den sonra) kendi hattıyla yazdığı *Divan*'ını Halil Hayrettin Paşa'ya ithaf etmiştir.²⁹ Devlet işlerinde oldukça yetenekli ve faziletli bir kişiliği olduğu anlaşılan

²² Aktepe, "Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa", s.215.

²³ Aktepe, a.g.e., s.215.

²⁴ Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, s.10.

²⁵ İstanbul Defterdarlığı'ndan Başbakanlık Arşivi'ne devredilen vesikalardan A kısmı No.162/5.

²⁶ Barkan, Ömer Lütfi, Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, 1.Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s.53.

²⁷ Taşköprülüzade, *Eş-Şeka'ikun-numaniye fi Ulema'id-Devleti'l-Osmaniye*, s.17.

²⁸ Uzunçarşılı, a.g.e., s.10.

²⁹ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Kütahya Şehri*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1932, s.213.

Çandarlı Kara Halil Hayrettin Paşa'nın, Ali (ö. 1406), İlyas (ö.1391 den sonra) ve İbrahim (ö.1429) adlarında üç oğlu vardır.³⁰

Çandarlı İlyas Paşa, Halil Hayrettin Paşa'nın üç oğlundan ikincisidir. Babası ve kardeşleri gibi ilmiye sınıfına girmeyerek askeri görevlerde bulunmuştur. Beylerbeyliğine kadar yükselmiş ve Yıldırım Bayezıt döneminde (1389-1402) vefat etmiştir. Kabrinin nerede olduğuna dair bilgiye ulaşılamamaktadır. Sülalenin Serez kolu Çandarlı İlyas Paşa'nın oğulları ve torunları silsilesi ile devam etmiştir.

İlyas Paşa'nın İznik'te bazı imar faaliyetlerinde bulunduğu ve bunlara yönelik vakfının varlığından bahsedilmiş olsa da, bunlara dair bilgiler kısıtlıdır.³¹ Paşa, İznik'te bugüne ulaşmamış bir zaviye inşa ettirmiş, bu zaviyenin masraflarının karşılanması için İznik yakınlarında bir bahçe ve bostan vakfetmiştir.³² Yine Paşa'nın aynı zaviyesinin giderlerinin karşılanması için İznik'te bugüne ulaşmayan bir hamamın vakfedilmiş olduğu da kayıtlıdır.³³ İlyas Paşa'nın oğlu Davut Çelebi'nin (ö.1482) İznik'te Süleyman Paşa Camii civarında bir çeşme yaptırmış olduğu yazılıdır.³⁴ Ancak, bugün İznik'te söz konusu çeşme ve Süleyman Paşa Camii'ne ait bir yapı kalıntısı bulunmamaktadır.

Çandarlı Kara Halil Hayrettin Paşa'nın en küçük oğlu olan İbrahim Paşa'nın doğum yeri ve tarihi hakkında kesin bilgiler mevcut olmamasına karşın, O'nun da medrese eğitimini tamamladığı bilinmektedir.³⁵ İbrahim Paşa, 15. yüzyılın ilk yıllarında Bursa Kadılığı görevini yürüttüğü sırada, Fetret Devri'nde Musa Çelebi'nin yanında bir müddet Edirne Kadılığı da yapar. Çelebi Sultan Mehmet döneminde (s.1413-1421) Bursa'ya gelerek Çelebi Sultan Mehmet'in hizmetine girer.³⁶ Kazaskerliğe yükseltilmesinin ardından, Çelebi Sultan Mehmet'in ikinci veziri olarak atanır. Devlet

³⁰ Çandarlı Ali Paşa'nın yaşam öyküsü, dönemi yapı ve yapıtlarına olan desteği tezin ikinci ve üçüncü bölümlerinde anlatılacaktır.

³¹ Aktepe, "Çandarlı", s.210.

³² Başbakanlık Arşivi, tapu tahrir defterleri, No.733, y. 317 b.

³³ Başbakanlık Arşivi, tapu tahrir defterleri, No.733, y. 318.

³⁴ Aktepe, a.g.e., s.210.

³⁵ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1965, s.82.

³⁶ Aktepe, "Çandarlı İbrahim Paşa", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8.Cilt, İstanbul, 1993, s.213.

yönetimine II. Murat'ın (s.1421-1451) geçmesiyle, İbrahim Paşa veziriazamlığa yükselir.³⁷ Kardeşler arasındaki iktidar mücadelesi sonucu, yönetim boşluğu beliren Anadolu topraklarının tekrar tek Osmanlı Sultanlığı altında toplanmasında İbrahim Paşa'nın politik rolü büyüktür. Çandarlı İbrahim Paşa'nın ölüm tarihine dair kayıt, İznik'te Lefke kapı iç tarafında ve cadde üstünde bulunan türbesindeki mezar taşıdır. Bu kitabeğe göre Paşa'nın ölüm tarihi 24 Zilkade 832/25 Ağustos 1429 dur.

Çandarlı İbrahim Paşa'nın, babası Halil Hayrettin ve kardeşi Ali Paşa gibi, dönemin imar faaliyetlerine olan desteği, Bursa ve İznik civarında bina edilmiş, bu güne ulaşan yada alt yapıları ile bilinen örnekler ile gözlemlenebilir. Paşa'nın banılığını yaptığı yapılar arasında yer alan İznik İbrahim Paşa İmaret, günümüze ulaşmamıştır. Ancak İznik İbrahim Paşa Türbesi duvarına konulan, türbenin harap olmasından sonra kaldırılan ve halen İznik Müzesi'nde korunan bir kitabesi mevcuttur.³⁸ Bu kitabede okunan tarihe göre inşası, Cemazü'l-ahir 828/Nisan 1425-830/1426-1427 yılları arasında süren imaret, İbrahim Paşa Türbesi'nin doğu yönüne düşmekteydi.³⁹ Bu imarete, Orhan Gazi Kazası'nın Gürle nahiyesine bağlı Ferraşbâli veya Fâtıma adıyla bilinen köy ile Akköy veya Çeltikçi olarak bilinen köy vakıf olarak verilmiştir.⁴⁰ Ayrıca Göl Kazası Kuz Köy, Bozüyük Akhisar Kazası Yuvalar Köyü, Uragra Köyü, Pelütlü Köyü, Ağcaşehir Köyü, Daneler Köyü de İbrahim Paşa'ya ait vakıf köyleri arasında yer alır.⁴¹ Konu ile ilgili kimi kaynak, İbrahim Paşa'nın İznik'te bir de sarayı bulunduğunu ve bu sarayın belirtilmeyen bir tarihte II. Murat'ın kardeşi Küçük Mustafa Çelebi tarafından işgal edildiğini belirtir.⁴² İbrahim Paşa'nın desteği ile yapılmış olabileceği olasılığı üzerinde durulan Elbeyli Cami ve Hamamı, İznik Elbeyli Beldesi güneybatı yönünde yer alan Çandarlı Köyü yakınlarında Mağara veya Megara denilen mevkide bulunmaktadır.⁴³ Günümüzde oldukça sık bir bitki örtüsü içerisinde kalan yapının son cemaat yeri ve kuzey duvarı tamamen yıkık, diğer üç cephe duvarı kısmen

³⁷ Aktepe, "Çandarlı", s.213.

³⁸ İznik Müzesi, Envanter No.500.

³⁹ Barkan, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, s.482.

⁴⁰ Barkan, a.g.e., s.482.

⁴¹ Barkan, a.g.e., s.482.

⁴² Aktepe, "Çandarlı İbrahim Paşa", s.214.

⁴³ Ötügen, Yıldız, Aynur Durukan, Hakkı Acun, Sacit Pekpak, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, 4.Cilt, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1996, s.270.

ayaktadır. Bu kalıntılardan yola çıkıldığında orijinal yapının kare plan şemasına sahip olduğu, moloz taş ve tuğla kullanılarak yığma yapı tekniği ile inşa edildiği anlaşılmaktadır. Yapıya ait sütün ve paye kalıntısına rastlanmadığı gibi örtü sistemi hakkında bilgi verecek bir iz de yoktur. Kible duvarında yüksek kemerli mihrap nişi ve her iki yanında pencere açıklığı halen mevcuttur. Batı ve doğu yönlerde yer alan duvarlarında açılan ikişer pencere yüksek kemerli alınlıkları ile dikkat çeker. Girişi doğudan olan ve inşasında devşirme malzemedan faydalanıldığı görülen cami minaresi yapının kuzey-batı köşesine bitişik inşa edilmiştir. Cami kalıntısının mihrap kavsarasında yer alan staliktitlerden başka bezeme unsuru görülmemektedir.

Aynı mevkide Çandarlı Hamamı olarak bilinen yapı da İbrahim Paşa tarafından inşa ettirilmiştir.⁴⁴ Günümüzde büyük ölçüde harap olan yapı kalıntısının içi ve yakın çevresi tamamen sık ağaç ve yabani ot örtüsü kaplıdır. Moloz taş ve tuğla ile inşa edilmiş olan hamam kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı olup, birbirine bitişik dört kapalı mekandan oluşmaktadır. Doğu cephede yer alan sivri kemerli bir kapıdan girilen ilk bölüm kare planlı ve kubbe örtülüdür. Kubbeeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Bu bölümün kuzey duvar köşesinde yer alan kapıdan tonoz örtülü ve herhangi bir aydınlatması bulunmayan dikdörtgen plana sahip ikinci bir bölüme, oradan da her biri kare planlı üçüncü ve dördüncü bölümlere geçilir. Yapı kalıntısının güney ekseninde ise, bugüne sadece alt yapısı kalmış olan ve hamamın su deposu olduğu zannedilen bir mekan daha yer alır. Dikdörtgen planlı bu mekandaki izlerden üstünün tonoz ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır.

İzmit merkezinde bulunan Şeyh Kutbettin'e ait türbe'nin 821/1418 tarihinden sonra Halil Hayrettin oğlu İbrahim Paşa'nın vezirliği döneminde yapıldığına dair bilgilerle karşılaşılmaktadır.⁴⁵ Ayrıca, Bursa'da, Mahkeme Cami olarak da adlandırılan ve İbrahim Paşa'nın adını taşıyan sokak ile Kız Lisesi Sokağı'nın birleştiği köşede yer alan cami, Çandarlı İbrahim Paşa Camii olarak anılır.⁴⁶ Günümüzde ibadete açık olan, tek kubbeli ve merkezi planlı, üç sıra tuğla iki sıra kesme taş sırası ile inşa

⁴⁴ Ötügen, Durukan, Acun, Pekpak, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, 4.Cilt, s.270.

⁴⁵ Ötügen, Durukan, Acun, Pekpak, a.g.e., s.251.

⁴⁶ Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve Sultan II. Murad Devri (806-855/1403-1451)*, 2.Cilt, 2.Basım, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü, İstanbul, 1989, s.508.

edilmiş olan caminin son cemaat yeri asıl yapıdan daha aşağı seviyede olup üzeri çatı ile örtülüdür. Son cemaat yerinin doğu ve batı duvarına sivri kemerli alınlığa sahip birer pencere açılmış ise de bugün batı yöndeki penceresi taş dolgu ile kapatılmıştır. Kare plan şemasına sahip olan harim bölümü dıştan sekiz köşeli, içten prizmatik üçgenler ile çevrili bir kasnak üzerine oturan kubbe ile örtülüdür. Kubbe, kurşun kaplı olup etekleri iki sıra kirpi saçaklıdır. Yapı duvarının dört cephesine altlı üstlü iki sıra halinde açılan sivri kemerli pencereler ile harim bölümünün aydınlatılması sağlanmıştır. Üst sıradaki pencereler alçı şebekeli iken, alt sıradaki pencereler söveli ve geçme demir parmaklıklıdır. Caminin iç duvarları bugüne kadar yapılan sıvalarla özgünlüğünü kaybetmiştir.

Aynı Mahalle'de İbrahim Paşa Hamamı veya Mahkeme Hamamı olarak bilinen ve bugün de kullanılan bir hamam bulunmaktadır. Bu yapı, Çandarlı İbrahim Paşa tarafından, İznik'teki İmareti'ne gelir getirmesi amacıyla yapılmıştır.⁴⁷ Kadınlar ve erkekler bölümleriyle çifte hamam sınıfından olan yapı, bir sıra kesme taş üç sıra tuğla dizgesiyle inşa edilmiştir. Hamamın erkekler bölümüne sivri kemere sahip bir niş içindeki cümle kapısından girilir. 11X11 m. ölçülerinde kare bir alana sahip soyunmalık bölümü kubbe ile örtülüdür. Kuzey eksenindeki kapıdan geçilen sıcaklık bölümünün kubbesi sekiz köşeli bir kasnağa oturur. Sıcaklık bölümünün batısında ve kuzey eksenin de yine kubbe örtülü halvetleri yer alır. Kuzey eksenindeki halvetin her iki yanında birer küçük kubbeye sahip her biri kare planlı iki usturalık gözer çarpar. Hamamın kadınlar bölümü plan olarak erkekler bölümü ile benzerlik gösterir, ancak sıcaklık bölümünden geçilen batı ve kuzeyindeki iki halvetinin örtü sistemi tonozdur. Hamamın su deposu ise erkekler bölümünün kuzeyinde ve doğu-batı ekseninde yer alır. Hamam günümüzde işlevini sürdürmektedir.

Bursa Hisar Mahallesi'nde Devlet Hastanesi'nin hemen karşısında ve Tophane Endüstri Meslek Lisesi bahçesinde kalan yapı, İbrahim Paşa Hamamı veya Eski Hamam olarak bilinir. Yakın tarihte geçirdiği onarım sonucu özgün halini yitiren yapı, okul müzesi haline dönüştürülmektedir. İbrahim Paşa tarafından eşi Hatice Sultan'a gelir

⁴⁷ Ötügen, Durukan, Acun, Pekpak, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler (Bursa İl Merkezi)*, 3.Cilt, s.371.

getirmesi amacıyla 1485 yılında inşa ettirilen hamam, kubbe kasnağı altlarındaki kirpi saçak dizisine kadar üç sıra tuğla bir sıra kesme taş sırasıyla örülmüştür. Soğukluk ve ılıklik bölümlerini örten kubbelerde bulunan aydınlatma fenerleri bugün harap durumdadır. Kuzey güney aksında inşa edilen hamamın, soğukluk bölümüne yapının batı yönünde bulunan kemerli bir kapıdan girilir. Kapının alınlığındaki tuğlalar değişik yönlerde kullanılarak görsel etki arttırılmaya çalışılmıştır. Kare plana sahip soğukluk bölümü duvarlarında mukarnaslı kavsaraya sahip nişler ve mukarnaslı kubbe kasnağı bulunur. Bu bölümden, dört sıra stalaktit sırasıyla bezenmiş bir kasnağa oturan bir kubbe ile örtülü ılıklik bölümüne geçilir. İlıklik bölümünün kuzey duvarına çapraz açılmış iki kapı ile her biri kare planlı ve zengin mukarnas bezeli kubbeleri bulunan iki sıcaklık halvetine geçilir. Bu halvetlerden, doğudaki sağ halvetin güney ve batı duvarının kubbe eteğinde madalyon içinde 18. yüzyıla tarihlenen manzara resimleri vardır. Kubbe eteğini çepeçevre dolaştığı sanılan bu manzaralı madalyonlardan sadece ikisi günümüze gelmiştir. Manzarada, bir sahilde sıralanan beyaz renge boyalı evler ve ağaçlar görülür. Bursa'daki diğer hamamlarda görülmeyen bu kalem işleri yayınlanmamıştır.

İbrahim Paşa'nın oğullarından Mahmut Çelebi, II. Murat'ın saltanatı döneminde (s.1421- 1451) sultanın kız kardeşi ile evlenmek suretiyle Osmanlı Hanedanlığına damat olur. Devlet kademesinde Bolu Sancak Beyliğine kadar yükselen Mahmut Çelebi, Osmanlı Devleti'nin Macarlarla olan bir mücadelesinde Niş (Şehir Köy) de esir düşer. Ödenen fidye karşılığında esaretten kurtarılarak, Edirne'ye getirilir. Mahmut Çelebi'nin daha sonraki yaşamına dair ayrıntılı bilgiye ise ulaşılammaktadır.⁴⁸ Ancak, İznik'te bugün halen kullanılan ve kendi adını taşıyan bir cami ile hatırlanmaktadır. Tek kubbeli bir yapı olan caminin giriş kapısı üzerindeki kitabeye göre Mahmut Çelebi tarafından 846/1442 yılında inşa ettirilmiştir.⁴⁹ Vefat tarihi belli olmayan Mahmut Çelebi'nin mezarı, bu caminin mihrabı önündedir. Mezarının etrafı yakın bir tarihte yapıldığı belli olan, dövme demirden şebeke ile çevrilidir. Şebekenin üst merkezinde ve dört köşesinde, üzerlerinde Farsça beyitler bulunan ve Mevlevi sikkesi biçiminde

⁴⁸ Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, s.98.

⁴⁹ Uzunçarşılı, a.g.e., s.98.

metalden yapılmış başlıklar bulunur. Aynı hazire içinde başucu ve ayakucu taşları bulunan çok sayıda mezar yer alır.

Çandarlı İbrahim Paşa'nın büyük oğlu olan Çandarlı Halil Paşa, Sultan II. Mehmet (s.1451-1481) tarafından görevinden azledilerek, idam edilmesinden dolayı Maktul Halil Paşa olarak da bilinir.⁵⁰ Aile geleneğini takip edip medrese eğitimini tamamlayarak icazet almıştır. Ancak, bu eğitim sürecinde kimlerden ders almış olduğu ve icazetinden sonraki ilk görevleri hakkında bir bilgiye rastlanmamaktadır. 15.yüzyılın ilk çeyreğinde kazasker olarak görev yaparken, 1429 yılında babası ölümüyle veziriazamlığa yükseltilir. Sultan II. Murat'ın idareyi oğlu II. Mehmet'e bırakmasına kadar bu görevinde kalır. II.Murat'ın 3 Şubat 1451 yılındaki ölümüyle, şehzadenin Edirne'ye gelmesi arasındaki on altı günlük süreçte tüm Osmanlı Devleti yönetiminden sorumlu olur. Halil Paşa, II. Mehmet yönetiminin ilk yıllarında veziriazamlık görevini sürdürse de kendisi hakkındaki söylentiler ve rüşvet iddiaları Paşa'yı zor duruma düşürür. Sultan II. Mehmet, geçmişte idarenin tekrar babası II. Murat'a geçmesinde önemli payı olduğunu gördüğü ve bu yüzden bir gerginlik duyduğu Çandarlı Halil Paşa'yı 30 Mayıs 1453 tarihinde görevinden azlederek çocuklarıyla birlikte tutuklatır. Tüm mal varlığına el konularak, kırk gün boyunca Edirne veya İstanbul zindanlarında mahkum hayatı yaşar ve bu sürenin sonunda idam edilir. Bir müddet sonra çocukları serbest bırakılır, ancak mallarının ve itibarlarının geri verilmesi Sultan II. Bayezit (1481-1512) dönemine rastlar. Cenazesi, oğlu İbrahim Paşa tarafından İznik'e nakledilerek, günümüzde tahrip olmuş durumdaki türbeye defnedilir.

Çandarlı Halil Paşa'nın bir kitap sever olarak öne çıktığı görülür. İran şairlerinden Hümâmi-i Tebrizi'nin manzum bir eseri olan *Sî-name*, Halil Paşa namına erken 15.yüzyıl Osmanlı şairlerinden Hümâmi-i İzniki tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.⁵¹ Çandarlı Halil Paşa'ya ithaf edilen bir başka kitap ise, Ebul Hayr

⁵⁰ Aktepe, "Çandarlı Halil Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8.Cilt, İstanbul, 1993, s.210.

⁵¹ Latifi, *Tezkiretü's-ş-şu'ara ve Tabsiratü'n-nuzama*, Yay.Rıdvan Canım, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 2000, s.573.

Ahmet Efendi tarafından Türkçe'ye çevrilen *Saydele-i Ebû Reyhân* adlı bir tıp kitabıdır.⁵²

Dedesı Kara Halil Hayrettin Paşa'nın Serez'deki camisine tahsis ettiği yeni vakıflar, Halil Paşa'nın da aile geleneği olan baniliği sürdürdüğüne işaret eden örneklerdir. Ege'de bulunan Çandarlı Körfezi olarak bilinen yerdeki kale'yi inşa ettiren de Çandarlı Halil Paşa'dır.⁵³ Paşa'nın, İznik'teki türbesinin karşısında, Nilüfer Hatun İmareti'nin yanında bir camisi ve imareti olduğuna dair bilgilere rastlanırsa da, bugüne bunlardan bir iz kalmamıştır.⁵⁴ Halil Paşa'nın İznik'te bulunan türbesi ise bugün oldukça harap bir durumdadır. Paşa'nın, Bursa Emir Sultan Dergahına bu güne ulaşmayan bir misafirhane ile Edirne'de Üç Şerefeli Cami'nin kible tarafında yer alan yine bugüne ulaşamayan kargir bir han inşa ettirmiş olduğu da bilinir.⁵⁵ Halil Paşa'nın 821/1418 tarihinden sonra yaptırmış olduğu yapılar arasında, babası Çandarlı İbrahim Paşa'nın vezirliği döneminde İznik'te inşa edilmiş olan Şeyh Kutbettin (ö.1418) türbesinin bitişiğindeki Şeyh Kutbettin Camii'nin de bulunduğu yazılıdır.⁵⁶ Şeyh Kutbettin'den bahseden kimi kaynaklarda Şeyh'in, Halil Paşa Camii yanındaki türbede gömülü olduğunun söylenmiş olması, türbe yanındaki Cami'nin Halil Paşa'ya ait olduğu görüşünü destekler.⁵⁷ Bu kaynaklarla birlikte söz konusu cami ile Halil Paşa'nın türbesinin birbirine yakınlığı da göz önünde tutulduğunda, Şeyh Kutbettin Camii'nin Halil Paşa tarafından yaptırılmış olduğu söylenebilir. Bir kubbeden oluşan örtü sistemi ve bina duvarlarıyla bugüne ulaşan Şeyh Kutbettin türbesinin hemen doğusunda inşa edilmiş olan bu camiden günümüze cami alt yapısı ile şerefe hizasına kadar minaresi gelebilmiştir. Paşa'nın İznik'teki yapılarının giderlerinin karşılanması için kurduğu vakıfa ait 841/1437-1438 tarihli bir de vakfiyesi vardır.⁵⁸ Bu vakfiyeden, Paşa'nın toplum yararına inşa ettirdiği İznik'teki bu yapıları için İznik, Bursa, Beypazarı, Gelibolu, Babaeski ve Kütahya'da bulunan çok sayıda köy, bahçe, hamam,

⁵² Aktepe, "Çandarlı Halil Paşa", s.213.

⁵³ Aktepe, a.g.e, s.213.

⁵⁴ Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve Sultan II. Murad Devri (806-855/1403-1451)*, s.508.

⁵⁵ Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, s.85.

⁵⁶ Ötüken, Durukan, Acun, Pekpak, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, 4.Cilt, s.251.

⁵⁷ Oktay, Ahmet, *Üç Büyükler İznik Roma Bizans Selçuk Osmanlı Tarihi ve Eserleri*, 1.Basım, Oğuz Matbaası, İznik, 1969, s.1.

⁵⁸ Ayverdi, a.g.e., s.508.

dükkan ve değirmenin vakfedildiği kayıtlıdır. İznik ilçesi'ne bağlı Mahmudiye (Akçaalan) ile Çandarlı (Uzunçayır) köyleri, Halil Paşa'nın vakıf köyleridir. Akhisar Kazası Uragra Köyü ile Gökgöz köyleri de yine Paşa'nın yapılarının masrafları için vakfedilmiştir.⁵⁹

Çandarlı Halil Paşa'nın en küçük oğlu olan İbrahim Paşa, 1429 yılında Edirne'de doğar. Babası ve kardeşi Süleyman Paşa gibi medrese eğitimi alır. Mevcut kayıtlara göre ilk defa Edirne Kadısı olarak görev yapar. Babasının Sultan II. Mehmet tarafından idam edilmesi ve diğer aile bireylerinin görevlerinden azledilmesiyle zor bir süreç geçirmiş olsa da Paşa'yı, 1460-1461 ve 1465 yıllarında Edirne Kadısı, daha sonra Anadolu kazaskeri olarak görürüz. 1468 yılında Amasya Sancak Beyi Şehzade Bayezıt'ın lalalığına getirilen İbrahim Paşa, 1485 yılında Rumeli Kazaskeri olur. Ancak, Babası ve dedeleri gibi ilmiye sınıfından ayrılarak idari görevlere talip olur ve 1486 Şubat tarihinde üçüncü vezir olarak yönetime katılır. İkinci vezirliğe ise 1487 Şubatı'nda yükseltilir. Aynı tarihlerde II. Bayezıt'ın Edirne'de inşa ettirmiş olduğu vakıf eserlere mütevellî görevini de yüklenir. 1498 yılının Şubat ayında ise veziriazam kademesine getirilir. Halil Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, bu aileden yetişen sonuncu veziriazamdır.⁶⁰ Paşa, Sultan II. Bayezıt ile birlikte İnebahtı seferine çıktığı sırada 1499 Ağustos tarihinde vefat eder. Naaşı İnebahtı Kalesi civarına defnedilir. İznik'te babası Halil Paşa'nın türbesinde bulunan ve İbrahim Paşa kabri olarak bilinen kitabesiz mezarın bir makam mezarı olma olasılığı yüksektir.

İbrahim Paşa, babası Halil Paşa gibi oldukça cömert, varlıklı, ileri görüşlü, devlet işlerinde yetkin ve tedbirli, dönemin ilmi bilgilerine sahip, faziletli bir kişi olarak tanınmaktadır. Edirne Kadılığı esnasında, vakfetmiş olduğu eserler arasında tefsir, hadis, fıkıh, kelim, tasavvuf ve edebiyata dair pek çok değerli kitap bulunur.⁶¹

İbrahim Paşa'nın yaptığı hayır hizmetlerine yönelik 859/1455, 862/1457-1458, 866/1461-1462, 869/1464-1465, 870/1465-1466 tarihli vakfiyelerden, Paşa'nın Edirne Kadılığı sırasında bu şehirde bir cami, medrese, imaret, muallimhane, çilehane ve çeşme

⁵⁹ Barkan, Meriçli, *Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri*, s.481.

⁶⁰ Aktepe, "Çandarlı", s.210.

⁶¹ Aktepe, "Çandarlı İbrahim Paşa", s.214.

inşa ettirmiş olduğu anlaşılır.⁶² Paşa, İstanbul Mercan'da Fincancılar Caddesi ile Uzunçarşı Caddesi arasında kalan Nasuhiye Sokağı'nda bir cami (inş.898/1492), medrese ve mektep inşa ettirmiş, ancak cami dışındaki diğer yapıları bugüne ulaşmamıştır.⁶³ Geçirdiği yangın ve depremler ile büyük ölçüde zarar gören yapı, 1962 yılına kadar harap bir durumda ayakta kalmıştır.⁶⁴ Onarımından sonra özgünlüğünü yitiren cami, bugün ibadete açıktır.

İstanbul'daki bu yapıları dışında İbrahim Paşa'nın İznik ve Kastamonu'da birer medrese, Bursa'da bir mektep (inş.1488), İstanbul Saraçhane Mimar Ayaz Mahallesi'nde ve Edirne'de birer hamam yaptırmış olduğuna kaynaklar işaret eder.⁶⁵ Yine İbrahim Paşa tarafından, Şeyh Kutbettin anısına, 897/1492 tarihinde İznik'te bir başka cami ve türbe inşa edilmiş olduğu kaynaklarda yazılıdır.⁶⁶ Ancak, bugün İznik'te Şeyh Kutbettin adını taşıyan sadece bir cami ve bir türbe bulunmakta olup, bu yapıların da Halil Paşa tarafından inşa ettirilmiş olduğu kayıtlıdır. İbrahim Paşa bir yandan bu vakıf hizmetlerini yaşama geçirirken, diğer yandan da büyük dedesi Kara Halil Hayrettin Paşa'nın Serez'deki camisine ait vakıfları yeni kaynaklar ile güçlendirmiştir.⁶⁷

Çandarlı Ailesi, Ali Paşa'nın çocuğu olmadığı için Halil Hayrettin Paşa'nın diğer iki oğlu olan İbrahim ve İlyas Paşa soyu ile devam etmiştir (Ek. 1). Bu iki oğuldan İlyas Paşa, oğulları Mahmut Çelebi ve Davut Çelebi silsilesi ile ailenin Serez kolunu oluşturmuştur. Halil Hayrettin Paşa'nın diğer oğlu İbrahim Paşa'nın soyu ise, Mehmet Çelebi, Mahmut Çelebi ve Halil Paşa ile günümüze kadar devam etmiş ancak Mehmet Çelebi silsilesinin devamına ait bir kayıta rastlanamamıştır.⁶⁸ Ailenin, Halil Hayrettin Paşa'dan başlayıp, Ali, İbrahim ve Halil Paşa ile devam eden vezirlik ve veziriazamlık görevleri Halil Paşa'nın azledilmesiyle kesintiye uğramış, II. Bayezıt

⁶² Aktepe, "Çandarlı İbrahim Paşa", s.214.

⁶³ Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde II.Bayezıt ve Yavuz Selim Devri (886-926/1481-1520)*, 5.Cilt, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü, İstanbul, 1983, s.226.

⁶⁴ Öz, Tahsin, *İstanbul Camileri*, 1.Cilt, 2.Basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s.75.

⁶⁵ Aktepe, a.g.e., s.214.

⁶⁶ Raby, J., "İznik un Village au Miliue des Jardins", *İznik Seramikleri*, Çev.Emine Gürsoy, Naskali, Alexandria Press, London, 1989, s.22.

⁶⁷ Aktepe, a.g.e., s.214.

⁶⁸ Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, Çizelgeler Bölümü.

döneminde sadece Halil Paşa oğlu İbrahim Paşa ile aile son kez veziriazamlık makamına ulaşabilmiştir. Kimi aile bireyleri, İbrahim Paşa'dan sonra mutasarrıflık, sancak beyliği veya âyanlık gibi görevlerde bulunmuş olsalar da, erken dönemdeki idari güçlerine kavuşamamışlardır. İbrahim Paşa'nın oğlu İsa Paşa (ö.1543) müderrislik görevinden ayrılmasından sonra, ataları gibi devlet yönetim kademelerinde görev almış, önce nişancılığa daha sonra da Şam valiliğine kadar yükselebilmiştir. Bu görevleri esnasında aile geleneğini sürdürerek bilimsel çalışmalara destek olmaya gayret etmiştir.⁶⁹ Bu aileden, 18. yüzyılda Çandarlı Deli Bekir⁷⁰, 19. yüzyılda ise Hayrettin Paşazade Mustafa Bey⁷¹ İznik ayanlığı görevlerini üstlenmişlerdir. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve erken döneminde sahip olduğu idari ve ekonomik gücünü kaybeden ailenin, 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra imar faaliyetlerindeki desteği yok denecek kadar azalmıştır. Aile bireylerinin üstlendikleri toplumsal görevleri vakıf mütevelliliği yada vakıf nâzırlığı seviyesinde kalırken toplum yararına yönelik aile etkinlikleri de daha küçük ölçüde hayır hizmetlerine dönüşmüştür.

2. ÇANDARLI ALİ PAŞA

2.1. Çandarlı Ali Paşa'nın Kişiliği

Halil Hayrettin Paşa'nın en büyük oğlu olan Ali Paşa'nın (ö.18 Aralık 1406) doğum yeri ve doğum tarihi bilinmemektedir. Ali Paşa, medrese eğitimini tamamladıktan sonra, yönetim kademelerinde görev alır. 788/1386 tarihinden önce Kazaskerlik görevinde bulunur.⁷² Sultan I.Murat döneminde (s.1359-1389) Karamanoğlu Alaattin Bey üzerine hazırlanan sefer sırasında, Sultan ile beraber Rumeli'den hareketle Bursa'ya gelirken, 1387 tarihinde babası Halil Hayrettin Paşa'nın

⁶⁹ Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 3.Cilt, Türk Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s.801.

⁷⁰ Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayânlık*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s.191.

⁷¹ Özkaya, a.g.e., s.292.

⁷² Aktepe, "Çandarlı Ali Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8.Cilt, İstanbul, 1993, s.211.

Serez'deki ölümü ile vezirlik makamına getirilir.⁷³ Kaynaklar, daha sonraki yıllarda Beylerbeyi Kara Timurtaş Paşa'nın Ali Paşa'nın yerine vezirliğe atanmasıyla, Ali Paşa'nın da veziriazamlık kademesine yükseltildiğinden söz eder, ancak bu konuda herhangi bir tarih vermezler.⁷⁴ Paşa askeri yeteneği ile, 10 Ağustos 1389 yılında kazanılan Kosova Meydan Savaşı'nın önemli isimleri arasında yer alır. I.Murat'ın aynı savaşta ölümü nedeniyle yerine geçen oğlu Yıldırım Bayezıt döneminde de (1389-1402) veziriazamlık görevini sürdürür ve 1391 yılında İstanbul kuşatması ile 1393 yılındaki Niğbolu Savaşı'nda etkin rol oynar. Ali Paşa, aynı dönemde baş gösteren Timur ordularının tehlikesine karşı Bizans-Osmanlı anlaşmalarında da diplomatik yetkinliğini gösterir. Aynı yıllarda büyük bir sorun haline gelen Tatar isyanlarının çözüme kavuşturulmasında yine Ali Paşa'nın askeri ve diplomatik becerileri ön plandadır.⁷⁵ Sultan I.Bayezıt'ı Timur'a karşı olası bir savaştan alıkoymak için çaba sarf eden Paşa'nın gayretleri sonuçsuz kalınca, iki ordu karşı karşıya gelir ve bu savaş Sultan I. Bayezıt'ın esir alınması ve Osmanlı ordusunun bozguna uğratılması ile sonuçlanır. Esir düşen sultanın oğlu Çelebi Mehmet'e (ö.1421) savaşı bırakmasını ve savaş alanından uzaklaşmasını öneren Ali Paşa, sultanın diğer oğlu Şehzade Süleyman'ı alarak önce Bursa'ya sonra Edirne'ye döner. Burada Şehzade Süleyman'ın Bizans İmparatoru ile anlaşıp Sultanlığını ilan etmesiyle veziriazamlık görevine devam eder ve Sultan'ın Rumeli topraklarındaki hakimiyetine katkıda bulunur. Kardeşler arasındaki iktidar mücadeleleri sonucu devlet yönetiminin parçalandığı yıllarda yanında Emir Süleyman Çelebi'nin de bulunduğu halde, Bursa'ya tekrar döner ve kaybedilen Anadolu topraklarının kazanılmasına çalışır. Paşa, diğer yandan Amasya'daki sancağında kendi idari ve askeri gücünü arttırmaya çalışan ve kardeşi İsa Çelebi'yi yenen Mehmet Çelebi'nin ordusuyla Amasya'dan Bursa üzerine yönelmesinde yine politik ve diplomatik becerilerini göstererek bu seferi ertelemek suretiyle zaman kazanır. Sürekli bir baskı unsuru olan Mehmet Çelebi tehlikesine karşı Emir Süleyman ile birlikte savaş hazırlığına giren Paşa, Karamanoğlu Mehmet Bey işbirliği ile gücünü artırır. Oluşturulan bir kuvvetle Mehmet Çelebi'nin üzerine giden Paşa, Ankara Kalesi

⁷³ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Ali Paşa Çandarlızade", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, 1.Cilt, Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, Ankara, 1997, s.325.

⁷⁴ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, Sad. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s.16.

⁷⁵ Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, s. 314.

önündeki savaş hazırlıkları esnasında 7 Recep 809/ 18 Aralık 1406 tarihinde vefat eder.⁷⁶ Ali Paşa, İznik’de kendisinin babası Kara Halil Hayrettin Paşa için yaptırdığı türbeye, babasının yanına defnedilir.

Ali Paşa adının geçtiği hemen tüm kaynaklar O’nun, döneminin bilimlerine sahip, yetenekli ve erk sahibi bir devlet adamı, cesaretli bir komutan, başarılı bir diplomat, zeki bir politikacı olduğundan bahseder. Devlet yönetiminde ekip çalışmasına verdiği önem ve sultanların kendisine olan güvenleri üzerinde önemle durulmaktadır. Nitekim, 1403 senesinde ticari antlaşmalar için Edirne’ye gelen Akdeniz Andros Adası Bey’i Pietrozeno O’ndan bahsederken, Osmanlı Yönetimi’nde Ali Paşa’nın bir ve her şey olduğunu vurgular.⁷⁷ Üç sultana aralıksız on sekiz sene veziriazamlık yapmış bir devlet adamı olarak, Osmanlı Devleti’nin beylikten devlet yapısına geçiş aşamasında, gerekli kurum ve kuruluşları yaşama geçirme gayretlerinden önemle bahsedilir.

Ali Paşa’nın yönetimdeki etkinlik ve başarılarında birleşen kaynaklar, O’nun kişiliğiyle ilgili konularda ise birbirinden farklı bilgiler sunar. Paşa’nın dünya zevklerine düşkün olduğu ve sultanı içkiye alıştırdığına dair edilmiş sözler olduğu gibi, bunu Paşa’nın devlet teşkilatındaki aktif görevini çekemeyen aşırı muhafazakar kesimin muhalefetine bağlayanlar da bulunur. Hoca Saadettin Efendi’ye göre, padişahın adalet ve hakkı koruması, temiz gönül ve sağlam inançla cihat yolunda çaba harcaması, kul hakkı yememesi gerekirken, içkiye, eğlenceye, şehvet ve lezzet alemlerine düşkün olan Ali Paşa’nın özendirmesiyle görevlerini ihmal etmektedir.⁷⁸ Osmanlı sarayına zevk alemi ve eğlencenin girme nedenini Ali Paşa’ya bağlayan bir başka kaynak kişi de Aşık Paşazade’dir. Aşık Paşazade, Ali Paşa’nın yanına hile ve oyun bilen çok sayıda Arap ve Acem bilginin geldiğini, Paşa’nın bunlardan etkilenecek günaha ve harama saptığını yazar.⁷⁹ Ali Paşa’nın, Yıldırım Bayezıt dönemindeki veziriazamlığında devletin mali sistemine getirdiği yenilikler ve

⁷⁶ Aktepe, "Çandarlı Ali Paşa", s.212.

⁷⁷ Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, s.44.

⁷⁸ Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, Sad. İ. Parmaksızoğlu, I, M.E. Basımevi, İstanbul, 1974, s.211.

⁷⁹ Aşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, Haz. K.Yavuz, Y.Saraç, Koç Kültür Sanat Tanıtım A.Ş., İstanbul, 2003, s.135.

mahkeme esnasında kadıların davanın niteliğine göre belirlenen miktarlarda vergi almasına yönelik kararların ülkedeki pek çok görev ve yetkinin kötüye kullanımına neden olduğu, bunun da veziriazam ve sultanın içkiye olan düşkünlüklerinden kaynaklandığı iddia edilmektedir. Nitekim, ülkede zulüm ve anlayışsızlık hüküm sürdüğü, kadıların da aralarında bulunduğu devlet görevlilerinin sadece para toplama derdine düştüğü, rüşvetin arttığı, hak ve adaletin kaybolduğu, zulüm ve haksızlıkların şikayet edilebileceği bir makam kalmadığı, sonunda askerin dahi huzursuzluk içinde kaynadığı ve tüm sebebin içkiye olan düşkünlük olduğu söz edilir.⁸⁰ 795/1393 tarihine kadar belirli bir gelirleri olamayan kadıların davalardan ücret almaya başlamaları üzerine, sultan tarafından açılan soruşturma sonucu seksen kadının Yenişehir’de yakılma cezasını engelleyen Ali Paşa, kadıların düzenli bir kazancı olmadığını sultana anlatarak, yargı kurumlarında çalışanlara üstlendikleri görevlere göre belirli maaş verilmesini sağlamıştır.⁸¹ Ali Paşa’nın içkiye düşkünlüğünün sıkça vurgulanmasıyla beraber, Sultan Yıldırım Bayezıt’ın İstanbul’u kuşatması esnasında Bizans İmparatoru’ndan diğer vezir ve beylerle birlikte Ali Paşa’nın da hediyeler almış olması da eleştirilir.⁸² Devletin mali ve hukuki işlerini belli bir sistem içine almayı başaran Ali Paşa, Osmanlı Devleti’nde önemli bir teşkilat olan “İç Oğlanlar Ocağı”nın kurulmasında da etkin rol oynar. Aynı amaca hizmet verecek düzenli ve disiplinli bir ordu oluşturabilmek için toplumun farklı sosyal ve ekonomik kesitinden gelen askerin aralarında herhangi bir ayrıcalık olmadığını, her birinin aynı amaca hizmet için bir arada bulunduğunun göstergesi olan tek tip elbisenin önemini gören Paşa, düzenli ve disiplinli bir ordu oluşturabilmek için ordunun tek tip elbise giymesini, merasim elbiselerinden olan ak kaftanın üzerine kırmızı düğme takılmasına kadar ayrıntısıyla ele alır. Osmanlı Ordusunun Timur’a karşı düzenlediği seferde, Rumeli’den ve Bizans’tan ücretli asker toplama önerisi ve orduda “Cerahor” adıyla bir geri hizmet birliği kurulması yine Ali Paşa’ya aittir.⁸³

Ali Paşa’nın türbesi, İznik Lefke Kapı’nın yaklaşık 100 m. dışında, Roma su yolunun kuzeyinde ve İznik ilçe mezarlığının içinde kalır (Çizim.1). Günümüzde

⁸⁰ Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, s.213.

⁸¹ Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, s.34.

⁸² Hoca Sadeddin Efendi, a.g.e., s.213.

⁸³ Aktepe, "Çandarlı Ali Paşa", s.212.

Çandarlı Halil Hayrettin Paşa ve Ali Paşa Türbesi olarak adlandırılır. Türbeyi inşa eden belli olmamak ile birlikte inşası 780-800/1378-1398 yılları arasına tarihlenir.⁸⁴ 1922 yılındaki işgalde türbe içindeki mezarlara ait sanduka, baş ve ayak ucu taşları tahrip olmuş, 1928 yılında ise tamir edilmiştir.⁸⁵ Doğu-Batı yönünde her biri kare planlı, kubbeli ve farklı yükseklikte iki bölüm halinde inşa edilmiş olan türbenin doğu yöndeki bölümünün yüksekliği batı yöndeki bölümün kubbesinin başladığı seviyeye kadardır. Bu bölümün batı duvarında yer alan bir pencere ve bir kapı ile daha yüksek bir görünüm sunan batı mekana açılır. Zeminden kubbe eteğine kadar sıvalı olan doğudaki bu bölümün kuzey duvarı sağırdır. Güney ve doğu duvarlarına açılmış olan birer pencere ile iç mekan aydınlanır. Türbenin bu doğu bölümü kubbesi, iç mekan köşelerinde yer alan Türk üçgenlerinin üzerine oturan onikigen kubbe kasnağının üzerine bindirilmiştir. Yapıyı meydana getiren ve bir sıra kesme taş, bir-üç sıra tuğla örgüsünden oluşan her iki bölümün duvar kalınlıkları birbirine göre farklılık göstermektedir. Diğerine göre daha yüksek inşa edilmiş olan batıdaki bölümün güney cephesinde sivri kemerli bir niş içinde yer alan ve önünde iki mermer sütun bulunan basık kemerli bir giriş bulunur. Aynı cephe iki sivri kör kemer örgüsü ile hareketlendirilmiş, iç mekan ise batı, güney ve kuzey yönlerine açılan pencereler vasıtasıyla aydınlatılmıştır. İç mekan doğu duvarında yer alan pencere ve kapı ile de diğer bölüme geçiş bağlantısı sağlanmıştır. Batıdaki bu mekanın örtü sistemini oluşturan kubbe, içten çepeçevre üçgen kuşaklardan oluşan ve üzerine sivri kemerli üç pencerenin açıldığı onaltıgen yüksek bir kasnak üzerinde yer almaktadır. Bu mekanın duvarları da zeminden kubbe eteğine kadar sıvalıdır ve her iki bölüm duvarlarında herhangi bir bezemeye rastlanmaz. Kubbe ve kenar pahları tamamen kiremit örtülü olan her iki mekanın kubbe kasnaklarının saçak altlarına tuğla örgüsüyle testere dışı frizler yapılmıştır. Türbenin doğusunda Çandarlı Halil Hayrettin Paşa ve oğlu Ali Paşa kabirlerinin yanı sıra, kime ait olduğu bilinmeyen daha küçük bir mezar bulunmaktadır. Kitabesiz bu mezarın Halil Hayrettin Paşa'nın diğer oğullarından İbrahim Paşa'ya ait olabileceği sanılır.⁸⁶

⁸⁴ Ülgen, A.Saim, "İznik'te Türk Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, 2.Basım, 1.Sayı, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara, 1969, s.62.

⁸⁵ Otto-Dorn, K., *Das Islamische Iznik*, Istanbuler Forschungsergebnisse, 13. Band, Berlin, 1941, s.80.

⁸⁶ Ötügen, Durukan, Acun, Pekpak, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, 4.Cilt, s.213.

Halil Hayrettin Paşa kabrinin mermerden tasarlanmış baş ve ayak ucu taşları erken Osmanlı taş işçiliğinin güzel örneklerindedir. Kabir sandukası ve taşları, her ne kadar bezeme özelliklerini kaybetmemişse de yıpranmıştır. Halil Hayrettin Paşa kabrinin sanduka ve baş ucu taşlarında dua cümleleri, ayak ucu taşında ise Paşa'nın ölüm tarihi ile ilgili satırları okunmaktadır. Burada, Farsça sülüs hatla; *Hayrettin Paşa yediyüz seksen dokuz yılında Serez şehrinde yokluk aleminden sonsuzluk alemine göçtü* şeklinde yazılıdır.⁸⁷

۱- خيرالدين پاشا ۲- بسال هفتصد هشتاد
۳- ونه بشهر سرز ۴- رحيل كرد زدار فنا بدار بقا

Hayrettin Paşa kabrinin hemen güney yanında oğlu Ali Paşa'nın kabri yer alır. Babasının sandukası ile baş ve ayak ucu taşlarındaki usta işçilik, O'nun kabrinde de görülür. Özellikle baş ve ayak ucu taşlarının üst kısımlarında yer alan nişler ve mukarnaslar ile dönemin taş işçiliğini yansıtan ender örneklerdendir. Tüm kabir, istifli sülüs hatla bezenmiştir. Ali Paşa'nın kabri'nin baş ucu taşında Arapça sülüs hatla; *Vezirlerin efendisi, şerefli halkın başyurduğu kimse olan Hayrettin Paşa oğlu Ali Paşa (Allah onların makamını cennet etsin) Hicretin sekizyüz doksan yılı recep ayı yedinci günününün (18 Aralık 1406) cumartesi gecesi yokluk aleminden sonsuzluk alemine göçtü* yazılıdır.⁸⁸

ارتحل سيد الوزراء مرجع
اشراف الورى على پاشا
بن خيرالدين پاشا جعل الله
الجنة مشواهما من دار
الفنا الى دار البقا في ليلة
السبت السابع شهر رجب
لسنة تسع وثمانماية الهجرية

Türbenin batı mekanın da ise, aralarında Çandarlı Ailesi bireylerine ait on yedi mezar yer almaktadır. Altısının çocuk mezarı olduğu gözlemlenen ve 15.yüzyıl ile 19.yüzyıla kadar değişik tarihlerin okunabildiği bazı mezar taşları, türbenin doğu

⁸⁷ Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, s.17.

⁸⁸ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 41.

19.yüzyıla kadar değişik tarihlerin okunabildiği bazı mezar taşları, türbenin doğu bölümündeki Halil Hayrettin ve Ali Paşa kabirlerinde bulunan sanduka ve taşlar kadar sanatsal özellik taşımaları da dönemleri taş işçiliklerini yansıtan baş ve ayak ucu taşlarına sahiptir. Baş ucu taşlarından künyeleri okunabilen mezarlar; Halil Hayrettin Paşa'nın torunu Davut Çelebi (ö.898/1493), Fatma Hatun (ö.843/1439), Sitti Hatun (ö.969/1561), Osman Bey, Abdülvahap (ö.1200/1785), Ali Bey (ö.1204/1789) ve Azime Hatun'a (ö.1251/1835) aittir . Aynı mekan içinde yer alan ve kime ait oldukları bilinmeyen bazı mezarlar ise basit birer sandukadan oluşur.

2.2. Çandarlı Ali Paşa'nın İmar Faaliyetleri

Ali Paşa devlet yönetimindeki aktif ve etkin gücü kadar, toplum yararına bina ettirdiği yapıları ile de bilinir. Paşa'nın desteği ile yaşama geçirilen yapılar, bugün Bursa il merkezinde kendi adını taşıyan mahallede toplanmıştır. 867/1462 tarihli sicile göre, Ali Paşa Mahallesi'nin kuruluşu Paşa'nın veziriazamlığı dönemine tarihlenir.⁸⁹ Ali Paşa Mahallesi, Osmanlı erken döneminden 17.yüzyıla kadar şehirdeki müslüman nüfusun yerleşik olduğu mahalleler arasındadır.⁹⁰ Ali Paşa Mahallesi'nde 892/1521 sayım defterine göre 74 hane ve 32 kiracı yerleşik iken, bu sayı 981/1573 sayım defterindeki kayda göre 118 hane ve 43 kiracıya ulaşır.⁹¹

Ali Paşa'nın, bu mahallede her biri kendi adıyla tanınan bir cami, imaret, medrese ve hamam gibi toplumsal hizmet veren yapılar inşa ettirdiği konuyla ilgili tüm kaynaklarda bulunur. Ancak, bunların arasından günümüze tezin konusu olan ve Ali Paşa Camii veya Ali Paşa Zaviyesi olarak bilinen harap yapı ulaşmıştır. Caminin, bugün yerine evlerin yapıldığı batısında, Ali Paşa'nın adını taşıyan bir medrese ile bir

⁸⁹ Köseoğlu, Neşet, *Tarihte Bursa Mahalleleri XV ve XVI ncı Yüzyıllarda*, Bursa Halkevi Tarih-Müze Yayını, Bursa, 1946, s. 8. (Sicil No. A/1, Sayfa No.3).

⁹⁰ Yediyıldız, M.A., "Şer'iyeye Sicillerine Göre Bursa'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1656-1658)", *Vakıflar Dergisi*, 23. Sayı, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1994, s.181.

⁹¹ Barkan, Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, s.3.

imaretin bulunduğundan söz edilir.⁹² Uzunçarşılı, Ali Paşa'nın Bursa'daki yapıları hakkında verdiği kısa bilgilerde mescit ve zaviyeyi birbirinden ayrı tutarken, Paşa'nın adını taşıyan imaretin, zaviye olabileceğine işaret eder.⁹³ Baykal da, Ali Paşa Camii önünde bulunan çınar ağacının batısında, geçmişte bir medrese, imaret ve hamamın bulunduğunu yazar.⁹⁴ Aynı kaynakta, caminin doğusundaki yol kavşağında yer aldığı yazılı olan hamamın Ali Paşa tarafından 1395 yılından önce bina ettirilmiş olduğu ve 1628 yılında tekkeye dönüştürülerek, hem tekke hem de cami olarak kullanıldığı belirtilir.⁹⁵ Ayverdi ise, Hamam Tekke olarak da tanınan ve Paşa'nın adını taşıyan hamamın Bursa Lisesi'nin güneybatısında Demirli sokakta yer aldığını ancak, tek bir duvarı ile kapısının kaldığını belirtirken, yapının inşasını da 1384 yılından önceye tarihler.⁹⁶ Aynı kaynak, söz konusu hamamın zamanla tahrip olmasından dolayı, 1629 yılında Kâdiri tarikatına bağlı bir tekkeye dönüştürülerek Cumartesi ve Pazar geceleri ayin yapılmasından dolayı tekke olarak bilindiğini, ayrıca Bursa Atıcılar'da dört bahçenin gelirinin de söz konusu yapının giderleri için vakfedildiğine işaret eder.⁹⁷ Ayverdi yine aynı kaynakta, Ali Paşa Camii'nin kuzeybatısına ve cami önündeki meydanın sağına düşen imaretin ise, 1240/1824 yılına kadar faaliyette olduğunu, bu imarete döneminin alim, hafız ve fakirlerinin yemek ve barınma ihtiyaçlarının karşılanması için Yenişehir Kazası'nın Ayas, Küçük Ayas, Öz Kırık Öyüğü ve Dere Köyleri ile buralarda yerleşik bir kısım ailenin hizmetlerini vakfettiğini yazmaktadır.⁹⁸ Mehmed Şemseddin Efendi *Yâdigâr-ı Şemsî*'de, Bursa Ali Paşa Camii'nin doğu yanında Halvetiye tarikatına bağlı Çarşamba Dergahı ile caminin batı yönünde Ali Paşa Tekkesi de denilen Kasım Subaşı Zaviyesi'nin bulunduğu bahseder.⁹⁹ Söz edilen bu iki yapı ile Ali Paşa veya adını taşıyan yapıları arasında ne gibi bir bağıntının olduğu ise açıklanmamıştır. Ancak aynı kaynak, Ali Paşa Hamamı'nın zamanla tahrip olmasından

⁹² Ötügen, Durukan, Acun, Pekpak, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler (Bursa İl Merkezi)*, 3.Cilt, s.17.

⁹³ Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, s.45.

⁹⁴ Baykal, Kazım, *Bursa ve Anıtları*, 3.Basım, Hakimiyet Tesisleri, Bursa, 1993, s.80.

⁹⁵ Baykal, a.g.e., s.80.

⁹⁶ Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, 1.Cilt, 2.Basım, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü, İstanbul, 1989, s.471.

⁹⁷ Ayverdi, a.g.e., s.472.

⁹⁸ Ayverdi, a.g.e., s.461.

⁹⁹ Mehmed Şemseddin Efendi, *Bursa Dergahları Yâdigâr-ı Şemsî, I-II*, Haz. Mustafa Kara, Kadir Atlansoy, Uludağ Yayınları, Bursa, 1997, s.311.

dolayı, Saçlı Ahmet Efendi adında Kâdiri tarikatına mensup bir şeyh aracılığı ile istimlak edilerek 1037/1627-1628 tamiratına başlandığına ve 1038/1628-1629 tarihinde Eşrefzade Rumi Hazretleri'nin İznik Dergahı postnişini Sırrı Ali Efendi, Bursa Kadısı Ahizade Hüseyin Efendi ve oğlu Mehmet Efendi gibi kişilerin de hazır buldukları bir günde İsmail Rumi Dergahı olarak yeniden faaliyete geçirildiğine dair bilgi sunar.¹⁰⁰ Bu kaynaktan Ali Paşa Hamamı hakkında verilen bilgiler ile Ayverdi'nin görüşleri bir biriyle örtüşmektedir. Sadece, söz konusu yapının adı Ayverdi'de Hamam Tekke, Mehmed Şemsettin Efendi'de ise İsmail Rumi Dergahı olarak geçmektedir.

Bursa Ali Paşa Mahallesi'nde bulunan toplum hizmeti veren bu yapılar hakkındaki farklı kaynaklardaki bilgilerin yer yer birbiriyle çeliştiği görülmektedir. Ali Paşa Mahallesi, Osmanlı Devleti'nin erken döneminden itibaren şehirdeki müslüman kesimin yoğunlaştığı mahalleler arasındadır. Dolayısıyla cami, zaviye, hamam, medrese ve imaret gibi yapılar, bu mahalle halkı için gereklidir. Paşa'nın adını taşıyan ve bu güne ulaşan caminin yanı sıra, varlıklarından söz edilen medrese, imaret ve hamamdan oluştuğu anlaşılan yapılar bu gereksinimleri karşılamak amacıyla bina edilmiş olmalıdır. Ancak, bu yapıların ve kitabelerinin günümüze gelmemesi ve yayınlarda bu yapılar ile ilgili bilgilerin yetersizliği dolayısıyla söz konusu yapılar ile ilgili doğru bilgilere ulaşmak güçleşmektedir.

3. BURSA ALİ PAŞA CAMİİ

3.1. Bursa Ali Paşa Camii'nin Coğrafi Konumu

Bursa Ali Paşa Camii; Bursa İli, Osman Gazi İlçesi, Ali Paşa Mahallesi, Eski Sokak, 143 pafta, 622 ada, 10 nolu parselde yer alır (Çizim.2). Camiye, Ali Paşa Mahallesi'ne yakın konumdaki semtlerden farklı yollar ile ulaşmak mümkündür. Şehrin batısından camiye gitmek istendiğinde Tophane ve Hisar semtlerinden Pınarbaşı Caddesi'ne çıkılarak, Balmumcu Sokağı'na dönülmesi gerekir. Ali Paşa Camii'ne

¹⁰⁰ Mehmed Şemsetdin Efendi, *Bursa Dergahları Yâdigâr-ı Şemsî, I-II*, s.332.

şehrin güneyinden veya doğusundan ulaşımı ise, İbrahim Paşa Mahallesi'nden, Pınarbaşı Caddesi'nin Maksem ile birleştiği kavşağın batısındaki yine Balmumcu Sokağı ile sağlanır. Caminin kible yönüne ulaştıran bu yolların dışında kalan ve en sık kullanılan birbirine paralel konumdaki iki farklı yol ise Atatürk Caddesi'nden başlar. Bu yollardan birincisi, Ulucami karşısında bulunan Büyük Postane'nin hemen batı köşesinden Maksem Caddesi ile başlayıp, caddenin sağ tarafına açılan sokaklar arasında bulunan Demirci Sokak ile devam eden yoldur. Söz konusu sokaktan sapmadan batıya doğru takip edilerek Yüceyer Caddesi'ne çıkıldığında, Ali Paşa Camii Haziresi'nin de bulunduğu cami ana girişine ulaşılır. Atatürk Caddesi'nden başlayıp, caminin ana girişine ulaştıran diğer bir yol ise, İnebey Mahallesi, Vezir Caddesi, Tahtakale Pazarı'ndan başlayıp, Fıskırık Caddesi üzerinden yine Yüceyer Caddesi'ne bağlanır. Söz konusu güzergâhta Ali Paşa Camii'ye ulaşana dek, Duhter-i Şeref Camii (15.yy.) ve Haziresi, Gözetici Dede Mezarı, Araplar Camii (16.yy.) ve Arap Dede Mezarı ile karşılaşılır (Çizim.3). Ali Paşa Camii'nin bulunduğu bölge, yeni binaların yapımı ve yeni sokakların oluşması ile özgün halini kaybetmiştir. Söz konusu caminin bulunduğu alan, güneyden Yüceyer Caddesi, güneybatıdan Çınar Sokak ve Balmumcu Sokak, kuzeyden Pınarbaşı Caddesi, güneydoğudan Kısa Sokak, doğudan ise Uzun Sokak ile çevrilidir (Çizim. 4).

3.2. Kaynaklarda Bursa Ali Paşa Camii

Bursa şehir yerleşimi içinde Ali Paşa Mahallesi Eski Sokak'ta bulunan cami, Yıldırım Bayezit dönemi vezirazamı Çandarlı Ali Paşa tarafından inşa edilmiştir. Yapının inşa tarihini öğrenebileceğimiz kitabesinin bulunmamasına rağmen, yapıya ait Zilhicce 796/Eylül 1394,¹⁰¹ 808/1406¹⁰² ve Ramazan 830/Temmuz 1427¹⁰³ tarihli vakfiyeler yapının inşa tarihinin aydınlanmasına yol açar. En erken tarihli vakfiye göz

¹⁰¹ Çandarlı Hayrettin Paşa Oğlu Ali Paşa vakıflarına ait vakfiye, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Zilhicce 796/Eylül 1394 Tarih, 734 Defter No, 216 Sayfa No, 120 Sıra No.

¹⁰² Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Çandarlızade Ali Paşa Vakfiyesi", *Belleten*, 5.Cilt, Sayı.20, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1941, s.552-555.

¹⁰³ Çandarlı Hayrettin Paşa Oğlu Ali Paşa vakıflarına ait vakfiye, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Ramazan 830/Temmuz 1427 Tarih, 624 Defter No, 587 Sayfa No, 485 Sıra No.

önünde bulundurulduğunda, yapının 1394 tarihinde veya bu tarihten önce inşa edilmiş olduğu ortaya çıkar (Resim. 1-5).

Ali Paşa Camii hakkında bugüne kadar tarihçe, vakfiye, mimari ve süsleme programı bağlamında farklı araştırmalar yapılmış, konu ile ilgili yeni değerlendirmeler yayınlanmıştır. Özellikle Bursa ve tarihine yönelik araştırmaları ile bilinen Kazım Baykal, bu yapı üzerine çalışanlar için önde gelen kaynaklar arasındadır. Ali Paşa Camii'nin hemen önünde dip çevresi 14 metreyi bulan, ne yazık ki bugüne ulaşamayan ve Ali Paşa Çınarı olarak adlandırılan şehrin en yaşlı çınarının bulunduğunu Baykal'dan öğreniriz.¹⁰⁴ Aynı kaynak kişiye göre, camiye ait tuğla döşeli ve önü parmaklık ile çevrili büyük ve geniş bir son cemaat yeri vardır. Bu bölüm ana ibadet mekanı ile birlikte 1855 depreminden zarar görerek, çapraz bir biçim almıştır. Yapının deprem sonrası tamirata ise 1273/1856 yılına tarihlenir. Aynı kaynak minarenin de yıkılı olduğunu ve onarım sırasında ahşap bir minare eklenmiş olduğunu yazar. Olasılıkla aynı depremde camiye ait özgün minare de yıkılmış olmalıdır. Ali Paşa Camii'ni, kitabesi olmayan ancak minberli ve ibadete açık bir cami olarak tanıtan Baykal'ın çok zarif bulduğu cami giriş kapısındaki stalaktitler, özgünlüğünü yitirerek de olsa bugüne gelebilmiştir. Baykal'a göre cami haziresinin kapısı yanında bulunan 703/1303 tarihli yuvarlak formlu baş ucu taşı ile belirlenmiş kabir de Ali Paşa'ya ait bir makam mezarıdır. Bu taşın üzerinde yazılı tarihin yanlış olduğuna işaret eden Baykal, Paşa'nın 809/1407 tarihinde vefat ederek, İznik'e gömüldüğünü hatırlatır. Ayrıca Baykal, bugün mevcut olmayan Ali Paşa çınarının batısında yine Paşa'ya ait bir medrese, hamam ve imaretin de önceden var olduğunu belirtir.¹⁰⁵ Günümüze özgün formunu yitirerek ulaşan cami ile birlikte bugüne ulaşamayan bu yapıları bir arada düşündüğümüzde, Paşa'nın desteği ile yaşama geçirilmiş bir yapı kompleksinin oluşturulmuş olduğunu anlarız.

Ayverdi, çoğunlukla yapının mimari özelliklerine eğilir. Ali Paşa'nın Zilhicce 796 / Eylül 1394 tarihli vakfiyesinden yola çıkan Ayverdi, Çandarlı Halil Hayrettin Paşa oğlu ve Yıldırım'ın veziri Ali Paşa tarafından yaptırılan caminin inşasını

¹⁰⁴ Baykal, *Bursa ve Anıtları*, s.79.

¹⁰⁵ Baykal, a.g.e., s. 80.

1394 yılına veya daha öncesine dayandırır.¹⁰⁶ Camiye ait ölçülere de yer verdiği bir de plan sunan ve plan hakkında kısa bilgi veren Ayverdi, caminin, kanatlı bir yapı olduğunu ve kendi tipinin orta boyundan olduğunu yazar. Revak olarak nitelendirdiği yanları kapalı son cemaat yerindeki beş adet yığma ayaklara oturan kemerlerin dairevi halini 1271/1855 yılındaki depremden sonra geçirdiği onarıma bağlar. Günümüze özgün halini yitirerek ulaşan cami iç mekan zemininin 50 cm. kadar yükseltilmiş olduğundan, yan hücrenin aşağıda kaldığını yazan Ayverdi, deprem nedeniyle yıkılmadan önce caminin giriş yönündeki ibadet mekanının çapı yaklaşık 7 m. olan bir kubbe ile örtülü olduğunu, giriş kotundan yaklaşık 66 cm. lik zemin yüksekliği olan orta mekanın da yine depremden önce ikinci bir kubbe ile örtülü olduğuna işaret eder.¹⁰⁷ Her iki kubbenin de yıkılması ile 1855 depremi sonrası geçirdiği onarımda bu bölümlerin çatı ile kapatıldığı için kubbe mesnetlerinin görülemediğini yazan Ayverdi'ye göre, her iki iç mekanın orijinal zemini de bu esnada yükseltilmiştir. Araştırmaları döneminde caminin bu iki iç mekanının ibadete açık olduğu ancak, bu haliyle herhangi bir özellik taşımadığını belirten Ayverdi'den, özgün yapıdan geriye sadece stalaktitler ile bezeli payelerin kaldığı, yan kanatların yıkıldığı, batı kanat duvarının deprem neticesi yürüyerek birbiri içine girmiş olduğu öğrenilir. Ayverdi, araştırması sırasında harap durumda olan ve özgün formunu yitiren yapının ancak doğu kanadından ölçü alabilmenin mümkün olduğunu yan kanatların dışarıdan girişleri olmayıp, hücrelere yapının giriş yönünde bulunan ve birinci kubbenin örttüğü iç mekandan açılan kapılardan girildiğini belirtir. Ayverdi'nin verdiği planda, her birinde dört pencere, birer niş ve birer ocak bulunan hücrelerin üstleri tonoz ile örtülüdür.¹⁰⁸ Üç sıra tuğla, bir sıra moloz taş örgüsü ile inşa edilmiş olan orijinal yapının 1855 yılındaki depremden son derece zarar görmüş olduğu konusunda Baykal ile aynı görüşü savunan Ayverdi, bu deprem sonucunda yapı duvarlarının yürüdüğü ve gidip başka taraflara yerleştiği şeklinde bir ifade kullanır. Depremin verdiği zarardan dolayı, caminin mihrap tarafının daha da fazla eğrilik gösterdiğini belirtirken, en fazla zarar gören bölümün son cemaat yeri ile birlikte bugüne ulaşmayan batı hücresinin olduğunu yazar. Nitekim, Ayverdi'nin ölçümüne göre son cemaat yerinin batı tarafı doğu

¹⁰⁶ Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, s.385.

¹⁰⁷ Ayverdi, a.g.e., s.386.

¹⁰⁸ Ayverdi, a.g.e., s.386.

yönünden yaklaşık 60-70 cm. daha geniştir.¹⁰⁹ Yapıya yönelik araştırmaları sırasında batı yöndeki kanadın bir duvarının yarısı, diğer yarısının arkasına geçmiş olduğunu tespit eden Ayverdi, vermiş olduğu planı, yapının orijinal durumu göz önünde bulundurarak çizdiğini hatırlatır. Caminin minaresi, Ali Paşa Çınarı, Paşa'nın makam mezarı ile caminin batı yönünde bulunduğu belirtilen medrese, imaret ve hamam konusunda Baykal ile aynı görüşü paylaşan Ayverdi, yapı duvarlarının birinin iç köşesine inşa edilmiş minarenin yeni olduğu, caminin önünde Ali Paşa Çınarı olarak bilinen Bursa'nın en büyük çınarının kesilmiş olduğu, cami son cemaat yeri yakınında Ali Paşa'ya ait baş ucu taşında 703/1304 tarihli bir makam mezarı bulunduğu ancak, Paşa'nın İznik'te gömülü olduğunu vurgularken caminin batısında bulunan medrese ve imaretin yerine de evlerin inşa edilmiş olduğunu yazar.¹¹⁰

Bursa Ali Paşa Camii hakkında günümüze ışık tutan kişiler arasında bulunan Albert Gabriel ise, Ali Paşa ve banisi bulunduğu caminin tarihçesi hakkındaki çalışmasında, Baykal ve Ayverdi'den edindiği bilgileri özetler.¹¹¹ O'da tıpkı Ayverdi gibi 1855 yılındaki depremden sonra yapıda dikine bir kaymanın olduğuna dikkat çekerken, caminin bu tarihten sonra onarımdan geçirildiğini, çöken kubbeleri yerine ahşap çatı ile örtüldüğünü belirtir. Ancak Gabriel, Baykal ve Ayverdi'den fazla olarak depremden aldığı zarar sonucu, yapının zengin bezemelerin kullanıldığı ana giriş kapısı kavsarasının küçük çaplı değişikliğe uğraması nedeniyle koruma altına alındığını, yıkılan orijinal minarenin yerine inşa edilen yeni minarede metal taşıyıcıların kullanıldığını yazar. Gabriel, caminin restorasyona alınması gerektiğini de vurgular.¹¹²

Ali Paşa Camii hakkında kaynak oluşturabilecek bir başka yayın ise; Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde Özkan Ertuğrul tarafından yazılmış olan Ali Paşa Camii maddesidir.¹¹³ Gabriel, Baykal ve Ayverdi'yi kaynak olarak alan Ertuğrul'un bu konuda söyledikleri, adı anılan kaynak kişilerin bu konuda yazdıklarının tekrarı şeklindedir ve yeni bir bilgi sunmaz. Ertuğrul, zaviyeli cami tipindeki yapının

¹⁰⁹ Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, s.387.

¹¹⁰ Ayverdi, a.g.e., s.387.

¹¹¹ Gabriel, Albert, *Une Capitale Turque Brousse, I*, Paris, 1958, s.137.

¹¹² Gabriel, a.g.e., s.137.

¹¹³ Ertuğrul, Özkan, "Ali Paşa Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2.Cilt, İstanbul, 1989, s. 428.

Yıldırım Bayezit'in veziri Çandarlı Ali Paşa tarafından inşa edildiği tarihin bilinmediği, ancak 796/1394 tarihli bir vakfiyesi olmasından dolayı, bu tarihten önce inşa edilmiş olması gerektiğini belirtir. Caminin 1855 yılındaki büyük depremde kubbeleriyle, tabhane odaları olan yan kanatları ve orijinal minaresinin yıkıldığını yazan Ertuğrul, mihrap tarafında bulunan mekanın çarpıldığı, depremden sonra geçirdiği onarım ile bugünkü görünümünü aldığını belirtir. Ertuğrul'a göre; camiye ait son cemaat yeri beş kemerli ve kubbelidir. Çokgen gövdeli iki sütuncesi bulunan kapı nişinde on bir, iki yanda yer alan nişlerde ise beşer sıra mukarnas vardır. Kendinden önceki kaynaklardan yola çıkarak, deprem sonrası onarımda ahşap çatı ile örtüldüğünü yazdığı caminin, duvarlarda mevcut izlerden yola çıkılarak orijinal yapıda yan kanatların tonoz ile örtülmüş olduğunu vurgulayarak, Ayverdi'nin yapı planını destekler.¹¹⁴

Bu yayınlar arasında konu hakkında en yeni bilgileri sunan çalışma, Bengi Çorum'a aittir.¹¹⁵ Yapının bir zaviye olarak Ebu İshak Kazerûni dervişlerine tahsis edildiğini yazan Çorum, Baykal ve Ayverdi'nin de bahsetmiş olduğu ve günümüze ulaşmayan hamam, medrese ve imaretin varlığından söz ederek, geriye sadece caminin kaldığına, diğer yapıların ise yıkılmış olduğuna değinir. Son cemaat yerinden başlayarak ana mekan ile yan mekanların plan özelliklerini anlatan Çorum da, kendisinden önceki araştırmacılar gibi yapının 1855 yılındaki depremden aldığı zararı tasvir eder. Yapı hakkında önceki kaynaklardan farklı olarak, tarihleri belli olmayan onarımlar sonucu özgünlüğünü yitirdi şeklinde ibare kullanan Çorum'dan, sonuncusu 1958 yılı olmak üzere yapının birden fazla onarım geçirdiğini anlarız.¹¹⁶ 1999 yılında Bursa Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nce başlatılan onarım esnasında ortaya çıkan kalemişlerinin zenginliği nedeniyle, caminin bezeme programı üzerine yoğunlaşan Çorum, kalemişi, malâkari ve renkli sırlı çini gibi farklı teknik ve malzeme kullanılarak tasarlanmış bezeme programını inceler. Çorum, Ali Paşa ile ilgili yayınladığı makalesinde, yapının Kâzerunî Zaviyesi olduğunu da vurgulayarak, ona ait vakfiyelerden söz eder.¹¹⁷ Zeren Tanındı ve Filiz Çağman'ın makalelerinden yola çıkan

¹¹⁴ Ertuğrul, "Ali Paşa Camii", s. 429.

¹¹⁵ Çorum, Bengi, "Erken Osmanlı Kalem İşlerinden Bir Örnek:Bursa Ali Paşa Camii", *Sanat Tarihi Yıllığı*, 15.Sayı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi , İstanbul, 2002, s.27-43.

¹¹⁶ Çorum, a.g.e., s.29.

¹¹⁷ Çorum, a.g.e., s.29.

Çorum, Ali Paşa Camii kalemîşi bezemelerinin Şiraz'dan göç eden sanatçı Kâzerunî dervişlerinin eseri olduğunu belirtir.¹¹⁸

Ali Paşa Camii hakkında bilgi veren hemen tüm kaynağın birleştiği bir husus, yapı vakfiyesinin 1394 tarihli olması nedeniyle, inşasının bu tarihe veya daha önceye ait olduğudur. Cami hakkında kaynakların hem fikir olduğu diğer bir konu ise, 1855 depremi ile büyük hasar gören, bu arada kubbeleri ve minaresi yıkılan caminin bu tarihten hemen sonra bir onarım geçirerek özgünlüğünü yitirmiş olmasıdır. Camii, bu onarımından sonra 1997 yılı sonuna kadar ibadete açık kalmıştır (Resim. 6-7). Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne tescilli olan cami için, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce hazırlanan rölöve ve restorasyon projesi Bursa Tabiat ve Kültür Varlıkları Koruma Kurulu'nun 19.9.1997 tarih ve 340 Sayılı Kararı ile projeleri onaylanarak Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün 1998 yılı onarım programına alınmıştır. 32.000.000.000 TL. 1.keşif bedeli olan onarımının, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 21.11.1998 gün ve R-959 98 Sayılı emri ile ihaleye çıkarılmasına karar verilmiştir. İhalesi 8.12.1998 tarihinde yapılmış, ihaleyi 95 H 040360 nolu proje ile "Şafak Erbağ İnş. Tic. Ltd. Şti." almıştır. 1999 yılının ilk aylarında başlayan onarım çalışmaları sırasında yer yer 30 cm.ye varan iç mekan sıvası altından, orijinal kalem işlerinin çıkması üzerine onarım çalışmalarının yöntemi ve kapsamı değiştirilerek öncelikle kalem işlerinin korunmasına yönelinmiştir. Söz konusu kalem işleri mümkün olduğunca bütünlüğü bozulmadan restoratörler tarafından, yerlerinden sökülerek, onarımın bitmesinden sonra yerlerine tekrar yerleştirilmek üzere, Vakıflar Bursa Bölge Müdürlüğü deposunda koruma altına alınmıştır.¹¹⁹ Daha sonra yapının onarımı mümkün olmayan bölümleri, orijinal planına uygun olacak şekilde tekrar inşa edilmek üzere yıkılmıştır (Çizim. 5). Bugün son cemaat yeri olmayan caminin ana giriş kapısı korunarak, doğu kanadı dışında kalan kuzey cephesi yeniden inşa edilmek üzere yıkılmıştır. Son cemaat yeri de tekrar inşa edilecek olan bölümler arasındadır.

Caminin 1997 yılı sonuna kadar ibadetin yapıldığı bölümlerinden, mihrap önü bölümü de, 1855 depreminde büyük zarar gören ve bugünkü onarım çalışmalarında

¹¹⁸ Çorum, "Erken Osmanlı Kalem İşlerinden Bir Örnek:Bursa Ali Paşa Camii", s.33.

¹¹⁹ Bu bilgiler, 4.10.2002 tarihinde Vakıflar Bursa Bölge Müdürlüğü'nden alınmıştır.

yeniden inşa edilmek üzere yıkılan bölümlerendir. Giriş kapısının bulunduğu orta mekan duvar ve sağır kemerleri onarılmak üzere korumaya alınmıştır. Aksı kaymış ve gönyesinin bozulmuş olduğu mihrap önü bölümü, temellere kadar inilerek, yeni atılan temel üzerine yeniden inşa edilmiştir (Resim. 8,9). Caminin batı yöndeki kanadı da, kuvvetlendirilmiş temelden itibaren yeniden örülmüştür (Resim. 10). Caminin giriş kapısının da bulunduğu kuzey duvarı ise bu yönde kalan son cemaat yeri bağlantı kemer parçası ile birlikte korunmaya çalışılmıştır (Resim. 11). Mihrap önünde bulunan yüksek kemerli pencereler ile mihrap nişi de muhtemelen özgün haline sadık kalınarak yeniden inşa edilmiştir (Resim. 12). Giriş bölümünde sağır kemerli yan duvarlar da temizlenerek koruma altına alınmıştır (Resim. 13).

1999 yılında başlayan ve belirlenen keşif bedeli karşılığındaki iş 2001 yılında tamamlanmıştır. Geriye kalan işin bitirilebilmesi için Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden istenen 50.000.000.000 ödenek ile tekrar ihaleye gidilmiştir.¹²⁰ Yapının restorasyon çalışması halen devam etmektedir.

3.3. Bursa Ali Paşa Camii'nin Vakıfları ve Vakfiyeleri

Çandarlı Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti Erken Dönemi'nde bulunduğu üst düzey yöneticiliğinin yanı sıra, toplum hizmeti amacıyla inşa ettirmiş olduğu yapılarının giderlerini karşılanması için kurduğu vakıflar ve bunlar için vakfettiği mülkler Bursa ili ile İnegöl, Yenişehir, İznik ilçeleri ve bunlara bağlı köylerde yoğunluklaştırmaktadır (Ek. 2). Bu bölümde, Paşa'nın vakıfları arasında tez konusu gereği, Bursa Ali Paşa Camii için kurulmuş vakıflar ile bunlara yönelik vakfiyeler ele alınmaktadır. Camii'nin toplumsal işlevi, sunacağı hizmet biçimi ve giderlerinin hangi şekilde karşılanacağını bu vakfiyeler ile belirlenmiştir. Bunların erken tarihlisi Zilhicce 796/Eylül 1394 yılına aittir.(Ek.3).¹²¹ Dîvani kırmısı hatla Arapça yazılmış olan vakfiye dua cümleleri ile başlar. Ali Paşa'nın kalem ve kılıç ustalarına karşı olan cömertliğine değinildikten

¹²⁰ 4.10.2002 tarihinde Vakıflar Bursa Bölge Müdürlüğü'nden alınan bilgilerden.

¹²¹ Çandarlı Hayrettin Paşa Oğlu Ali Paşa Vakıflarına Ait Vakfiye, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Zilhicce 796/Eylül 1394 Tarih, 734 Defter No, 216 Sayfa No, 120 Sıra No., (Bu vakfiye yayınlanmamıştır).

sonra dünya yaşamının geçiciliğini bilen Paşa'nın sonsuza kadar sevabı kesilmeyecek hayır hizmetlerinde bulunduğunu, bu nedenle Bursa'nın üst tarafına bilginler, fakirler ve çalışamayacak derecede ihtiyar olanlar arasından gelen misafirler için yapısı sağlam, gösterişli ve içine girenlerin *cennet köşklerinden bir köşk* zannedeceği bir zaviye inşa ettirdiğini vurgular. Vakfiyeye, zaviyenin zamanla tamiri mümkün olmayacak şekilde harap olduğu veya hizmet veremeyecek duruma geldiğinde, vakıf arazisi ile gelirlerinin bölge fakirleri hizmetine verilmeleri şartı eklenmiş, vakfın hesapları, görevlilerin hak edişleri ve onların hangi koşullarda göreve alınıp görevden uzaklaştırılmaları konusunda karar yetkisi de şeriat hakiminin kararına bağlanmıştır. Vakfiyede, zaviyenin hizmet şartları bu kayıttan başka kayıtlarla değişikliğe uğratılamayacağı, konulan kural ve usullerde hassasiyet gösterileceği, vakfın herhangi başka bir mülk karşılığında verilemeyeceği, hibe edilemeyeceği ve rehin bırakılmayacağı da önemle vurgulanmaktadır. Vakıf mülklerinin kiraya verilmesi, işletilmesi veya zirai arazinin ortağa verilmesinin bir senelik dönemlerle sınırlandırılması şartı koşulmuştur. Yazılı tüm şartları engellemeye yönelik veya kuralları ihmal edene beddua edilmiş olan vakfiyenin sonunda, tüm şartların yediyüz doksan altı senesinin Zil'hicce ayının sonunda kayda geçirildiği okunur.

**Zilhicce 796/Eylül 1394 Tarihli vakfiyeye göre
Ali Paşa'nın Zaviyesi için vakfettiği mülkler**

1	Hıristiyan kesimden Abdived'in oğlu Tımace'den alınan ve Kenek oğlu İlyas. Meydan oğlu Hızır, Ahittin Ethem, İlyas Melik Paşa ve merhum Abdullah oğlu Eftabin, Abdullah oğlu Aktaş'ın mülkleri ile sınırlı olan köyün tüm hak ve kazançlarıyla birlikte tamamı.
2	Beken Köyü'nde bulunan ve Mevlana Rüstem'e ait arazi, devlet hazinesine ait arazi, köy yolu ve bağcılarının oturdukları köyün sınırları arasında kalan bağın tamamı.
3	Vakıf geliriyle bina edilen ve suyu Gökdere'den gelen köşkün tamamı.
4	Yenişehir Bucağı'nda bildirilen köy sınırları içinde kalan arazinin gelirleri ve hakları.

5	Araplar Mahallesi olarak bilinen mahallenin yakınına vakfın geliriyle bina edilen hamamın tüm gelir ve hakları.
6	Cudmerd civarında birbirine benzer şekilde ve diğer dükkanlardan ayrı inşa edilmiş on beş adet zahire dükkanının kazancından ayrılacak pay.
7	Gökdere Bucağı'nda bulunan ve Sinan Paşa bağı, yol ve su yolu ile sınırlı olan ve İbn-i Saruca Hasbey'den satın alınan bağ ve bahçenin tüm gelir ve hakları.
8	Söz konusu bağ civarında olup, sınırları bilinen iki değirmenin bina, su dolabı, su hakkı, ambar ve tüm taşları ile birlikte tüm gelir ve hakları.
9	Debbağlar Mahallesi'nde bulunan Karaca Ali oğlu Hızır'dan satın alınan değirmenin bina, su dolabı, su hakkı, ambar ve tüm taşları ile birlikte tüm gelir ve hakları.
10	Yenişehir'de bulunan ve Dolap ismi ile bilinen değirmenin bina, su dolabı, su hakkı, ambar, yolları,taşları ile birlikte tüm gelir ve hakları.
11	Belirtilen hamamın yanında bulunan altı adet dükkanın tamamı.
12	Üç çarşı arasındaki Salhane Çarşısı'nda bir kenarı aynı yerdeki hamam ile aynı hizada bulunan dükkanın bilinen sınırıyla birlikte tamamı.

Zilhicce 796/Eylül 1394 Tarihli vakfiyeye göre

Ali Paşa'nın Zaviyesi için vakfettiği kişiler

	ADI	EŞİ	ÇOCUKLARI
1	Yenişehir'de bulunan ve Dolap ismi ile bilinen değirmenin değirmencisi,	Kayıt Yok	Kayıt Yok
2	Gökdere'de Alibey Elban Değirmeni'nin altında bulunan değirmenin değirmencisi.	Kayıt Yok	Kayıt Yok

3	Debbağlar Mahallesi'nde bulunan Karaca Ali oğlu Hızır'dan satın alınan değirmenin değirmencisi.	Kayıt Yok	Kayıt Yok
4	Hıristiyan kesimden Abdived'in oğlu Tımace'den alınan köyün çiftçilerinden Aldiros.	Eşi	Çocukları
5	Hıristiyan kesimden Abdived'in oğlu Tımace'den alınan köyün çiftçilerinden Bedros.	Eşi	Çocukları
6	Hıristiyan kesimden Abdived'in oğlu Tımace'den alınan köyün çiftçilerinden Erosloz .	Eşi	Çocukları
7	Hıristiyan kesimden Abdived'in oğlu Tımace'den alınan köyün çiftçilerinden Nikola.	Eşi	Çocukları
8	Bağcılardan Babas.	Eşi	Oğlu ve Kızı
9	Bağcılardan Bedros.	Eşi	Kızı
10	Bağcılardan İshak.	Eşi	Oğlu
11	Bağcılardan Nikola.	Eşi	Kayıt Yok
12	Bağcılardan Aran.	Eşi	Kızı
13	Bağcılardan Koste.	Eşi	Kayıt Yok
14	Bağcılardan Baercek vakfedilmiştir	Eşi	Kayıt Yok
15	Bağcılardan Noka'lı Nikola.	Eşi	Kayıt Yok
16	Bağcılardan Agop.	Eşi	Kayıt Yok
17	Bağcılardan Yaradgan.	Eşi	Kayıt Yok
18	Bağcılardan Badvan.	Eşi	Kayıt Yok

19	Bağcılardan Toyra.	Eşi	Kızı
20	Bağcılardan Erdemseloz.	Eşi	Kayıt Yok
21	Bağcılardan Semal.	Eşi	Kayıt Yok
22	Bağcılardan Yani.	Eşi Marya	Kayıt Yok
23	Bağcılardan Emderidivalo.	Eşi Güllü	Kayıt Yok
24	Derios	Kayıt Yok	Kayıt Yok
25	Diragoz Deraslavus.	Kayıt Yok	Kayıt Yok
26	Çoban Yorgi	Eşi Marya	Oğlu ve kızı

**Zilhicce 796/Eylül 1394 Tarihli vakfiyeye göre
Ali Paşa Zaviyesi'nin hizmet vereceği kesim**

1	Dönemin bilginleri.
2	Vakıf yetkilisi tarafından kabul edilen misafirler.
3	Ebu İshak Kazerûni Hazretleri'ne mensup fakirler.
4	Fakir ve yiyeceği olmayan yetimler.

Zilhicce 796/Eylül 1394 Tarihli vakfiyeye göre

Ali Paşa Zaviyesi'ne gelen misafirlerin binek hayvanları ile ilgili şartlar

	YEM	SÜRE
1	Zaviyeye gelen kişilere ait binek hayvanlarına, vakıf yetkilisinin uygun göreceği miktarda arpa ve saman verilecek.	Üç geceden fazla verilmeyecek.

Zilhicce 796/Eylül 1394 Tarihli vakfiyeye göre

Ali Paşa Zaviyesi'nin hizmetlerinde görev alanlar ve günlük ücretleri

	GÖREVİ	GÜNLÜK ÜCRETİ
1	Vakıfta baş gösterebilecek herhangi bir yanlış uygulamayı önleyen, vakfın sağlıklı bir şekilde hizmetini sürdürebilmesi ve gereksinimlerinin karşılanmasını kontrol eden.	Bir dirhem
2	Zaviyede beş vakit namaz kıldırarak imam.	Üç akçe
3	Zaviye müezzini	Bir dirhem
4	Gündelik işleri görenler.	Bir dirhem
5	Mütevelli.	İki dirhem
6	Zaviye şeyhi.	Beş dirhem
7	On adet hafız (Kuran'ın otuz cüzünden birer cüz okumaları koşuluyla).	Bir dirhem (Her birine)

Zilhicce 796/Eylül 1394 Tarihli vakfiyeye göre

Zaviye giderleri için ayrılması gereken günlük harcama

	HARCAMANIN YAPILACAĞI HİZMET	GÜNLÜK MİKTAR
1	her gün sabah ve akşam yemek hazırlanması.	Otuz dirhem (1 florin değerinde)
2	Zaviyede ikamet edenlerin elbise ve yorgan masrafları.	İki dirhem

1394 tarihli bu vakfiyenin kayıtlı olduğu defterde, Ali Paşa Zaviyesi Vakfı'nın yönetim değişikliğini bildiren ve 10 Rebiü-l ahir 1103/30 Aralık 1691 tarihinde imzalanarak, 23 Şaban 1104/29 Nisan 1693 tarihinde deftere geçirilen bir kayıt bulunur. (Ek. 4)¹²². Dîvani kırması hatla yazılmış olan kayıt Türkçe olup, vakıf mütevelliliği hakkında açılan bir dava hakkındadır.¹²³

¹²² Çandarlı Hayrettin Paşa Oğlu Ali Paşa Vakıflarına ait Zilhicce 796/Eylül 1394 tarihli vakfiye'nin devamında bulunan ve vakıf yönetim değişikliğini gösteren 23 Şaban 1104/29 Nisan 1693 tarihli kayıt, (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 1104/1693 Tarih, 734 Defter No, 216 Sayfa No, 120 Sıra No.), (Bu vakfiye eki yayınlanmamıştır).

¹²³ "Bursa Şehri'nde hukukun düzenleyicisi ve hükümetin temsilcisi olan ve bu vesikayı düzenleyen erdem sahibi saadetli Zülali Hasan Efendi Hazretleri aşağıda anılan Hüdavendigâr Valiliği'ne yüce ferman ile getirilen erdemli, saadetli Derviş Mehmet Paşa Hazretleri de bulunduğu halde, adı geçen şehirde bulunan Hayrettin Paşa oğlu merhum Ali Paşa Vakfı'nın sultanın beraatı ile mütevellisi olarak görevlendirilen ve halen bu görevi yürüten Mehmet Çavuş adındaki kişinin huzurunda toplanılmıştır. Söz konusu vakıf ile ilgili hususlar, yediyüz doksan altı yılında Mevlana Molla Fenari Hazretleri tarafından imzalanmış ve belirtilen koşullar söz edilen tarihten itibaren değişmeden gelmiştir. Adı geçen vakfın yöneticilerinin atanması ve görevinden alınması görevi bu kayıt ile vakfiye tarihinden bu güne Bursa hakimleri yetkisine bağlanmıştır. Bin yüz dört senesinde Bursa baş hakimi ve mutasarrıf huzurunda, Seyyit Ahmed adındaki kişi vakıf yönetimi aleyhine bir kayıta bulunmuştur. Söz konusu tarihte, Bursa Baş Hakimi olan Ebu Bekir Efendi, vakfiyenin bildirmiş olduğu koşulları gereğince, Seyyit Ahmet'in başvurusunu yargılamış ve kararı yirmi üç Şaban bin yüz dört senesinde devlet üst düzey yönetimine iletmiştir. Vakıf yönetimi dışında bulunan bir kişinin vakıf işlerine karışması uygun değilken, Mehmet Çavuş adındaki kişinin, vakfın yöneticiliğinde bulunduğu iddiası üzerine, her iki taraf da üst düzey yargıyı talep etmiştir. Mehmet Çavuş, gerçekte adı geçen vakıf yöneticiliğinin üst düzey resmi kayıtlarda Seyyit Ahmed üzerinde olduğunu gösteren ve Bursa kadılarının bunu açıklayacak ve şart koşacak dayanakları olmadığını iddia ederek, vakfın yönetim hakkının kendisinde olduğunu tasdikleyen ve Hüdavendigâr Valisi ile Bursa vakıflar müfettiş vekiline yazılmış hükümet emrini sunmuştur. Ancak, adı geçen vakfın yöneticilerinin denetleme ve atama

Uzunçarşılı'nın, Ali Paşa'nın Bursa Ali Paşa Camii olarak bilinen zaviyesinin giderleri için kurulmuş vakıflarıyla ilgili yayınladığı Arapça bir vakfiye de 808/1406 tarihlidir.¹²⁴ Vakfiyenin sonu Kazasker Ramazan bin Bayezıt tarafından tasdiklenmiştir. Besmele ve Sultan Bayezıt'ın oğlu Emir Süleyman tuğrasının da bulunduğu vakfiye başlığına ayrıca, Bursa Kadısı Halil bin İbrahim tarafından, vakfiyede bildirilen koşulların hukuka uygun olduğunu belirten bir ibare yazılmıştır. Vakfiye, Allah'a hamd, peygambere dua ve selam, Ali Paşa'ya övgü ile başlar. Peygamberin, "Dünya, ölümden sonraki yaşam için köprüdür. Oradan, onu sürekli kılmadan geç. Onun verdiği mutluluk ve hayırları azdır, biraz uzun olsa da sona erer. Sevinç ve ferahlığın sonu sıkıntıdır. Dünya yaşamı, sonraki yaşamın tarlasıdır. Bu nedenle, aklını kullanan kişi hasat günü iyi mahsul alabilmek için hayırlı hizmetler tohumu ekerek dünya hayatını geçiren, dehşet ve zararından emzikli anaların bebeklerini bırakıp kaçtığı günde ceza almayacak şekilde dünya yaşamındaki görünümüyle gururlanmayan adamdır." mealindeki hadisine uyan Paşa'nın sevabı çok ve devamlı olan hayır hizmetlerine yöneldiğini bildiren vakfiye O'nun, Bursa'da bir zaviye inşa ettirdiği ve bu zaviyesi için bir vakıf kurduğunu belirtir. Bu vakfiye ile kayıt altına alınan tüm şartların, başka hiçbir kayıt ile değiştirilmemesi, bozulmaması ve mülklerin takas edilmemesinin gerekliliğine işaret edilen vakfiyede, vakıf mülkünün üç seneden fazla sürelerle kiraya verilmemesi, satılmaması, rehin verilmemesi ve hediye

hakkının, vakfiye tarihinden itibaren Bursa kadılarının yetkisinde olduğunu bilmediğini söylemiştir. Yargının adil bir şekilde karara bağlanabilmesi için dönemin inanılır ve güvenilir kişilerin kararına başvurulmasına karar verilmiştir. Dönemin bilginlerinden; Abdülhâdi Efendi ibn el-merhum eş-şeyh Abdülbaki Efendi, Yıldırım Medresesi müderrisi Mehmet Efendi bin Ahmet Efendi, II.Murat Medresesi müderrisi Kadızade Mehmet Salih Efendi bin Ahmet, Sultan Orhan Medresesi müderrisi Mustafa bin el-merhum eş-şeyh Abdülbaki Efendi, Saraçzade Hasan Efendi bin Mehmet Efendi, Hilmi Mehmet, Menteşzade Mahmut Efendi bin Abdurrahim, İbrahim Efendi, Abdi Efendi, Ulucami Cuma vaizi es-seyyit şeyh Nurettin Efendi bin Abdullah Efendi, Nakşibendi şeyhi es-seyyit Abdulkerim bin Ebubekir, Ulucami hatibi es-seyyid Mehmet Şeyhi Efendi bin es-seyyit İbrahim Efendi, Kale Cami imamı hafız es-seyyid Mehmet Efendi bin Mustafa ve Kayhan Cami imamı Mehmet Efendi bin Ahmet Efendi söz konusu davayı karara bağlamak amacıyla mahkeme anında hazır bulunup, iddiaları dinlediklerinde merhum Ali Paşa'nın yediyüz doksan altı tarihli ve Mevlana Fenari imzasıyla geçerliliği devam eden ilk vakfiyeye göre vakıf yöneticileri üzerindeki tasarrufun, vakfiye tarihinden itibaren Bursa kadılarının yetkisinde olduğu görüştüyle bin yüz dört senesinde Seyyit Ahmet lehinde karar vermiştir. Açılan davanın o tarihte kadı olan Ebubekir Efendi tarafından temyiz olunduğu ve üst düzey yönetime bildirildiği bilgimiz dahilindedir. Bu karara şahidiz ve şahadet ederiz. On Rebiy'ül Ahir Bin yüz üç, Pazartesi. Şahitler; Es-seyyit İbrahim Efendi bin Ahmet, Mustafa Efendi bin Recep, Abdullah Efendi bin Yahya, Fahu'l ulema Ali Efendi bin Mehmet Efendi, Mehmet Ağa, Mehmet Efendi ibn Recep Efendi."

¹²⁴ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Çandarlızade Ali Paşa Vakfiyesi", s.549. (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphanesi, Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Fermanları, No.32).

edilmemesini de önemle vurgulanır. Allah'ın, yapılan tüm iyilikleri karşılıksız bırakmayacağına işaret edilerek, belirtilen herhangi bir kuralı bozmak isteyen veya önemsemeyen kişiye edilen beddua ile devam eden vakfiyenin sonunda, hicri sekiz yüz sekiz yılı Recep ayında, Hoca Yunus oğlu Hoca İbrahim, Abdullah oğlu Süleyman, Mecnun oğlu Mevlana Küçük, Abdullah oğlu Balaban, Abdullah oğlu Hazma isimlerindeki şahitlerin huzurunda yazıldığı kayıtlıdır.

808/1406 tarihli vakfiyeye göre Ali Paşa'nın Zaviyesi için vakfettiği mülkler

1	Yenişehir Bucağı sınırında olan ve güneyden Küçük Ayas Köyü'ndeki Postinpuş vakfı arazisi ile halk arasında Kral Yolu olarak bilinen ve İnegöl Kasabası'na giden yol, doğudan yöredeki ormanda bulunan Kırk Öyüğü Tepesi'nden en küçük tepe ve oradan kible yönündeki Kral Yolu'na uzanan hat, kuzeyden Saruca Paşa'ya ait arazinin sınırına ulaşan orman ve oradan adı geçen tepeye giden yola paralel olarak sonlanan yer, batıdan Çulha'ya komşu olan söz edilen vakfın sınırlarıyla çevrili arazi.
2	Yenişehir Bucağı'ndaki mülkten Kral Yoluna inildiğinde, İnkaya denilen taş, Büyük Su, Erar ...? nehriyle beraber Harbende Hızır'ın yeri ve Saruca Paşa'ya ait olduğu söylenen arazi ile sınırlanan arazi.
3	Aynı mevkide bulunan ve kible yönünden Şahin oğlu Paşa Yiğit'in arazisi, doğudan Şeyh Abdullah'ın arazisi ve sırt yolu yakını, Altın Boğa arazisi, Adagözü sınırı ile çevrili olan ve Dereköy olarak bilinen arazi.
4	Kuzeyden Beydurağı'ndan Şeyh Abdullah'ın arazisi, batıdan Paşa Yiğit bin Şahin'e ait olduğu söylenen arazi yakınındaki Karaca Ali arazisi, Kani sınırı ile Karadere denilen mevki ve Beydurağı'na giden yol ile sınırlanan arazi.

808/1406 tarihli vakfiyeye göre Ali Paşa'nın Zaviyesi için vakfettiği kişiler

	ADI	EŞİ	ÇOCUKLARI
1	Bu arazi çalışanlarından Nedlekü.	Eşi Gelence	Oğulları Yörük ve Karaca ile kızları.
2	Aynı arazi çalışanlarından Emledan (Arkadaşları ve akrabaları ile birlikte).	Eşi Kali	Oğlu Yörük
3	Aynı arazi çalışanlarından Duragan.	Eşi Marya	Kızı Kor

808/1406 tarihli vakfiyeye göre Ali Paşa Zaviyesi'nin hizmet vereceği kesim

1	Zaviye sakinleri
2	Hafızlar
3	Bilginler
4	Fakirler

808/1406 tarihli vakfiyeye göre

Ali Paşa Zaviyesi'ne gelen misafirlerin binek hayvanları ile ilgili şartlar

	YEM	SÜRE
1	Zaviyeye gelen kişilere ait binek hayvanlarına yem verilecek.	Üç geceden fazla verilmeyecek.

808/1406 tarihli vakfiyeye göre

Ali Paşa Zaviyesi'nin hizmetlerinde görev alanlar ve ücretleri

	GÖREVİ	ÜCRETİ
1	Vakıf yöneticilerini kontrol eden Bursa hakimleri.	Belirtilmemiştir.
2	Vakıf yöneticileri.	Sabah ve akşam yemek

808/1406 tarihli vakfiyeye göre Zaviye gelirlerini harcama planı

	HARCAMANIN YAPILACAĞI HİZMET	M İKTAR
1	Öncelikle yapının bakım ve onarımına harcanacak,	Vakfın tüm geliri
2	Zaviyeye gelen misafirlere	Üç gecedan fazla kalmamaları şartıyla sabah ve akşam yemek

Ali Paşa tarafından Bursa'da yaptırılan zaviyeye ait üçüncü vakfiye ise Ramazan 830/Temmuz 1427 tarihlidir (Ek. 5).¹²⁵ Siyâkat yazı ile Türkçe yazılmış vakfiye, Allah'a hamd, Peygamber'e ve dostlarına dua cümleleri ile başlar. Dünya yaşamının

¹²⁵ Çandarlı Hayrettin Paşa Oğlu Ali Paşa Vakıflarına ait vakfiye, (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Ramazan 830/Temmuz 1427 Tarih, 624 Defter No, 587 Sayfa No, 485 Sıra No.), (Bu vakfiye yayınlanmamıştır).

sevinç ve eğlence yeri olmadığı, sadece konaklama yeri olduğu hatırlatılarak, erdemli insanı dünya yaşamının geçiciliğini bilen ve yaşama yönelik arzu ve aşırı isteklerden kendini koruyan kişi olarak tanıtır. Böyle kişilerin, elindekini gereksinim sahiplerinin hizmetine sunduğunu, dünyanın bunlar için kazanç ve kurtuluş yeri olduğunu belirten vakfiye, Dünya'nın efendisini bu dünyadaki kazançlarını, ölümden sonraki yaşamı kazanmak için hayır hizmetlerine dağıtan kişi olarak tanımlar. Aklını kullanan kişinin doğru bir niyet ile yaşamını düzene sokarak eylemlerini ölümden sonraki yaşamı için gerçekleştirdiğine, onun dâima tövbe ve arınma amacıyla olduğuna işaret edilen vakfiyede, *“Servetlerini Allah'ın rızasını kazanmak arzusu ile ve kalben tatmin olmuş olarak harcayanların durumu (ise), verimli topraklar üzerindeki bahçe gibidir. Bir sağanak vurur, bu sayede ürün iki misli artar; sağanak olmadığı zaman da hafif yağmur (düşer oraya). Ve Allah yaptığımız her şeyi görür”*.¹²⁶ mealindeki ayete ve Peygamberin, *“İnsanoğlu öldüğünde üç şey dışında ameli kesilir. Kendisine dua eden salih bir evlat, kendisinden faydalanılan ilim ve sadaka-i cariye”* hadisine de yer verilmiştir. Bu açıklamalardan sonra vakfiyeden, Ali Paşa'nın da topluma hizmet amacını taşıyan bir zaviye inşa ettirmiş olduğu ve söz konusu zaviyenin giderlerinin karşılanması için de aşağıda belirtilen mülkü vakfetmiş olduğu okunur. Vakfiyede ayrıca, zaviyede hizmet edenlerin ücretleri ve gelirin harcama şekli belirtilerek, vakıf mütevelliliği de bir silsileye bağlanmıştır. Yazılan tüm şartlara uyulmasının şeriat hükümlerince şart olduğu ve uymayanlara beddua edildiği vakfiyenin sonuna düşülen tarihten 830 tarihinde kayda geçirildiği okunur. Vakfiye, tekrar Allah'a hamd ve Peygamberimiz ile dostları için edilen dua ve selam cümleleri ile son bulur.

Ramazan 830/ Temmuz 1427 Tarihli vakfiyeye göre

Ali Paşa'nın Zaviyesi için vakfettiği mülkler

1	Bursa'ya ticari amaç ile gelenlerin faydalanacağı bir han ve bir dükkanın kiralaları.
2	Bursa'da bir başka han ve bir dükkanın kiralaları.
3	Bursa çarşısında bulunan yetmiş altı dükkanın ve yedi odanın kiralaları.

¹²⁶ Bakara, 265.

Ramazan 830/Temmuz 1427 Tarihli vakfiyeye göre

Vakıf gelirlerini harcama planı

1	Vakıf mülklerinden elde edilen tüm gelir Paşa'nın bina ettirdiği yapının hizmetlileri ve ihtiyaç malzemelerine harcanmalıdır.
2	Bu giderlerden geriye kalan vakıf geliri, vakfın mütevellisinin gözetimi ve yetkisinde saklanmalı, vakfa ait binaların onarım ve bakımı gerektiğinde bu birikimden kullanılmalıdır.
3	Geriye kalan miktar yine müteveli tarafından korunmalıdır.
4	Tabhanenin gıda giderleri için senelik yirmi beş bin akçe ödenmelidir.

Ramazan 830/Temmuz 1427 Tarihli vakfiyeye göre

Vakıf görevlilerinin günlük ücretleri

	GÖREVİ	GÜNLÜK ÜCRETİ
1	Vakıf yöneticisi (Bursa'da oturan Emrullahzade şeyhi).	Beş akçe,
2	Vakfın muhasebesini tutan kişi.	Üç akçe
3	Aşçı.	Üç akçe
4	Vakıfa ait binaların inşaat faaliyetlerini takip eden kişi.	Dört akçe

Ramazan 830/Temmuz 1427 Tarihli vakfiyeye göre

Vakıf mütevellilik silsilesi

1	Vakfın mütevellisi Emrullahzade şeyhidir.
2	Emrullahzade şeyhinin ölümünden sonra kardeşi Behramlı Paşa hazretleri geçmelidir.
3	Paşa'nın ölümünden sonra oğlu Mahmut Çelebi vakfın üzerinde yetki sahibidir.
4	O'nun ölümüyle oğullarından en büyük ve reşit olan oğlu, onun da ölümüyle yine en büyük ve reşit olan oğlu olacak şekilde silsile ile mütevellilik görevi yürütülecektir.

Yukarıda Türkçe açıklamaları verilen 1394, 1406 ve 1427 tarihli üç vakfiye ile ilk vakfiye altına 1693 yılında düşülen kayıttan ortak tarafı, Ali Paşa Camii'nin döneminde bir zaviye olarak hizmet verdiği görülmektedir. 1394 tarihli ilk vakfiyeden, Ali Paşa'nın dönemi okur yazarları ile usta savaşımlarını himayesi altına aldığı, bilgin, fakir ve çalışmayacak durumda olan misafirlere hizmet vermek amacıyla Bursa'da, yapısı sağlam ve gösterişli bir zaviye bina ettirdiği anlaşılmaktadır. Bu zaviyenin iç mekanının bir cennet köşküne benzetilmesi, özgün durumunda zengin bezemeye sahip olduğunu ifade eder. Bu zaviye ile cennet köşkü arasında kurulan bağ muhtemelen bu yöndeki bir hadis ile bağlantılıdır. Amr bin Abese'nin aktardığı bir hadiste Peygamberimiz, "*Kim içerisinde Allah'ın adı zikredilsin diye bir mescid bina ederse, Allah da ona cennette bir ev bina eder.*[Nesaî, Mesacid 1,(2,31).]" buyurmaktadır.¹²⁷ Bu zaviyenin giderlerinin karşılanması için ailenin belirlenen mülkleri ile birlikte kurulan vakıfa hizmetli olarak gayri müslim ailelerin vakfedilmiş olması ve zaviyenin tahsis edildiği kesimin içinde Kâzerunî dervişlerinin adının vurgulanması dikkat çekicidir. 1691 tarihinde imzalanarak, 1693 yılında deftere yazılan kayıttan, Ali Paşa Vakfı yöneticilerinin atanması ve denetlenmesinde Bursa kadılarının sahip olduğu önem anlaşılmaktadır. 1394 tarihli ilk vakfiyenin, dönemin Bursa kadısı Mevlana Molla Fenari tarafından tasdiklendiği, bu kayıttan yazılır. 1393 yılında Molla Fenari'nin Ali Paşa tarafından Bursa kadılığına getirilmiş olduğu göz önünde tutulduğunda, bu tasdik doğru olduğunu göstermektedir.¹²⁸ Aynı kayıt, Bursa medrese ve camilerindeki müderris, vaiz, hatip ve imam gibi kimi görevlilerin adlarını da bugüne ulaştırır.

Uzunçarşılı tarafından yayınlanmış olan ve Sultan I. Bayezıt'ın oğlu Emir Süleyman'ın mühürlediği 1406 tarihli vakfiyeyi tasdikleyen Ramazan bin Bayezıt, Ali Paşa'nın himayesindedir ve Paşa tarafından kazaskerliğe getirilmiştir.¹²⁹ Bu kişinin, Ebu İshak Kâzerunî'nin halifelerinden olduğunun kayıtlı olması, O'nun Kâzerunî tarikatı içindeki önemini vurgular.¹³⁰ İlk vakfiyedeki gibi, burada da vakıfa ait tüm mülk sınırları ve vakfın dönemi bilgin ve fakir misafirlere hangi koşullarda hizmet

¹²⁷ Canan, İbrahim, *Kütüb-i Site Muhtasarı ve Şerhi*, 15. Cilt, Akçağ Yayınları, Ankara, 1995, s.324.

¹²⁸ Uzunçarşılı, "Çandarlızade Ali Paşa Vakfiyesi", s.566.

¹²⁹ Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, s.35.

¹³⁰ Uzunçarşılı, "Çandarlızade Ali Paşa Vakfiyesi", s.559.

edeceği ayrıntıyla tarif edilir. Ancak, tahsis edildiği kesimin içinde ayrıca Kâzerunî dervişleri ibaresi bulunmaz. Yine ilk vakfiyedeki gibi vakıfa hizmet etmek amacıyla seçilen kişilerin gayri müslim olmaları dikkat çekicidir. Uzunçarşılı, bu vakfiyeyi Ali Paşa'nın kardeşi ve dönemi Bursa kadısı olan İbrahim Paşa'nın da tasdiklediğini yazar.¹³¹

Yine Bursa'daki zaviyeden bahsedilen 1427 tarihli bu üçüncü vakfiyede, zaviyenin giderleri için tahsis edilen ve Bursa'da bulunan yeni mülk adları verilmektedir. Vakıf görevlilerinin yeni ücretleri ve bu tarihten sonra isim olarak kimlerin mütevellî olacağı da bu vakfiyede yazılıdır. Vakfa yeni gelir kaynaklarının kazandırılması ve değişen ekonomik koşullardan dolayı vakıf görevlilerinin ücretlerinin yeniden belirlenmesi bu vakfiyenin düzenlenmesine yol açmış olmalıdır.

3.4. Bursa Ali Paşa Camii'nin Mimari Özelliği

Köy, kasaba, şehir veya ulaşım yolları üzerine inşa edilerek, belli bir tarikat mensubu olanlara veya bilgin, fakir ve ihtiyarlıkları nedeniyle işsiz kalanlara, karşılıksız hizmet vermek amacıyla kurulan zaviyeler; bu işlevlerinin yanı sıra ibadet, eğitim, idari ve askeri yönleriyle toplumsal yaşamın önemli bir ögesi olarak tüm İslam ülkelerinde olduğu gibi Selçuklular'dan itibaren Anadolu topraklarında da yaygınlık göstermiştir.¹³² Türk mimari tarihinde zaviyeli camiler; özel camiler, ters T tipi camiler, yan mekanlı camiler, kanatlı camiler, çapraz mihrli camiler, eyvanlı camiler, çok işlevli camiler, fütüvvet camileri, tabhaneli camiler olarak farklı biçimde adlandırılmıştır.¹³³ Afyon Boyalıköy Kureyş Baba Hangahı (inş.1210), Konya Sahip Ata Hangahı (inş.1279) ve Çorum Mecitözü Elvan Çelebi Tekkesi (inş.1282-83) gibi

¹³¹ Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, s.45.

¹³² Ocak, Ahmet Yaşar, "Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, 12.Sayı, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1978, s.254.

¹³³ Alioğlu, Fusun, "Erken Osmanlı Dönemi İznik Kenti'nin Fiziksel Gelişimi", *Abdullah Kuran İçin Yazılar*, Haz.Ç.Kafesçioğlu-L.T.Şenocak, Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s.89.

yapılar Anadolu'daki zaviyeli camilerin erken tarihli örnekleridir.¹³⁴ Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve erken döneminde yöneticilerin desteği ve himayeleri ile etkinliği ve sayıları artan zaviyeler, toplumsal boyutta sunduğu söz edilen farklı işlevleri tek yapıda sunabilecek kapalı mekanlar olarak tasarlanmıştır. İbadet mekanı ile toplumsal hizmetler için kullanılan mekanların, kible yönündeki aks üzerinde birbirini takip eden bölümlerle birlikte giriş bölümünün iki yanında kapalı mekanlar oluşturacak şekilde bir tür ters T gibi inşa edilmeleri ile zaviyeli cami tipi meydana gelmiştir. Osmanlı Erken Dönemi'nde çok sayıda inşa edilmiş olan bu tip yapıların en tanınmış örnekleri Bursa'da bulunur. 14.yüzyıldan başlayarak Bursa, İznik, Edirne ve diğer Osmanlı şehirlerine kadar yaygınlık gösteren bu plandaki yapılar, 16. yüzyıl sonuna kadar Osmanlı topraklarında altmıştan fazla örnek vermiştir.¹³⁵ Devlet otoritesinin merkezileştiği ve kuvvetlendiği 15. yüzyılda başlayan yükselme devrinde, zaviyelerin vakıf gelirlerine erken dönemde tanınan vergi muaîyetinin kaldırıldığı ve gelirlerinin kontrol altına alındığı ve bu yapılar ile vakıflarına erken dönemde tanınan imtiyazlarda kısıtlamalara gidildiği görülmektedir. Zaviyelerin yönetimi veya denetiminde bulunan bazı kişilerin zaviyenin vakıflarını kötüye kullanmaları ve yolsuzluk yapmaları, vakıf arazisi üzerinde yaşayan köylüler üzerinde baskı kurmaya başlamaları devletin bu kurumlar üzerindeki denetimlerinin artmasına neden olmuştur. 15. yüzyılın ikinci yarısında bazı zaviyelerin vakıflarına el konularak mülkleri tımara çevrilmiştir.¹³⁶ Yavuz Sultan Selim döneminde (1512-1520) Anadolu'da baş gösteren Kızılbaş isyanlarında tahrip olan çok sayıda zaviyenin bir kısmı Kanuni döneminde (1520-1566) yeniden inşa edilmişse de erken dönemdeki parlak durumlarına kavuşamamıştır.¹³⁷ 16. yüzyıldan sonra şehir, kasaba ve köylerdeki dergah ve tekkeler ile ticaret yolları üzerindeki misafirhaneler kısmen de olsa erken dönem zaviyelerinin toplumsal hizmetlerini devam ettirmiş, zaviyeli camiler ise 16. yüzyıldan sonra yerini farklı planlara sahip camilere bırakmıştır.¹³⁸

¹³⁴ Deniz, B., "Aksaray Melik Mahmud Gazi Hangahı (Darphane) Kazısı, *Sanat Tarihi Dergisi*, 9.Cilt, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1998, s.25.

¹³⁵ Aslanapa, Oktay, "Erken Osmanlı Dönemi Edirne Eserleri", *Kültür ve Sanat (Edirne Özel Sayısı)*, 39.Sayı, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1998, s.26.

¹³⁶ Ocak, "Zaviyeler", s.258.

¹³⁷ Ocak, a.g.e., s.258.

¹³⁸ Eyice, Semavi, "Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23.Cilt, 1.,2.Sayı, İstanbul, Ekim 1962- Şubat 1963, s.4.

Bursa Ali Paşa Camii, sahip olduğu plan şeması ile zaviyeli camiler tipi içine girer (Çizim. 6). Günümüzde özgün halini kaybetmiş olan caminin cephe duvarlarının tümü üç sıra tuğla, bir sıra moloz taşla örülmüştür. Cami; son cemaat yeri, orta bölüm, mihrap önü bölümü ve yan kanatlardan oluşur. Özgün yapının ön cephesinde bugüne ulaşmayan ve cami avlusundan üç basamak merdiven ile çıkılan son cemaat yeri bulunur. Bugün yeniden inşa edilmekte olan son cemaat yeri, altı paye üzerine oturan beş kemere sahiptir ve her iki yanı kapalıdır. Özgün son cemaat yerindeki paye ve kemerlerin üzeri beş küçük kubbe ile örtülü olduğu kayıtlıdır.¹³⁹ Son cemaat yerinde bugüne kalan paye temellerinden orta kemer ile bu alanı örten kubbenin, yan kubbelerden daha büyük olduğu, bunun her iki yanındaki ikişer kubbenin de birbirlerine eşit çapta olduğu anlaşılır.¹⁴⁰ Bu güne ulaşmayan son cemaat yerinin restorasyon öncesine ait kalıntılarında, bu kubbelerin oturduğu kemer izleri görülebilmekteydi. Caminin, 1855 yılında meydana gelen depremde yıkılan ana mekan kubbeleri ile birlikte son cemaat yerinin bu küçük kubbeleri de yıkılmış olmalıdır. Son cemaat yerindeki orta kemerin hemen arkasında, zengin mukarnas bezemeli kavsarası ile birlikte her iki yanında mukarnaslı birer niş ve sütuncesi bulunan giriş kapısı yer alır (Resim.14). Bu kapıdan, kible yönüne doğru bir eksende önlü arkalı iki büyük bölümü olan iç mekana girilir. İç mekanın, girişteki kare plan şemasına sahip bu orta bölümünün, yapının özgün durumunda yedi metre çapında kubbe ile örtüldüğü kayıtlıdır.¹⁴¹ Ancak, yan duvarlardan, örtü sistemine hangi mimari öge ile geçildiği belirsizdir. Bu bölümün doğu duvarında sol yan kanata sonradan açıldığı anlaşılan, basık kemerli bir penceresinden başka, penceresi yoktur. Yapının yan kanatlarına bu orta bölümün her iki yanında bulunan sivri kemerli kapılardan girilir (Resim. 15). Orta bölümün kible yönünde ise, iki basamak ile çıkılan ve zemini orta bölümden 66 cm. daha yüksekte olan mihrap önü bölümü bulunur. Caminin özgün halinde mihrap önü bölümü de orta bölüm gibi bir kubbe ile örtülüdür.¹⁴² İç mekanı oluşturan ve bugün harap durumda olan payeler üzerine oturduğu anlaşılan bir kemerle birbirinden ayrılan,

¹³⁹ Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, s. 385.

¹⁴⁰ Ayverdi, a.g.e., s. 385.

¹⁴¹ Ayverdi, a.g.e., s. 386.

¹⁴² Ayverdi, a.g.e., s.385.

bu iki büyük bölümün zemin farklılıkları günümüzde de görülebilmektedir (Çizim. 7). Mihrap önü bölümünün aydınlatılması, kible duvarına ve her iki yan duvara açılan sivri kemerli pencereler ile sağlanır. Bu bölümün yan duvarlarında altlı üstlü iki sıra olmak üzere, her bir sırada ikişer, kible duvarında ise mihrabın her iki yan üstünde birer penceresi vardır. 1855 depreminde yıkılan bu iki büyük kubbenin örttüğü iç mekan; depremden hemen sonra geçirdiği büyük onarım sırasında tek bir ahşap çatı ile örtülerek, 1997 yılına kadar ibadet için kullanılmıştır.

Caminin bir diğer bölümü olan ve orta bölümün her iki yanında yer alan yan kanatlar günümüzde özgün hallerini kaybetmiştir. Caminin batı yönündeki sağ kanatın örtü sistemi tamamen, yan duvarları ise kısmen yıkıktır. Restorasyonu devam eden sağ kanadın kible duvarında basık kemerli bir ocak, bunun her iki yanında kemersiz birer niş bulunur. Sol kanadın bugüne ulaşan örtü sisteminden yola çıkıldığında, özgün yapıda sağ kanadın da bir tonoz ile örtülü olduğu söylenebilir. Bu yan kanadı dıştan son cemaat yerine bağlayan duvarına sonraki yıllarda mermer söveli ve basık kemerli iki kapı açılmıştır. Orta bölümün doğusunda yer alan sol yan kanat ise, yapının günümüze kadar geçirmiş olduğu onarımlarla, kısmi olarak yenilenmiş ve örtü sistemini oluşturan tonoz, beton eklemelerle desteklenmiştir (Resim. 16). Caminin günümüzde devam eden restorasyonunda depo olarak kullanılan bu kanat, batı duvarından orta mekana açılan bir pencere ile aydınlatılmıştır. (Resim. 17). Aynı kanadın kible duvarında bir ocak ile bu ocağın her iki yanında birer niş ve doğu duvarında da iki niş vardır. Yapıya ait bir planda, her iki yan kanadın kible yönünde birer pencere olarak gösterilen yerlerde, bugün kemersiz birer niş yer almaktadır.¹⁴³ Restorasyonu devam eden batı kanat hücresinin kible duvarında, planda gösterilen penceresi bulunmamaktadır (Resim. 18).

Caminin bugüne ulaşan bir minaresi yoktur. Muhtemelen, yapıya büyük hasar veren 1855 depreminde özgün minare de yıkılmıştır. Caminin, 1856 yılında yapılan onarımı esnasında yapıya ahşap bir minare ilave edilmiştir.¹⁴⁴ Ancak, bu minarenin yapı üzerindeki yeri tam olarak belirtilmemiş sadece, cephelerden birinin iç köşesine

¹⁴³ Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, s.385.

¹⁴⁴ Baykal, *Bursa ve Anıtları*, s.80.

sonradan ilave edilmiş olduğu yazılmıştır.¹⁴⁵ Sonradan inşa edilen bu minarenin de yıpranması sonucu, yapının 1958 yılındaki onarımında, batı yöndeki kanadın son cemaat yeri ile birleştiği köşesine bir minare inşa edilmiştir.¹⁴⁶ Bugün, tarif edilen bu yerde bulunan mermer söveli, basık kemerli ve kilit taşında 1958 tarihi yazılı kapı, olasılıkla en son inşa edilen minarenin kapısı olmalıdır. Bu minarenin, metal taşıyıcılar kullanılarak inşa edildiğine dair kayıt vardır.¹⁴⁷

3.5. Bursa Ali Paşa Camii'nin Haziresi

Günümüzde üç yönü fazla yüksek olmayan beton bir duvar ve bunun üzerinde bulunan demir parmaklık ile çevrili bulunan hazirenin, doğu cephesi yakın zamanda inşa edildiği belli olan özel mülkün yangın duvarına dayanmaktadır. Hazire, cami ana giriş kapısının kuzey doğusu, son cemaat yeri doğu kanadının kuzeyinde yer alır (Resim. 19). Hazireye, yapının özgün olduğu dönemde cami avlusunu oluşturan alandan, bugün ise eski yapıdan kalan molozların yığıldığı ve hazire duvarının batısındaki bir açıklıktan girilir. Girişe yerleştirilmiş olan eşik taşları bu gün harap durumdadır. Giriş yönündeki bir servi ağacı dışında az sayıda bulunan değişik türdeki ağaçlar yakın tarihlerde dikilmiştir. Hazire, bahar ve yaz ayları süresince oldukça sık yabani ot örtüsü ile örtülü kalmaktadır. Hazire içinde yer alan kabirlere ait mezar taşları harap bir görünüm de olmalarına rağmen, geneline yakını dikili durumdadır. Hazirenin girişinde yer alan başlıksız, sade bir sütun şeklinde tasarlanmış ve her hangi bir tarikata ait belli bir tip özelliği taşımayan baş ucu taşı ile belirlenmiş olan mezar, camiyi inşa ettiren Ali Paşa'ya atfedilir (Resim. 20). Başucu taşında istifli sülüs hatla Türkçe, *Cennetmekân firdevs-âşiyân merhum ve mağfûrunleh Ali Paşa bin Hayrettin Paşa ruhu şerifi için fatiha* sözleri ve 803/1401 tarihi yazılıdır. Ancak Ali Paşa, Ankara Kalesi önünde 7 Recep 809/18 Aralık 1406 tarihinde ölmüş ve cenazesi İznik'e getirilerek babası Halil Hayrettin Paşa'nın da gömülü olduğu türbeye defnedilmiştir. Ali Paşa Camii yanındaki bu mezara, Paşa'ya ait olduğu zannıyla sonradan bu kitabe

¹⁴⁵ Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, s.387.

¹⁴⁶ Çorum, "Erken Osmanlı Kalem İşlerinden Bir Örnek:Bursa Ali Paşa Camii", s. 28.

¹⁴⁷ Gabriel, *Une Capitale Turque Brousse*, s. 137.

konulmuştur.¹⁴⁸ Konu ile ilgili bu güne bilgi sunan farklı kaynakların Uzunçarşılı'yı kaynak gösterdikleri göz önünde tutulduğunda, Ali Paşa'nın İznik'te gömülü olduğu, Bursa Ali Paşa Camii Haziresi'nde yer alan kabrin ise bir makam mezarı olduğu düşüncesi ağırlık kazanır.

Hazire içinde yer alan diğer mezar taşlarında okunan tarihler ise daha geç dönemlere aittir. Bu taşlar da, Ali Paşa makam mezar taşında olduğu gibi, ait oldukları kişinin her hangi bir tarikata olan mensubiyetleri hakkında bilgi vermezler. Ancak, Ali Paşa'nın inşa ettirmiş olduğu hamamın Zi'l-ka'de 1037/Temmuz1627 senesinde yapılan bir değişiklik ile Hamam Dergahı veya İsmail Rumi Dergahı olarak bilinen dergaha dönüştürülmüş olduğu ve söz konusu dergahta postnişinlik makamında bulunmuş olan kimi Kadiri tarikatı mensubu kişilerin Ali Paşa Camii Haziresi'nde gömülü olduğu bilinmektedir.¹⁴⁹

Mezartaşlarında, sülüs hatla yazılmış olan ibarelerden hazirede; Eş-şeyh Halil Efendi¹⁵⁰, Eş-şeyh Ali Efendi¹⁵¹, Eş-şeyh Ahmet Efendi¹⁵², Eş-şeyh Eşref Efendi¹⁵³, Eş-şeyh Rıza Efendi¹⁵⁴, Abdurrahim Şirvani'nin¹⁵⁵ gömülü olduğu anlaşılmaktadır.

3.6. Bursa Ali Paşa Camii'nin Bezeme Programı

Bursa Ali Paşa Camii, erken Osmanlı döneminde inşa edilmiş benzer işlevdeki yapılar arasında mimari biçim bakımından bir ayrıcalık taşımasa da, sahip olduğu bezeme programı ile dikkat çekicidir¹⁵⁶. Yapının iç mekan bezeme programının

¹⁴⁸ Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, s.41.

¹⁴⁹ Mehmed Şemseddin, *Bursa Dergahları, Yadigar-ı Şemsi, I-II*, s.331.

¹⁵⁰ Eş-şeyh Halil Efendi, (ö.1173/1759).

¹⁵¹ Eş-şeyh Ali Efendi, (ö.1185/1771)

¹⁵² Eş-şeyh Ahmet Efendi, (ö.1223/1808).

¹⁵³ Eş-şeyh Eşref Efendi, (ö.1292/1874).

¹⁵⁴ Eş-şeyh Rıza Efendi, (ö.1305/1887).

¹⁵⁵ Abdurrahim Şirvani, (ö.1065/1654-1655). Bursa'lı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 2.Cilt. Matbaa-i Amire, İstanbul, H.1333/M.1914-1915, s.43.

¹⁵⁶ Bursa Ali Paşa Camii'nin, 1999 yılında başlayan restorasyonu ile yerlerinden sökülerek koruma altına alınan kalemişleri, günümüzde oldukça zarar görmüş durumdadır. Bu nedenle, yapıya ait bezeme programı, bugünkü durumuyla değil, yapının özgün hali göz önünde bulundurularak değerlendirilmiştir. Kalemişlerine ait desen tamamlamalar, yapıdan bugüne kalan kalemişleri parçalarından yola çıkılarak ve dönemin bezeme anlayışı göz önünde tutularak yapılmıştır.

yoğunluğu göz önünde bulundurulduğunda, bugün bulunmayan son cemaat yerinde de benzer bezeme olabileceği düşünülmektedir. Yapının son cemaat yeri bağlantı izlerinin bulunduğu ve iç mekana girişin sağlandığı kuzey duvarı dışındaki diğer cephe duvarlarında herhangi bir bezeme ögesine rastlanmaz. Yapı cephesinde ilk dikkat çeken, aşağıya doğru onbir mukarnas dizisi ile abidevi görünümdeki kapıdır (Resim. 21). Bu cami gibi aynı dönem yapıları arasında yer alan Amasya Bayezit Paşa Camii, Bursa Yeşil Cami, Edirne Eski Cami ve Üç Şerefeli Cami gibi kimi yapılarda da, mukarnaslar, kapının görseelliğini arttıran mimari elemanlar olarak karşımıza çıkar.¹⁵⁷ 1999 yılına kadar bu caminin bezeme programı ile ilgili kaynaklarda, sadece bu mukarnaslı kapıdan ve orta bölümü mihrap önü bölümünden ayıran kemerin oturduğu payelerin mukarnaslarından bahsedilmiştir.¹⁵⁸ Cami kapısının her iki yanında altı mukarnas sıralı birer niş bulunur (Resim. 22). Girişin iki yan duvarında birer niş uygulamasına Bursa Yeşil Cami girişinde de rastlanır. Girişin, yapının kuzey duvarı ile birleştiği her iki kenarında, üzerlerinde dilimli basık küre bulunan birer sütuncesi vardır (Resim. 23). Son cemaat yerinin bulunduğu cephe duvarının, basık kemerli ve mermer söveli iki girişin bulunduğu batı tarafında malakâri ve kalemişi teknikleriyle yapılmış bezeme izlerine rastlanır. Bunlardan cümle kapısına yakın olan girişteki kemerin her iki yanında, malakâri tekniğiyle yapılmış oval madalyonlar göze çarpar (Resim. 24).¹⁵⁹ Bu formun benzer örnekleri 14. yüzyılın ikinci yarısında Timurlu Devri maden işlerinde ve Beylikler Dönemi Anadolu taş eserlerinde görülür.¹⁶⁰ Aynı tasarımın yarım dolgu şeklindeki bir benzeri, İznik Yeşil Cami son cemaat yerinde bulunan bir pencerenin alınlığında yer alır. Yapımı 1378-1391 yılları arasına tarihlenen ve Çandarlı Halil Hayrettin Paşa döneminde başlanan, oğlu Ali Paşa tarafından tamamlanan İznik Yeşil Cami'nin son cemaat yeri sağ taraf penceresinin mermer kabartma alınlığında yer alan palmet ve rumilerin ışınal yerleşimi, Ali Paşa Camii son cemaat yerinde bulunan bu madalyon tasarımı ile benzerlik içindedir (Resim. 25). Ali Paşa Camii son cemaat

¹⁵⁷ Mülayim, Selçuk, *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, s.18.

¹⁵⁸ Demiriz, Yıldız, *Osmanlı Mimarisi'nde Süsleme, Erken Devir (1300-1453)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979, s.238.

¹⁵⁹ Bu kemerin kilit taşında kabartma olarak 1958 tarihi yazılmıştır. Muhtemelen bu küçük giriş, yapının söz konusu tarihteki onarımı esnasında açılmıştır.

¹⁶⁰ Lentz, T.W., Glenn D.L., *Timur and the Princely Vision, Persian and Culture in the Fifteenth Century*, Los Angeles County Museum of Art and Arthur M.Sackler Gallery, Los Angeles, 1989, s.53.

yerinde bulunan ve yer yer küf yeşili boya izlerinin görüldüğü oval madalyon, merkezden birbirine simetri olacak şekilde ışınal çıkan palmetler ile bunları dıştan bağlayan tek rumiler ve kıvrık dallardan oluşmakta, en dışta da yine oval kabartma bir bordürle çevrilmektedir. Bu madalyonun hemen sol yanında, dolguları zarar görmesinden dolayı kırmızı ve açık mavi renkte kalemişi motifler ile bezenmiş bir madalyon daha yer alır. İki madalyon arasındaki boşluklarda, madalyonları birbirine bağlayan ve kırmızı renkte çalışılmış malâkari düğümler ile palmet motifleri bulunur. Bunlarla birlikte iki madalyonu üstten sınırlayan düz kabartma bordür, tasarıma bir friz görünümü verir. Bu madalyonların altında iri yapraklı tomurcuk, yaprak ve dallar ile düzenlenmiş kalemişi parçası görülür (Şekil. I, Resim. 26).

Şekil. I, Bursa Ali Paşa Camii son cemaat yerinde bulunan kalemişi parçasının restitüsyonu
Çizim. İ.Naci Zeyrek/2003

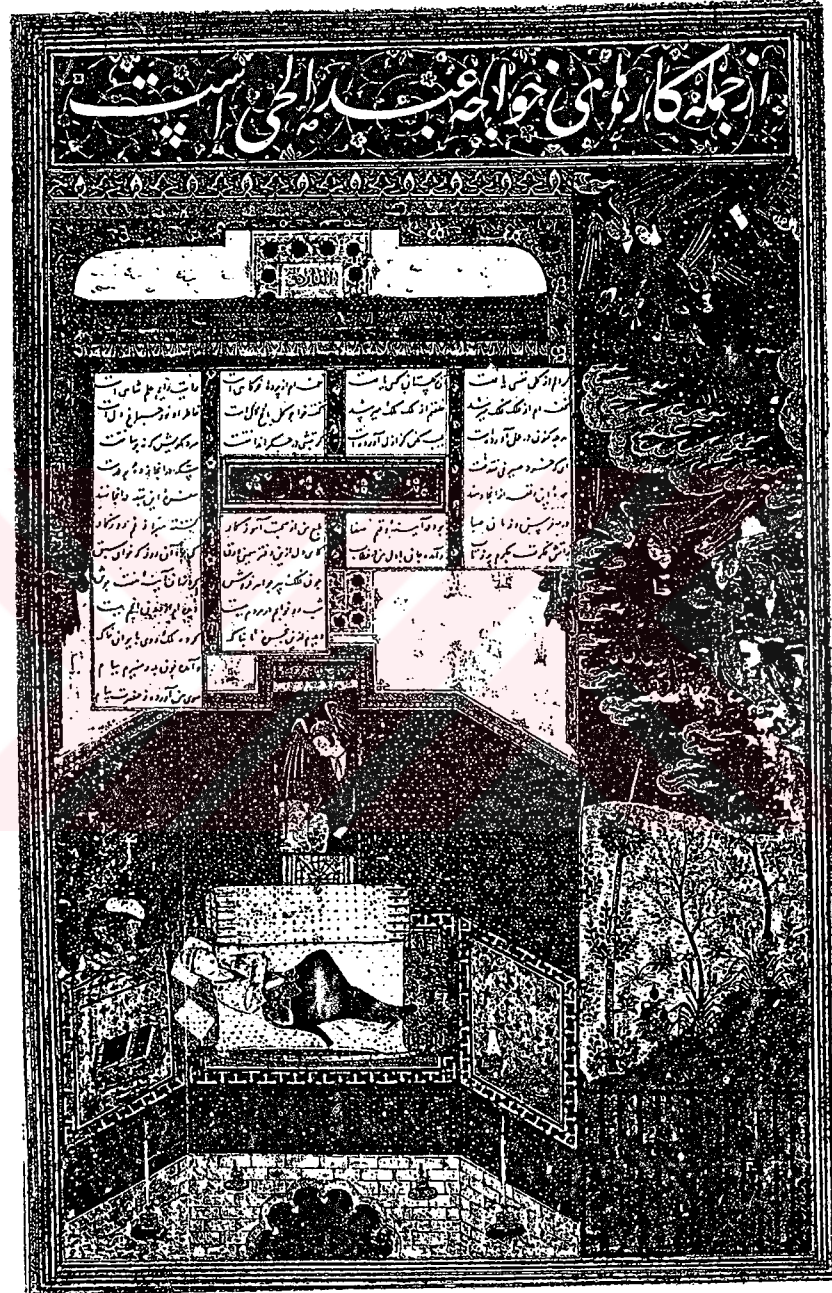
Çok az bir bölümü günümüze ulaşan bu bezemeyi üstten sınırlayan kırmızı renkli bordür izinden, bu bezemenin de cephe üzerinde bir friz oluşturduğu söylenebilir. Kabaca tasarlanmış bu kalemişi parçasında tomurcukların patlıcan moru ve eflatun, yaprakların ise krom sarı ve krom yeşili renkler ile boyanmış olduğu ve motiflerin etrafına da mor renk ile kontür çekildiği görülür.

Dış yüzeyde küçük parça halinde bugüne ulaşan bu kalemişi örneğine karşın iç duvarlarındaki örnekler, yapının sahip olduğu bezeme programının zenginliğini yansıtır.

Caminin iç mekanı, kible yönüne doğru önlü arkalı iki bölümden oluşur. Cümle kapısından yapının orta bölümüne girilir. Orta bölümün her iki yan duvarında bulunan kapılardan girilen yan kanatlarda her hangi bir bezeme unsuruna rastlanmaz. Bugüne kalan kalemişi örneklerinden, orta bölüm ile kible yönündeki mihrap önü bölümü duvarlarına uygulanan bezeme programının, seçilen motifler ve kurulan kompozisyonlar açısından bütünlük taşıdığı söylenebilir. Duvar sıvalarında günümüze kalan çini plaka izleri, her iki bölümün zeminden başlamak üzere, mihrap kavsarası ve yan kanat kapılarının üst hizalarına kadar çepeçevre çini plakalar ile kaplanmış olduğunu gösterir. (Resim. 27, Çizim. 8-9-10). Kırmızı hamurlu alt yapı üzerine renkli sır tekniğinin uygulandığı üçgen, dörtgen ve altıgen kesimli mavi, turkuaz ve mor renkli çini plakalar ile geometrik düzenlemelerle birbirini kesen daireler oluşturulmuştur (Resim. 28). Birbirini ardışık olarak takip eden kompozisyonun raportunda, ortada altıgen bir çini, onun çepeçevre her kenarında birer kare çini bulunur. Altıgen ve kare çinilerin aralarına da birer üçgen çini yerleştirilmiştir. Bursa Muradiye Cami (inş.1426) mihrap önü bölümü duvarlarının alt kısmı da benzer geometrik tasarımlı çinilerle kaplanmıştır.

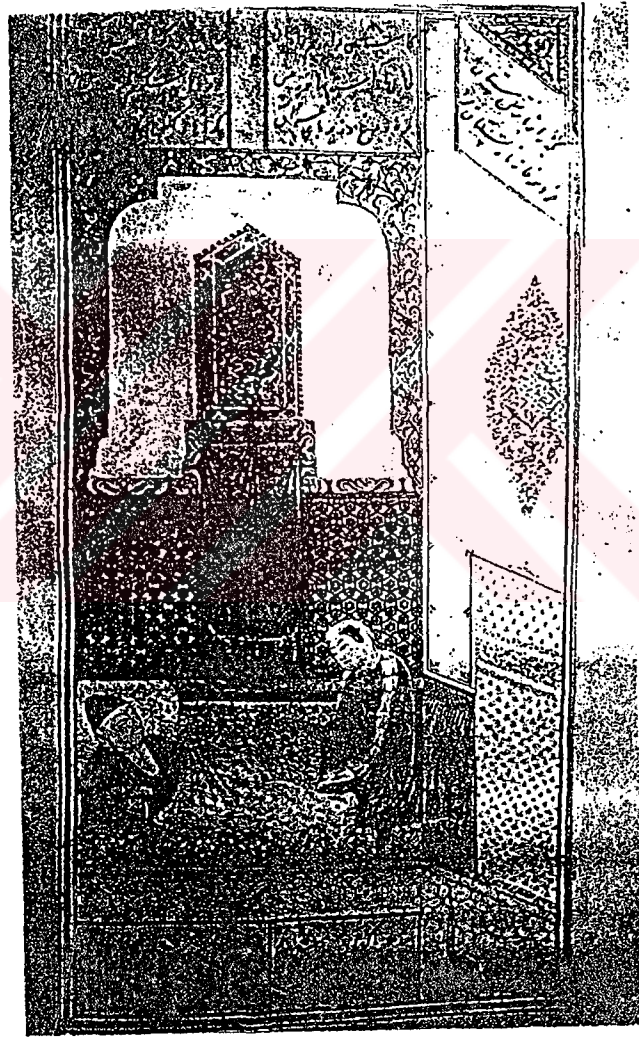
Geometrik kesimli çininin, 14. yüzyıl ve erken 15. yüzyıl İslam mimarisinde yaygın kullanılan bir iç mekan bezeme elemanı olduğuna, bu yüzyıllarda yapılmış minyatürlerdeki kimi sahneler işaret etmektedir. 1396 civarı, Hacı Kirmani *Mesnevisi* 'nde bulunan ve Hacı Kirmani'nin rüyasında bir melek görmesini tasvir eden minyatür, bu konuda verilebilecek ilk örnektir (Resim. I).¹⁶¹ Düşey bir resim alanına sahip minyatürün sağ kısmında melekler ve bahçe betimlenmiştir. Resmin solunda bir iç mekan betimlemesi vardır. Ortada bir divan üzerinde Hacı Kirmani uyumakta, arkasında bulunan pencereden bir melek onu seyretmektedir. İç mekanın duvarları bu pencerenin üst seviyesine kadar çepeçevre geometrik kesimli çini ile kaplanmıştır. Bu çinilerden, meleğin baktığı pencerenin iki yanındaki alanların tasarımı Ali Paşa Camii'nin çini tasarımıyla aynıdır. Çinili alanın üst kısmında kalemişi tekniğinde yapıldığı sanılan bahçe betimi ve sağda bu bahçede dolaşan anne ve çocuğu görülür.

¹⁶¹ Topkapı Sarayı Müzesi, H.2154, y.20b. (Sims, Eeanor, B.Marshak, E.J.Grube, *Peerless Images. Persian Painting and its Sources*, Yale University Press, New Haven and London, 2002, s.263).

Resim. I, Hacı Kirmani'nin rüyasında bir melek görmesi, Hacı Kirmani *Mesnevisi*'nden 1396 civarı, Celayiri dönemi, Bağdat, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H.2154, y.20b. (Sims, Marshak, Grube, *Peerless Images. Persian Painting and its Sources*, resim.179).

Yapıların iç mekanlarının bu yüzyıllarda belli bir yüksekliğe kadar çinilerle kaplı olduğunu gösteren bir başka örnek, 1431 tarihli Nizami *Hamsesi*'nde yer alan ve Behram Gür'ü beyaz köşkte tasvir eden minyatürdür (Resim.II).¹⁶² Bir önceki örnek gibi, dönemin yapılarındaki iç mekanı betimleyen minyatürde Behram Gür, bir divana uzanmış ve karşısında bulunan bir kadın ile konuşurken tasvir edilmiştir. Arkalarında bulunan duvar belli bir yüksekliğe kadar çini ile kaplıdır. Ortada altıgen bir çini ve onun etrafına çepeçevre yerleştirilen çokgen kesimli çiniler Ali Paşa Camii çini kaplamalarının geometrik dizgisini anımsatmaktadır.

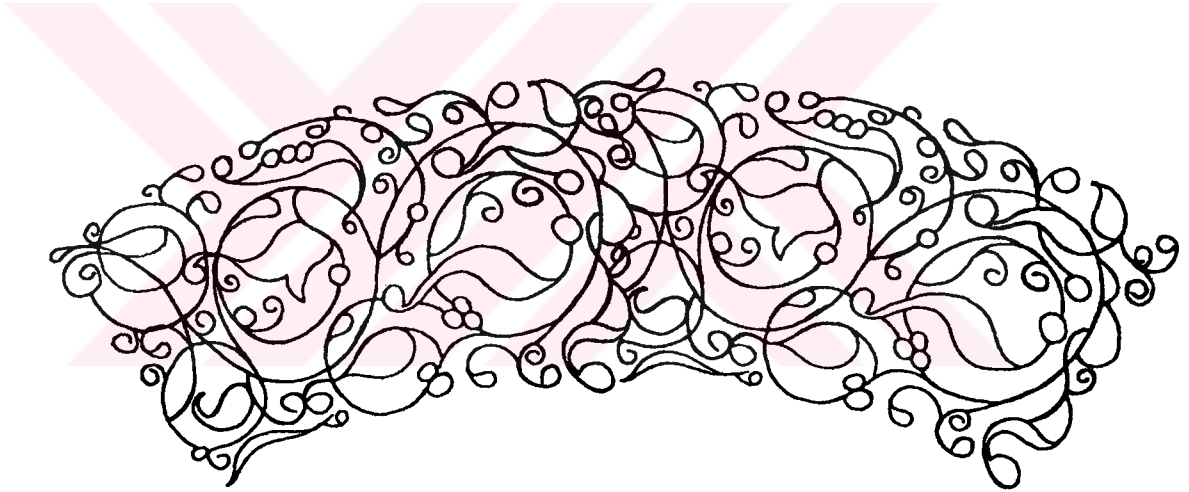

Resim. II, Behram Gür beyaz köşkte, Nizami *Hamsesi*'nden
1431 tarihli, Timurî dönemi, Herat, St.Petersburg Hermitage Müzesi, VP.1000, y.310b.
(Lentz, "Dynestic Imagery in Early Timurid Wall Painting", resim.2).

¹⁶² St.Petersburg Hermitage Müzesi, vp.1000, y.310b. (Lentz, T.W., "Dynestic Imagery in Early Timurid Wall Painting", *Muqarnas*, 10, 1993, s.255).

Aynı minyatürde tasvir edilen iç mekanın sağ duvarında, içi çiçek ve yapraklar ile dolu oval bir şemse muhtemelen kalemişi tekniğinde yapılmıştır. Bu minyatürlerdeki iç mekan tasvirleri, 14. yüzyıl sonu 15. yüzyıl başında soylu kesime ait binaların iç görünüşlerinin bir belgesi olarak düşünülebilir.

Ali Paşa Camii'nin orta bölümüne girilen kapının üzerinde altlı üstlü iki sağır kemer yer alır. Bu sağır kemerlerden üsttekinin hemen altında bugüne çok az bir parçası kalan bir kalemişi görülür. Bu kalemişi bezemede, iri motifli ve kırmızı renkli iki sıra rumi motif ile bunların arasında sarı ve turuncu renkte boyanmış kıvrık dallar ve palmetlerden oluşan girift bir kompozisyon sezilmektedir. Aynı iki rumi dizisi arasında sarı renk bordüre sahip oval madalyon motifleri içine serpiştirilmiş ve taç yaprakları açılmış çiçek motifleri göze çarpar (Şekil. II, Resim. 29).

Şekil. II Ali Paşa Camii orta bölüm giriş kapısı üstünde bulunan kalemişlerinin restitüsyonu

Çizim. İ.Naci Zeyrek/2003

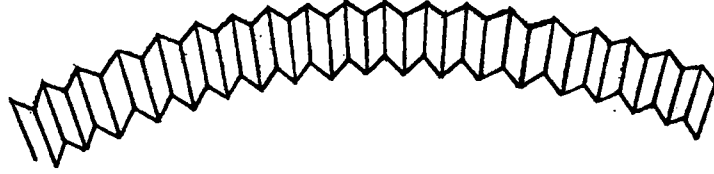
Caminin orta bölümünün doğu duvarında yer alan sağ yan kanat kapısı etrafında herhangi bir bezeme görülmez. Buna karşın, batı duvarındaki sol yan kanat kapısı çevresine yapılmış olan bezemeler, iç mekandaki diğer tüm bezemelerden farklıdır. Sol yan kanat kapısının yüksek kemerli alınlığı çepeçevre beyaz renkli zencerek ile çevrilmiş, alınlığın merkezine de çevresi koyu kırmızı renkte üçgen dilimlerden oluşan

ve içinde her hangi bir bezeme bulunmayan düzgün bir daire çizilmiştir. Aynı dairenin etrafına boyanmadan bırakılan bir sıra zencerek ile bir daire daha çizilmiştir (Resim. 30). Alınlık kemeri içindeki ilk zencerek ile dairenin etrafını çevreleyen zencerek arasındaki yüzey krom sarı renk ile boyanarak, üzerine serbest fırça hareketleri ile koyu kahve rengi dolgu ve hareler ile küçük alanlara ayrılmıştır. Kapı alınlığının sol üstünde düşey durumda ve alınlıktaki gibi beyaz renkte iki muntazam bordür parçası daha göze çarpar. Bunlardan dışta olanı, özenle çalışılmış bir zencerek şeklinde tasarlanmıştır (Resim. 31). İki düşey bordürün üst kısımlarında yer yer mavi renk ile boyanmış küçük çiçek tasvirleri görülür. Aynı sol yan kanat kapısının sağ üst kısmında ise, kaba fırça hareketleriyle oluşturulmuş ve birbirine uyum sağlamayan motiflerin kullanıldığı düzenlemelere gidilmiştir (Resim. 32). Burada da alınlığın sol tarafındaki gibi düşey bordürler bulunur. Koyu kırmızı ve kahve renginin ağırlıklı kullanıldığı sol taraftaki bordür içinde özentisiz çalışılmış kalın zencerek motifi görülür. Bunun sağında ise, yukarıdan aşağıya birbirine paralel üç sıra halinde inen yılanvari kıvrımlar, kaba fırça hareketleri ile oluşturulmuştur. Sol yan kanat kapısı etrafında görülen bu bezemeler yapının içindeki diğer kalem işleriyle karşılaştırıldığında, bunların daha özensiz çalışılmış ve birbirine uyum sağlamayan motifler olduğu, bunların yapının geçirdiği onarımlar sırasında yapıldığı sanılır.¹⁶³

Yapının orta bölümü yan duvarlarının daha yüksek seviyelerinde görülen bezeme izleri takip edildiğinde, her iki yan duvarın birbirine benzer şekilde ve yukarıdan aşağıya doğru üç sıra halinde tasarlanmış kalemişi kompozisyonuna sahip olduğu anlaşılır. Yan duvarlarda bulunan sağır kemerlerin hemen üstünde, yukarıda değinilen iç mekan giriş kapısı üstünde yer alan kompozisyonun benzeri görülür (Resim. 33). Giriş bölümü yan duvar bezeme programının en üst sırasını oluşturan bu kompozisyon açıkça seçilememekle birlikte, sarı ve turuncu renkteki kıvrık dallar ve rumi motiflerin birlikte kullanımı ile oluşturulan sarmallar, bunların merkezlerinde de turuncu ve kırmızı renkte iri palmetler görülebilmektedir. Orta bölüm yan duvar bezemelerinin en üst sırasını oluşturan bu dizginin hemen altında yer alan ve koyu renk

¹⁶³ Çorum, "Erken Osmanlı Kalem İşlerinden Bir Örnek: Bursa Ali Paşa Camii", s.30.

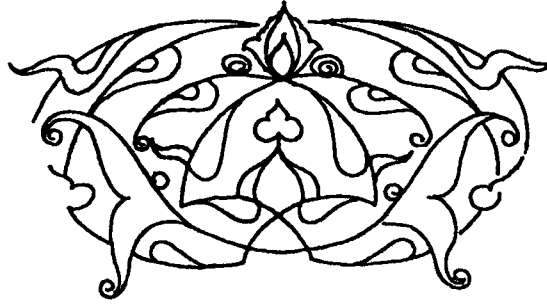
bir zemin üzerinde sağır kemer boyunca devam eden prizmatik düzenlemeler kırmızı, beyaz ve yeşil renklerden oluşan ikinci bir bordür izlenimi verir (Şekil.III).

Şekil. III, Orta bölüm yan duvarlar orta sırada bulunan prizmatik motifli kalemişinin restitüsyonu

Çizim. İ.Naci Zeyrek/2003

Bu prizmatik görünümlü kalemişi bordürün hemen altında üçüncü bir sıra halinde devam eden bir başka bezeme gurubu ise, kırmızı ve mavi renk ile boyanmış sarmal dal ve rumilerden oluşmakta, yeşil renkteki yaprakların sıralandığı bu sarmalların düğümlerinde ise mavi renkte iri palmetler yer almaktadır (Şekil. IV).

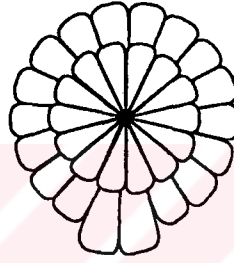
Şekil. IV, Orta bölüm yan duvarlar üstten üçüncü sırada bulunan rumi motiflerin restitüsyonu

Çizim. İ.Naci Zeyrek/2003

Bugüne kalan izlerden bu bordürün, yarım daire şeklinde üçüncü bir sıra oluşturarak sağır kemerin tüm alt bölümünü çevirmiş olduğu söylenebilir. Bu motif dizgesi, inşası

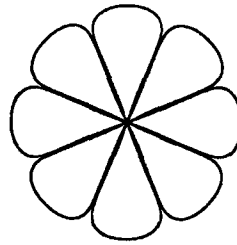
14. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen İznik Kırğızlar Türbesi'ndeki pencere bordürüyle, renk ve kompozisyon açısından benzerlik taşır (Resim. 34).

Yapının orta bölümü karşılıklı yan duvarlarında yer alan bu kalemişlerinin altında alçıdan yapılmış birer kabara bulunur (Resim. 35-36). Yapı iç mekan bezemesine zenginlik katan bu kabarlardan doğu duvarında bulunan ve bugün yarısı kırık olan kabara, iç içe iki daire biçimindedir. İçteki dairenin ondört dilimden, dışındaki dairenin ise on sekiz dilimden oluştuğu kabaranın alt iki diliminin diğerlerinden daha uzun bırakıldığı görülür (Şekil. V).

Şekil. V, Orta bölüm doğu duvarında bulunan kabaranın restitüsyonu
Çizim. İ.Naci Zeyrek/2003

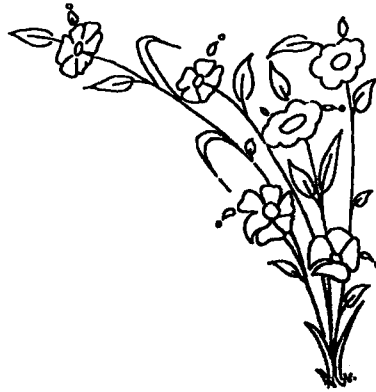
Batı duvarında yer alan kabara ise sekiz dilimlidir ve doğu duvarındaki benzerine nazaran daha sade görünümündedir (Şekil, VI).

Şekil. VI, Orta bölüm batı duvarında bulunan kabaranın restitüsyonu
Çizim. İ.Naci Zeyrek/2003

Caminin bu orta bölümünün güneyinde, giriş zemininden daha yüksek olan ve iki basamak merdiven ile çıkılan mihrap önü bölümü bulunur. Bu iki bölümü birbirine bağlayan ve bugün bulunmayan kemerin oturduğu payeler üzerinde altı üstlü iki sıra

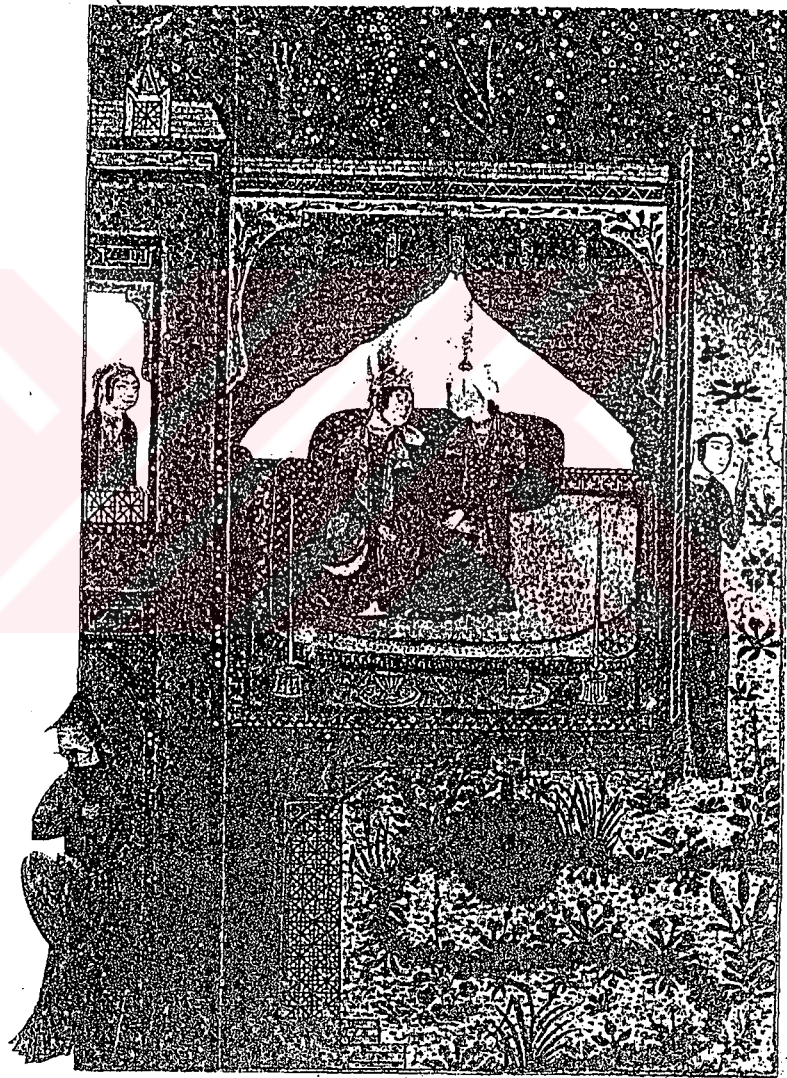
alçı bezeme bulunur (Resim. 37-38). Payelerin kemer bingilerinin olduğu üst kısımları dışarıya doğru düzgün çıkıntı yaparak bir korniş oluşturur. Bu kornişin alt yüzlerinde özenle oyulmuş oldukları gözlemlenen kıvrımlar yer alır. Payelerdeki asıl bezmeler ise çini plakaların başladığı yükseklikte yer alır. Kısmen zarar görmüş olan alçı frize dikkatli bakıldığında ince bir çizgi halinde zencerek sırasının olduğu görülebilir. Bunun hemen altında ise özenle çalışılmış bir sıra mukarnas dizgili korniş yer alır. Ancak, payeler üzerindeki mukarnaslar bugün oldukça zarar görmüş durumdadır. Caminin yan kanat kapıları yüksekliğine kadar kaplandığı düşünülen çini plakaların bıraktığı izler paye yüzeylerinde net olarak görülür. Yapı iç mekanında bu payelerin taşıdığı kemerle ayrılan ve iki basamaklı bir merdiven ile çıkılan mihrap önü bölümü, bezeme programının en yoğun olduğu bölümdür. Burada yer alan kalemişlerinin büyük bir kesimi, son cemaat yeri duvarı ve ön bölümdeki diğer örnekler gibi zarar görmüş durumdadır. Kullanılan kimi motiflerin farklılığına rağmen, bugüne kalan kalemişlerinden, karşılıklı yan duvarların benzer bezeme programına sahip oldukları söylenebilir. Hasarlı olan mihrap duvarında da aynı kompozisyonun devam ettirilmiş olması muhtemeldir. Bu bölümün yan duvarlarında yer alan bezemeler, en üst yükseklikten aşağıya doğru gözlendiğinde ilk olarak, bugüne ulaşmayan kubbe kasnağının oturduğu kemerlerin her iki yan dolgusundaki köşe bezemeleri göze çarpar. Kullanılan motiflerin ayrıntısı seçilememesine rağmen, bu güne kalan izlerden bezemenin kırmızı renk yoğunluklu çiçek ve yeşil yapraklar ile köşebent oluşturacak biçimde birer buketin tasvir edilmiş olduğu anlaşılır (Şekil, VII, Resim. 39).

Şekil. VII, Mihrap önü bölümü yan duvar üst köşelerinde bulunan kalemişinin restitüsyonu

Çizim. İ.Naci Zeyrek/2003

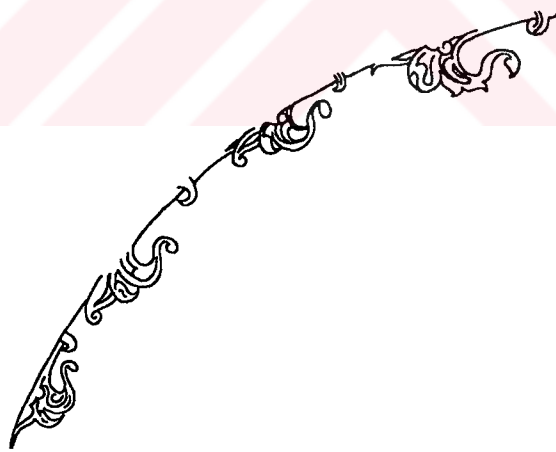
1407 tarihli bir *Cöng*' de yer alan minyatürde tasvir edilen iç mekanın kemer dolgularının bezemeleri, Ali Paşa Camii mihrap önü bölümü yan duvarlarının üst köşelerinde bulunan buket motiflerine benzer (Resim. III).¹⁶⁴ Bu minyatür, baharı anımsatır derecede ağaç ve çiçekli bir ortamda yer alan köşkün divanında oturan iki sevgiliyi tasvir etmektedir. Minyatürün orta alanına yerleştirilmiş olan köşkün karşılıklı kemer dolguları, birbirine simetri olacak şekilde düzenlenmiş çiçek buketleriyle bezelidir.

Resim. III, Sevgililer, *Cöng*'den
1407 tarihli, Timurî dönemi, Yezd, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H.796, y.34b.
(Ed. by Gray, *The Arts of the Book in the Central Asia*, resim. 35).

¹⁶⁴ Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H.796, y.34b, (Ed. by Gray, B. *The Arts of the Book in the Central Asia*, Serindia Publications, London, 1979, s.123).

Yapının mihrap önü duvarlarında, kemer üzerine denk gelen kalemişleri en fazla zarar gören bölümler arasındadır. Bugüne gelen izlerden, mavi ve kırmızı renkli birer ince bordür çekilmiş olduğu, bunların arasında kalan yüzeyin ise yine aynı renkler kullanılarak, altlı üstlü ve baş aşağı olacak şekilde palmet biçiminde alanlara ayrıldığı görülür. Lacivert zeminli bu alanlar değişik yönlerde kullanılan tığlar ile hareketlendirmiş, içlerine de kahverengi rumiler, kırmızı ve turuncu çiçek buketleri ve kırmızı sarmal dallar doldurulmuştur. Tüm motifler, beyaz renkte bir dal ile birbirine bağlanmıştır (Resim. 40). Kimi kısımlarında rumi dalların da yer aldığı bu kemer bezemeleri oldukça fazla hasar görmüş olduğundan, kurulan tasarım yeterince anlaşılammaktadır. Bu mihrap önü bölümünün yan duvarlarında yer alan kalemişlerinin en alt sırası ise, kemerlerin alt yüzleri ile yapı duvarının birleştiği kısımda sıralanır. Hemen tüm kemerlerin altını ince bir şerit halinde dolandırdığı düşünülen siyah kontürlü, kırmızı ve mor renk ağırlıklı zarif bezemede kullanılan rumi motifler, yer yer hayvan stilizasyonu izlenimi verir. Koyu kahverengi kontür çekilmiş olan rumiler ve aralara serpiştirilmiş olan salyangozvari biçimler açık kahve rengi ile doldurulmuştur (Şekil. VIII).

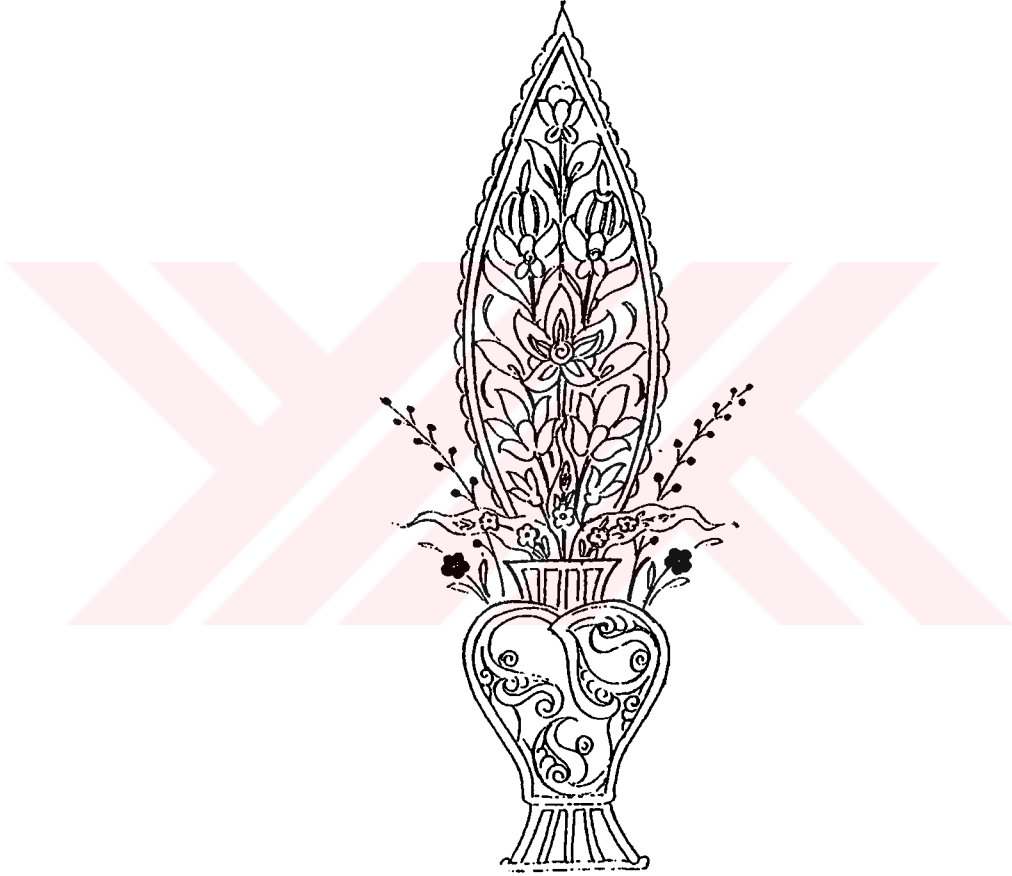

Şekil. VIII, Mihrap önü bölümü yan duvarlar kemer altlarında bulunan kalemişinin restitüsyonu

Çizim. İ.Naci Zeyrek/2003

Mihrap önü bölümünün bu yan duvar kemerlerinin altında kalan duvarlara altta iki, üstte iki olmak üzere sivri kemerli dört pencere açılmıştır. Üst sıradaki iki pencere

arasında kalan alan, aynı pencerelerin diğer yanlarında kalan alandan daha geniştir. Üst sıradaki bu iki pencerenin iki yanında kalan duvar yüzeylerinin her birinde, bir vazoda içerisinde yerleştirilmiş çiçek buketinin tasvir edildiği kalemişi yer alır (Şekil. IX, Resim. 41). Özgünlüğü büyük ölçüde kaybolmuş kalemişi izlerinden, bir vazodan çıkan ve iki yana doğru simetrik bir şekilde yükseldikten sonra üstte tekrar birleşen kırmızı, mavi ve turuncu renkli çiçek ve tomurcuklar ile yeşil yapraklardan oluşan bir düzenleme seçilmektedir.

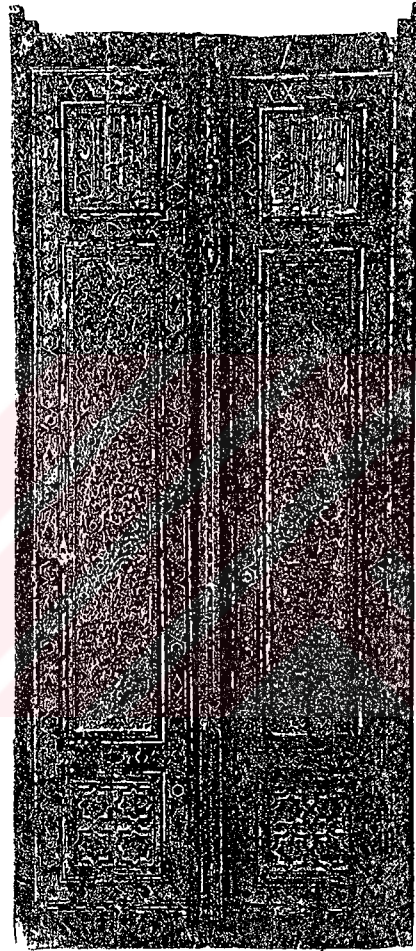

Şekil. IX, Mihrap önü bölümü üst pencerelerin iki yanında yer alan kalemişinin restitüsyonu

Çizim. İ.Naci Zeyrek/2003

Vazodan çıkan çiçek motifli bezmelerin, 14. yüzyıl ortalarında, ahşap bezemede de kullanılmış olduğunu gösteren bir örnek, 1359 tarihli bir Kuran rahlesidir (Resim. 42).¹⁶⁵

Aynı tasarım, Timur'un Semerkant'daki türbesinin ahşap kapı kanat bezemeleri arasında da yer alır (Resim. IV)¹⁶⁶.

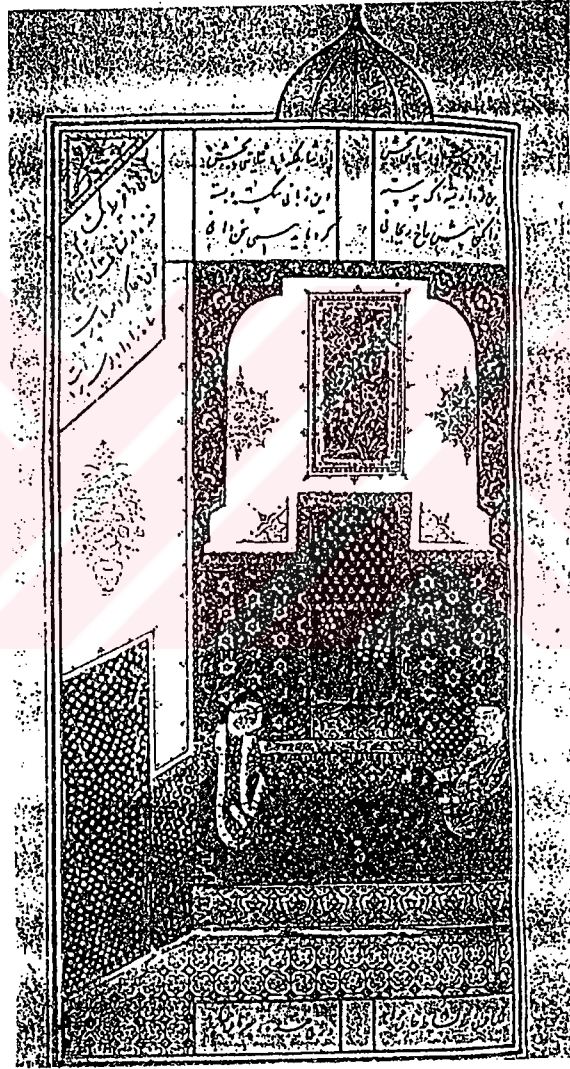
Resim. IV, 1404 tarihli, Semerkant'da Timur'un Türbesi'nin ahşap kapı kanatları
St. Petersburg Hermitage Müzesi.

(Lentz, Glenn, *Timur and the Princely Vision, Persian and Culture in the Fifteenth Century*, resim. 15)

¹⁶⁵ New York Metropolitan Museum of Art, No.1910, 10.218, (Lentz, T.W., Glenn D.L., *Timur and the Princely Vision, Persian and Culture in the Fifteenth Century*, Los Angeles County Museum of Art Arthur M.Sackler Gallery, Los Angeles, 1989, s. 47).

¹⁶⁶ St. Petersburg Hermitage Müzesi, (Lentz, Glenn, *Timur and the Princely Vision, Persian and Culture in the Fifteenth Century*, s.46).

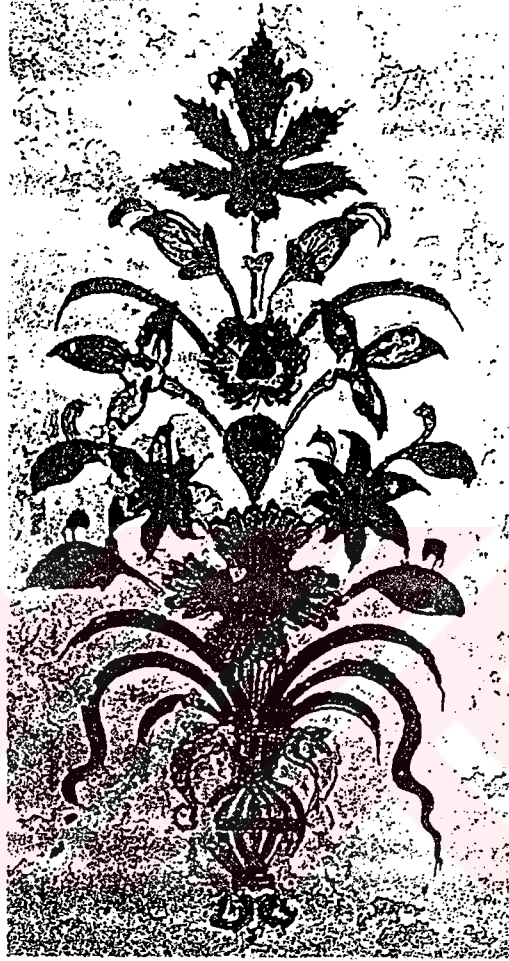
15. yüzyılın ilk yarısında, Timurlu döneminde Herat'da hazırlanan iki eserin minyatürlerinden birindeki duvar resimlerinde de vazo içindeki çiçek buketi temasının kullanıldığı görülür. Bu eserlerden, 1431 tarihli Nizami *Hamse*'sinde yer alan ve Behram Gür'ü sandali renkli bir köşk içinde tasvir eden minyatürde, köşkün sol yan duvarına resmedilmiş çiçek buketi teması seçilebilmektedir (Resim.V).¹⁶⁷ Benzer düzenlemenin bir başka örneği ise, 1430 tarihli Firdevsi *Şehnamesi*'nin bir minyatüründen alınan ayrıntıdır (Resim. VI).¹⁶⁸

Resim. V, Behram Gür sandali renkli köşte, Nizami *Hamsesi*'nden, 1431 tarihli, Timuri dönem, Herat, St. Petersburg Hermitaj Müzesi, VP.1000, y.310. (Lentz, "Dynestic Imagery in Early Timurid Wall Painting", resim.5)

¹⁶⁷ St.Petersburg Hermitage Müzesi, vp.1000, y.310, (Lentz, "Dynestic Imagery in Early Timurid Wall Painting", s.258.)

¹⁶⁸ Tahran Gülistan Müzesi, No.61, (Lentz, a.g.e., s.258).

Resim. VI, Vazo ve çiçekler, Firdevsi Şehnamesi'nden ayrıntı,
1430 tarihli, Herat, Tahrân Gölüstan Saray Kütüphanesi, No. 61.
(Lentz, "Dynestic Imagery in Early Timurid Wall Painting", resim.6)

Benzer tasarımın değişik malzeme ve teknik ile uygulanmış olması, bu düzenlemenin farklı bezeme alanlarında 14. yüzyıldan itibaren yaygın kullanıldığını gösterir. Benzer vazo ve çiçek düzenlenmesi, erken dönem Osmanlı yapılarından İznik Kırgızlar Türbesi'nin pencere yanlarında bulunan kalemişlerinde de vardır (Resim. 43). 1479 yılında inşa edilen Bursa Cem Sultan (1459-1495) Türbesi'nin malakari işlerinde benzer tasarıma rastlanır (Resim. 44). Vazo içine düzenlenmiş çiçek kompozisyonunun

19. yüzyıla ait olabileceği düşünülen daha geç tarihli bir başka örneği, Ali Paşa Camii'nin bugüne ulaşmayan mermer çeşme yalağında da bulunur (Resim. 45).¹⁶⁹

Vazodan iki yana simetri bir biçimde çıkıp yükselerek yukarıda tek bir noktada birleşen bu çiçek buketi tasarımı diğer taraftan bir servi ağacını anımsatmaktadır. Servi ağacı, diğer ağaçlardan daha uzun görünmesi, yeşilliğini uzun süre koruması, dayanıklılığı, güzel kokusu, bakımının kolaylığı ve temizliğinden dolayı hemen her dönemde dikkatleri üzerine çeken ve değer verilen bir ağaçtır. Zaman zaman dayanıklı kerestesi için yetiştirilen servi, Çin, Mezopotamya, Hindistan, İran, Etrüsk ve Antik Yunan toplumlarında dinsel bir sembol olarak da kullanılmış, mimariden kitap sanatına, taş işçiliğinden ahşap yüzeye kadar farklı alanlara sıkça uygulanan bir bezeme ögesi olmuştur.¹⁷⁰ İslam, Hristiyan, Zerdüşt ve Orta Asya şaman ikonografilerinde sıkça karşılaşılan servi sembolü, kimi zaman bir vazo içinde olacak şekilde tasarlanmış, kimi kez de çiçek buketleri ve sarmal dallar ile birlikte kullanılmıştır. İran Mecusilerinin ateşgahlarının önüne servi dikilmesi yaygın bir inanç idi. Şiraz'da bulunan ve Aşuk ile Maşuk adı verilen iki servi bir kült merkezi haline getirilmişti.¹⁷¹ İslam toplumlarında servinin genellikle türbe ve mezarlara dikilmesi, onun cennet tasarımlarıyla bağlantısını akla getirmektedir. Servi, İslam edebiyatında cennet ağaçlarından Tuba ve Sidre-i Münteha ile birlikte anılan bir ağaçtır.¹⁷² Allah'a olan sevgilerinden dolayı dünya ile bağını keserek kendilerini tamamen Allah'a adayan kişileri de simgelemekteydi. Boyunun uzunluğundan dolayı elif harfine benzetilmesi nedeniyle ebced hesabında "bir"i ifade eden elif yerine, tasavvufta Allah'ın bir simgesi olarak kullanılmıştır. Tüm sene boyunca yeşil kalan servi ağacı olasılıkla ebedi yaşam isteğine de işaret etmekteydi. Bir vazo içinden yükselen servi formundaki buket tasarımıyla muhtemelen, servilerin ve çiçek buketlerinin tüm inançlarda olduğu gibi İslamiyet'te de yaşam kaynağı ve temizlik unsuru olan vazo içindeki su ile beslenerek, arınmaya ve ebedi hayat istemine bir gönderme yapılmış olmalıdır.¹⁷³ Dolayısıyla Ali

¹⁶⁹ Özer,A.Sami, *Geçmişten Günümüze Bursa Çeşmeleri*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayını, Bursa, (Tarihsiz), s. 46.

¹⁷⁰ Çulpan, Cevat, *Serviler*, 1.Cilt, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1961, s. 31.

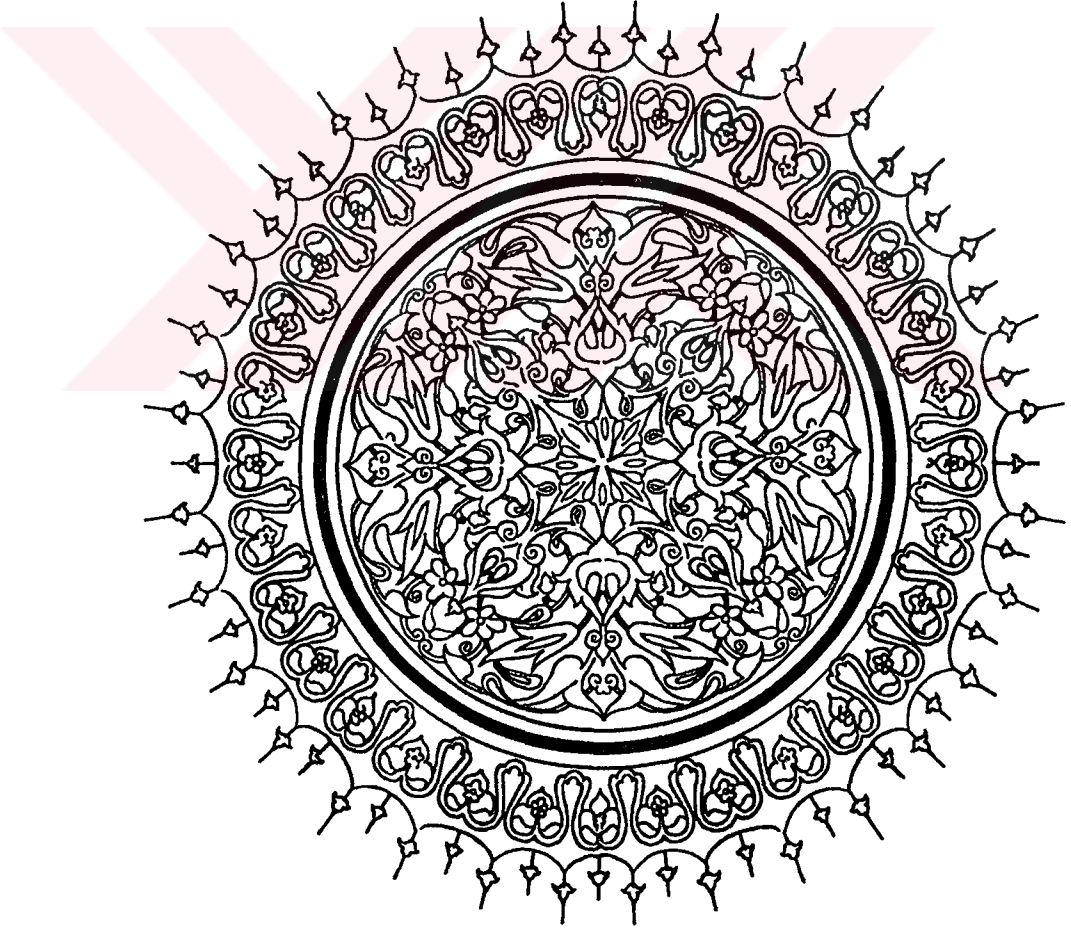
¹⁷¹ Çulpan, a.g.e., s. 31.

¹⁷² Bağcı, Serpil, "Erken Osmanlı Kalemışleri Üzerine Bazı Gözlemler", *Metin Akyurt, Bahattin Devam Anı Kitabı, Eski Yakındoğu Kültürleri Üzerine İncelemeler*, İstanbul, 1995, s.38.

¹⁷³ Çulpan, *Serviler*, 2.Cilt, s. 123.

Paşa Camii kalemişlerinden, bir vazo içinden yükselen selvi biçimindeki bu buket tasarımları cami bezeme programının dönemin bezeme anlayışıyla uygunluğunu yansıtırken, süslemenin yanı sıra seçilen motiflerle zaviyede simgesel bir anlatımın da amaçlanmış olabileceğini düşündürür. Bu motiflerin sembolik olarak cennetteki ebedi yaşamı temsil ettikleri söylenebilir.

Ali Paşa Camii mihrap önü bölümünün üst sıradaki iki penceresi arasında kalan ve pencere yanlarındaki yüzeylerden daha geniş olan orta alanda, üstte bir şemse onun altında bir ağaç tasviri olmak üzere, altlı üstlü iki kalemişi gurubu daha yer alır (Resim. 46). Karşılıklı duvarlarda benzer tasvirlerin kullanılmış olmasına rağmen, motif ayrıntıları birbirlerine göre farklılık gösterir. Her iki karşılıklı duvarda da aynı bezeme gurubunda üstte bulunan şemseler iç içe iki bölümdür (Şekil. X).

Şekil. X, Mihrap önü bölümü doğu duvarı üst pencereler ortasındaki kalemişi şemse motifinin

restitüsyonu

Çizim.İ.Naci Zeyrek/2003

İki bölümün arasında içte beyaz malakari bir şerit vardır. Dış taraftaki çevresi tığlarla çevrili kırmızı zeminli bordür şemsenin dış bölümüdür. Bu bordürün içini çepeçevre mavi renkli yılanvari kıvrımlar dolaşır. Her iki kıvrımda bir atlamalı olarak, iki ruminin karşılıklı simetrik olarak kullanımıyla palmetler oluşturulmuştur. En dışta yer alan tığların etrafına kahverengi ile çerçeve çekildiği görülür. Şemsenin ikinci bölümünü oluşturan içteki göbek kırmızı zeminlidir ve merkezden başlayarak daire çevresine doğru genişleyen ışınsal bir bezemeye sahiptir. Merkezden daire çevresine doğru alt yaprakları mavi üstleri beyaz renkli palmetler dairesel olarak sıralanır. Her bir palmetin uçlarına yakın bölümlerinden sağa ve sola simetri olacak biçimde beyaz renkli sivri yapraklar çıkar. Yine her palmetin üst uçlarının her iki yanında tomurcukları sarı, taç yaprakları kırmızı renkli ve beş yapraklı çiçekler sıralanır. Her iki palmette birinin üst ucundan çıkan bir başka palmet dizisi, dairesel hareketle iki yana doğru açılır. Kompozisyonu oluşturan tüm palmet, çiçek ve yapraklar, sistematik bir şekilde motiflerin etrafını dolanan dallar ile birbirine bağlanır. Bu dallar üzerinde, kompozisyonu daha da hareketlendiren rumi yapraklar ile aralara serpiştirilmiş salyangozvari motifler görülür.

Bu tarz madalyon motiflerinin iç mekan bezemesindeki daha erken tarihli bir örneği İlhanlı Hükümdar Olcaytu Hüdebende Han'ın (1304-1316) Sultaniye'de bulunan ve inşası 1310 yıllarına tarihlenen türbesinde yer alan yüksek kemerli bir niş de görülür (Resim. VII).¹⁷⁴ Altı üstlü iki kavsaranın bulunduğu nişin alt kavsarasının merkezine yakın bölümünde, etrafı çepeçevre bordürlü kalemişi tekniğinde yapılmış bir şemse motifi bulunur.

Şemse ve yazı firizinin birlikte kullanıldığı bezeme tasarımı, 14. yüzyılın ikinci yarısında Fars bölgesinde hazırlanan kitapların tezhiplerinde, İsfahan ve Yezd'deki mimari süslemede çok yaygındır.¹⁷⁵

¹⁷⁴ Sims, E., "The Iconography of the Internal Decoration in the Mausoleum of Ulcaytu at Sultaniyya", *Content and Context of Visual Arts in the Islamic World*, ed. Priscilla P. Soucek, the Pennsylvania State University Press, London, 1988, s.160.

¹⁷⁵ Soucek, P.P., "The Manuscripts of Iskandar Sultan: Structure and Content", *Muqarnas*, 6, 1992, s.117.

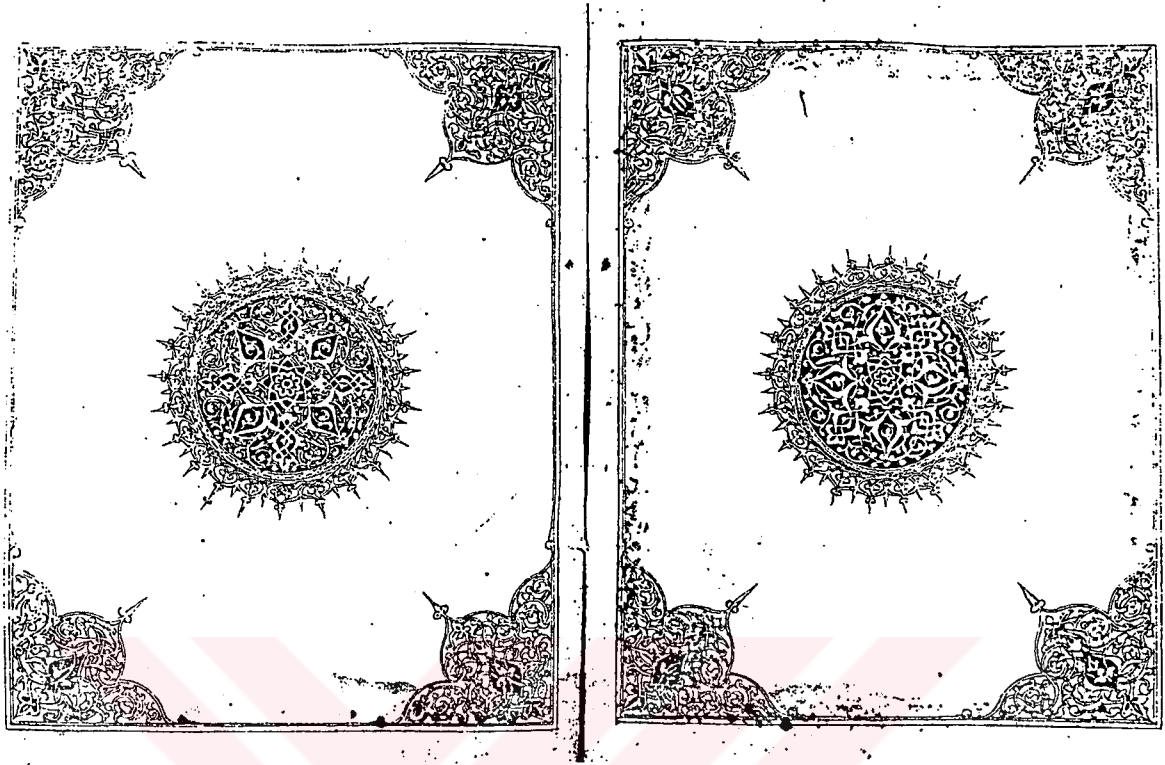

Resim. VII, Sultaniye Olcaytu Hüdbende Han'ın Türbesi'nden kalemişi bezemeler
1310 civarı, İlhanlı dönemi.

(Sims, "The Iconography of the Internal Decoration in the Mausoleum of Olcaytu at Sultaniyya", resim.6)

Bu tarz şemse motiflerinin Ali Paşa Camii bezemesinden daha erken tarihlerde kitap bezemelerinde kullanılmış olduğunu gösteren örnekler vardır. Bu örneklerden biri Hasan bin Osman el-Mevlevi'nin hattıyla H.768/M.1366-1367 tarihinde istinsah edilen ve Mevlana Celalettin Rumi'nin oğlu Sultan Velet'e ait *Divan*'da bulunan bezemelerdir (Resim. VIII).¹⁷⁶ Bu tezhipteki palmet ve rumilerden oluşan iç kısım ile bunun dışında yer alan tıgılı çerçeveden oluşan düzenleme, Ali Paşa Camii'nde bulunan şemse formundaki kalemişlerini andırır.

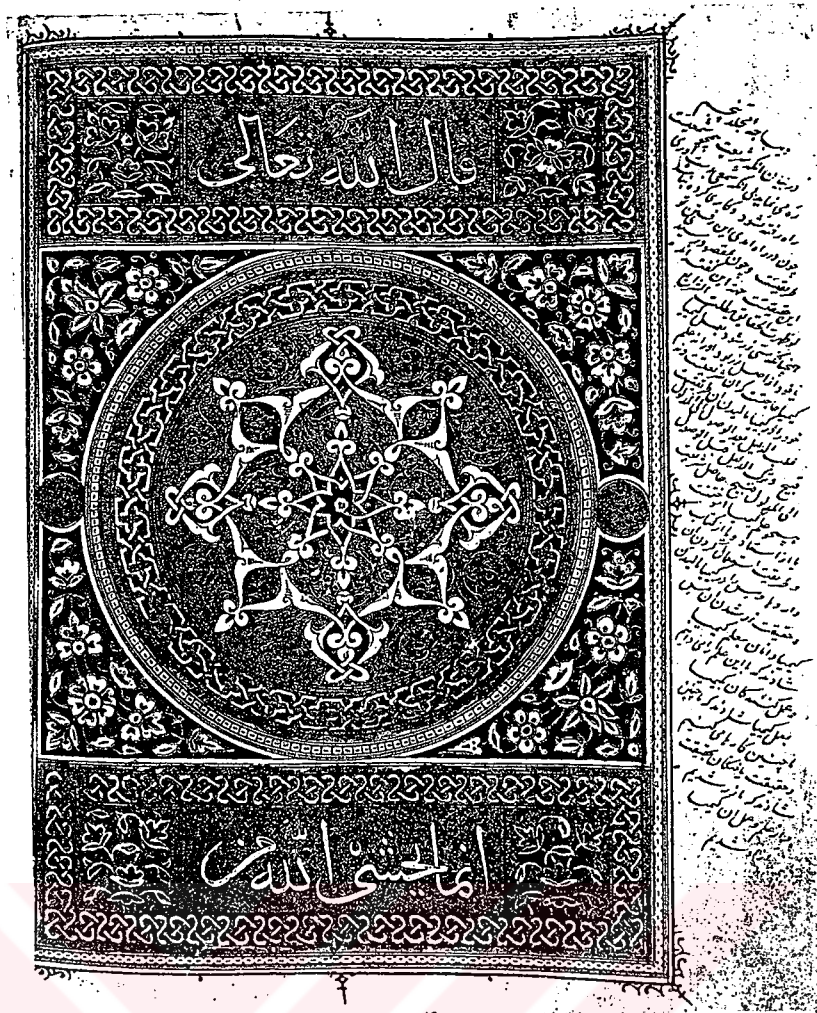
¹⁷⁶ Viyana Milli Kütüphanesi, N.1594, y.77b-78a, (Duda,D.,*Islamische Handschriften I, Persische Handschriften*, Tafl.,Verlag Der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften, Wien, 1983, s.219).

Resim. VIII, Tezhipli yaprak, Sultan Velet *Divanı*’ndan,
1366-1367 tarihli, Anadolu Beylikleri Dönemi, Viyana Milli Kütüphanesi, N.1594, y.77b-78a.
(Duda., *Islamische Handschriften I, Persische Handschriften*, Tafl., resim. 301).

Aynı tasarımlı şemse tezhip bezemenin 14. yüzyılda kitap sanatında kullanıldığını gösteren bir başka örnek, Mevlana *Mesnevisi*’nin H.774/M.1372-1373 tarihli Mehmet bin Hüseyin el-Mevlevi hattıyla istinsah edilen nüshasında yer alan tezhiplerden biridir (Resim. IX).¹⁷⁷ İççe iki daireden oluşan bu bezemenin ortasında yer alan rumi ve sarmal dal düzeni, Ali Paşa Camii’nde bulunan kalemîşi şemse motifinin öncüsü gibidir.

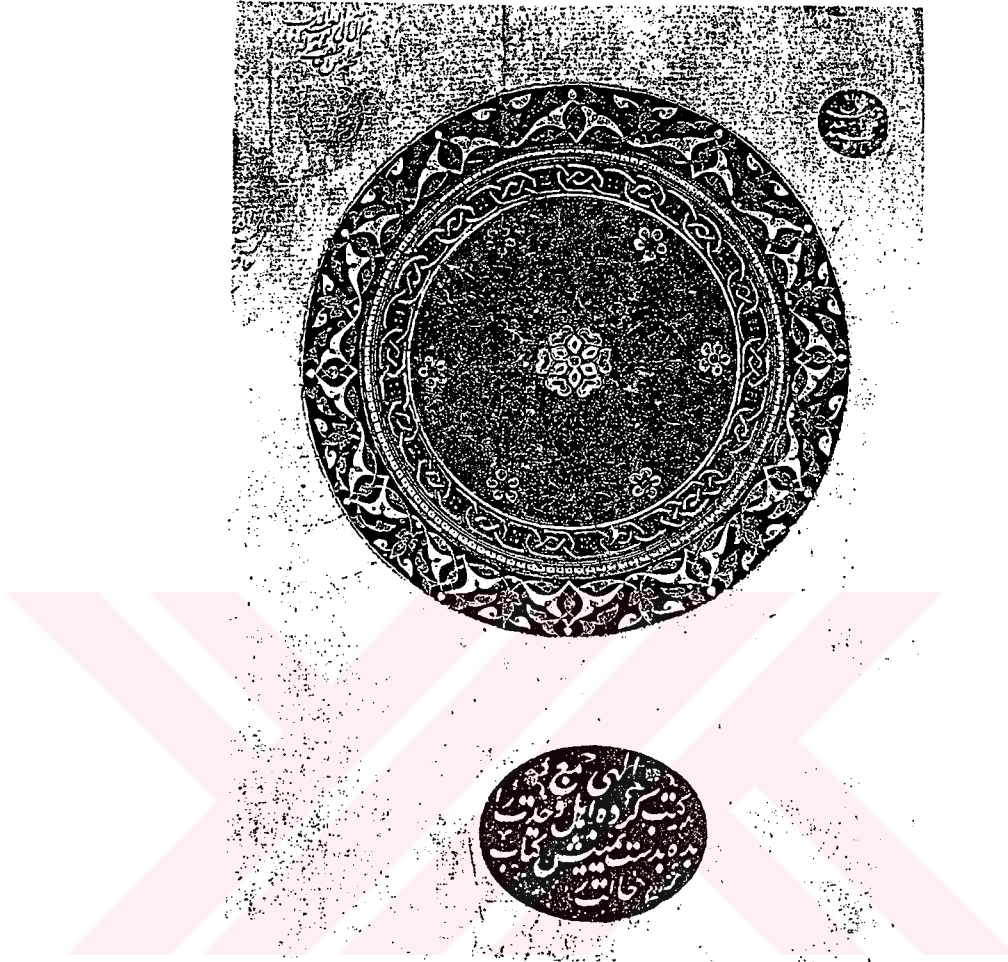
¹⁷⁷ İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, N.171, y.212b. (Özen, M.E., *Türk Tezhip Sanatı, Turkish Art of Illumination*, Gözen Kitap ve Yayın Evi, İstanbul, 2003, s. 49).

Resim. IX, Levha tezhip, Mevlana *Mesnevisi*'nden, 1372-1373 tarihli, Anadolu Beylikleri Dönemi, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, N.171, y.212b. (Özen, *Türk Tezhip Sanatı, Turkish Art of Illumination*, s. 49).

Aynı *Mesnevi* nüshasının zahriyesinde bulunan bir başka tezhipde, yine dairesel formda ve merkezi penç motifli, iç bölümünü çepeçevre zencerek dolanan, dış bölümü ise rumiler ile bezeli bir başka madalyon motifi daha yer alır (Resim. X).¹⁷⁸

¹⁷⁸ İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, N.171, y.1a, (Özen, *Türk Tezhip Sanatı, Turkish Art of Illumination*, s. 44).

Resim. X, Zahriye tezhip, Mevlana'nın *Mesnevisi*'nden, 1372-1373 tarihli, Anadolu Beylikleri Dönemi, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, N.171, y.1a. (Özen, *Türk Tezhip Sanatı, Turkish Art of Illumination*, s. 44).

Şemse motifinin hemen altında bulunan diğer kalemişi, üzerinde yeşil otlar bulunan bir *delikli kaya* parçasının üzerinde yükselen çiçek ve tomurcuk yüklü ağaç betimlemesidir (Şekil. XI). Koyu kahverengi gövdesi ve bu gövdeden ayrılan dalları ustaca tasvir edilmiş olan ağaç, dikkatli bir doğa gözleminin stilizasyonunu vurgular. Tüm dalları baharı anımsatırcasına mavi tohumlu, kırmızı taç yapraklı çiçeklerin etrafı yine kırmızı renkte tomurcuklarla bezenmiş, yeşil renkli küçük yaprak

ve taze filizlerle de daha fazla canlılık kazandırılmıştır. Yer yer tomurcukların etrafındaki yeşil yapraklar malakari tekniği ile kabartılmıştır.

Şekil. XI, Mihrap önü bölümünün üst pencereleri arasında bulunan ağaç motifinin restitüsyonu
Çizim. İ.Naci Zeyrek/2003

Çiçek açmış ağaç motifleriyle bezeli kalemişlerinin günümüze gelen erken örnekleri, 1385-1386 tarihli Semerkant Şah-ı Zinde Türbesi ile 1397 dolayına tarihlenen Semerkant Saray Mülk Hanım Türbesi'nde görülür.¹⁷⁹ 1431 tarihli Nizami *Hamsesi*'nde bulunan ve Behram Gür'ü siyah köşkte tasvir eden bir minyatür, çiçek açmış ağaç temasının zengin örneğidir (Resim. 47).¹⁸⁰ Bu minyatürde tasvir edilen iç mekanın arka planında bulunan ve belli bir yüksekliğe kadar geometrik dizilimli çinilerle kaplı olan duvarın üst bölümündeki kalemişinde, tomurcuk ve çiçek açmış karşılıklı iki ağaç ve diplerinde birer *delikli kaya* betimlenmiştir. Bu tasarım, Ali Paşa Camii'ndeki ağaç ve *delikli kaya* betimlemelerinin bir benzeridir.

İnşası, 15. yüzyıl Timurlu dönemine tarihlenen ve iç mekan duvarlarına selvilerin, çiçek açmış ağaçların ve bahar dallarının betimlendiği Herat Gazurgah'ındaki kalemişi bezemeler, bu temanın zengin örnekleridir (Resim. XI).¹⁸¹

¹⁷⁹ Lentz, "Dynestic Imagery in Early Timurid Wall Painting", s.254.

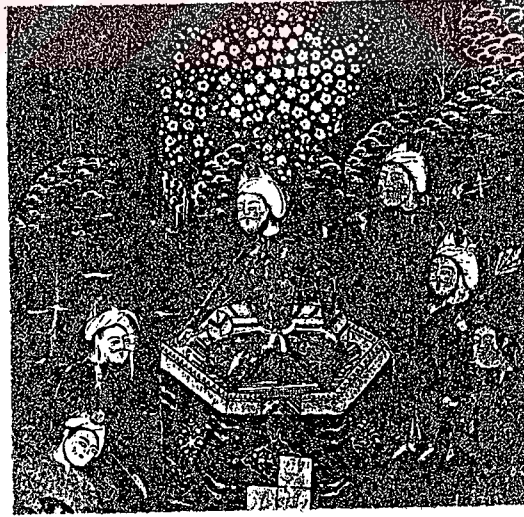
¹⁸⁰ St. Petersburg Hermitage Müzesi, VP.1000, y.272a, (Adamova, A.T., *Persian Painting and Drawing of the 15th-19th Centuries from the Hermitage Museum*, Artograph Compad, Münih, 1996, s.142).

¹⁸¹ Golombek, L., *The Timurid Shrine at Gazur Gah*, Royal Ontario Museum, Toronto, 1969.

Resim. XI, Herat Gazur Gah'ından kalemişi süsleme, 15. yüzyıl, Timuri dönemi.
(Golombek, *The Timurid Shrine at Gazur Gah*)

Tomurcuk ve çiçekler ile dolu ağaç betimlemelerine 14. ve 15. yüzyıl Muzafferi ve Timuri dönemi minyatürlerinde de rastlanır (Resim. XII).¹⁸²

Resim. XII, Hüsrev Perviz'in Müzisyen Barbed'i dinlemesi, Firdevsi *Şehnamesi*'nden, 1371 tarihli, Muzafferi Dönemi, Şiraz, İstanbul Topkapı Sarayı Kütüphanesi, H.1511, y.276a. (Lentz, Lowry, *Timur and the Princely Vision, Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*, resim.17)

¹⁸² Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H.1511, y.276a. (Lentz, T.V., G.Lowry, *Timur and the Princely Vision, Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*, s.53).

Bahar dallarını anımsatacak şekilde çiçek ve tomurcuk dolu ağaç tasvirlerinin yazı sütunlarını da süslediği görülür. Sütunlarda alt alta üçerli gruplar halinde ve dikdörtgen çerçeve içerisinde tasarlanmış olan selviler ve çiçekli tek ağaçlar, kalemişi bezemelerinin kitap sayfalarındaki yansımalarıdır (Resim. XIII).¹⁸³

Resim. XIII, Selviler ve çiçek açmış ağaçlar, Firdevsi Şehnâmesi'nden, 1371 tarihli, Muzafferi dönemi, Şiraz, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, H.1511, y.286b). (Gray, (ed.), *The Arts of the Book in the Central Asia*,., resim. 71).

¹⁸³ Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H.1511, y.286b, (Gray, B.,(ed.), *The Arts of the Book in the Central Asia*,., s.123).

Ağaç, farklı cinsleri ile değişik toplumların inançlarında, sanat yapı ve yapıtlarında, ikonografilerinde önemli bir unsur olmuştur. Babil toplumlarında kendilerini tanrı ilan eden kralların sembolü birer ağaç idi. Hindistan ve Mecusi İran toplumlarında da ağaç önemli bir dinsel semboldü. Özellikle Mitra inancı içinde ağaç, bir kült ögesi olarak önemli bir konuma sahip görünmektedir.¹⁸⁴ Mısır ve Girit toplumlarında da ağaç, kutsal olarak tanınmaktaydı. İslam toplumlarına ait yapı ve yapıtların bezemelerinde de kullanılan ağacın, özellikle yaprak yüklü ve çiçek açmış tasarımlarıyla cennet bahçelerini görselleştirmiş olduğu söylenebilir.

Ali Paşa Camii'nin kalemişlerindeki çiçek açmış ağaç tasvirlerinin köklerine yakın bölümlerinde yer alan ve üzerinde otların görüldüğü *delikli kaya* motifleri ise uzak doğu kökenlidir. Kaya motifi, özellikle Çin toplumunda uzun ömürlülüğü simgelemektedir. Yaşlılara hediye edilen resimlerde çoğunlukla birer taş figürü bulunmaktadır.¹⁸⁵ Çin'in değişik bölgelerinde taşlar kutsal nesnelere olarak görülür, onlara kurban adanır ve dualarda bulunulur. Şişuan eyaletinde bulunan bir tapınaktaki beş delikli taş, çocuk sahibi olmak isteyen kadınlar için kutsallık taşıyan bir objedir.¹⁸⁶ Çin'in güney doğusunda, yerleşim birimlerinden uzak bataklık bir bölgedeki Taihu gölü adalarında bulunan ve farklı doğal biçimlerdeki *delikli kayalar*, Çin manzaralarında ve bahçe resimlerinde sevilerek kullanılmıştır.¹⁸⁷ Dönemin düşünür, filozof ve şairlerinin inzavaya çekildiği vahşi doğal koşullara sahip bu adalardaki esrareniz görünümü *delikli kayalar*, Taoizm ve geleneksel Çin felsefesinde sonsuz yaşamın mevcut olduğu yerleri simgeleyen bir sembol olmuştur.¹⁸⁸ Çin betimleme tarzındaki bu *delikli kaya* motifinin İslam sanatına girişi muhtemelen İlhanlı dönemine rastlamaktadır. Zira, bu motifin İslam sanatındaki yansımaları 14. yüzyıl başındaki İlhanlı dönemine ve 14. yüzyılın ikinci yarısındaki Celayiri dönemine ait resimlerde görülür. 1370 yılına Celayiri dönemine tarihlenen Firdevsi *Şehnamesi*'ne ait minyatürlerden birinde yer alan ve İsfendiyar'ın iki aslanı öldürmesini tasvir eden

¹⁸⁴ Çulpan, *Serviler*, 1.Cilt, s.9.

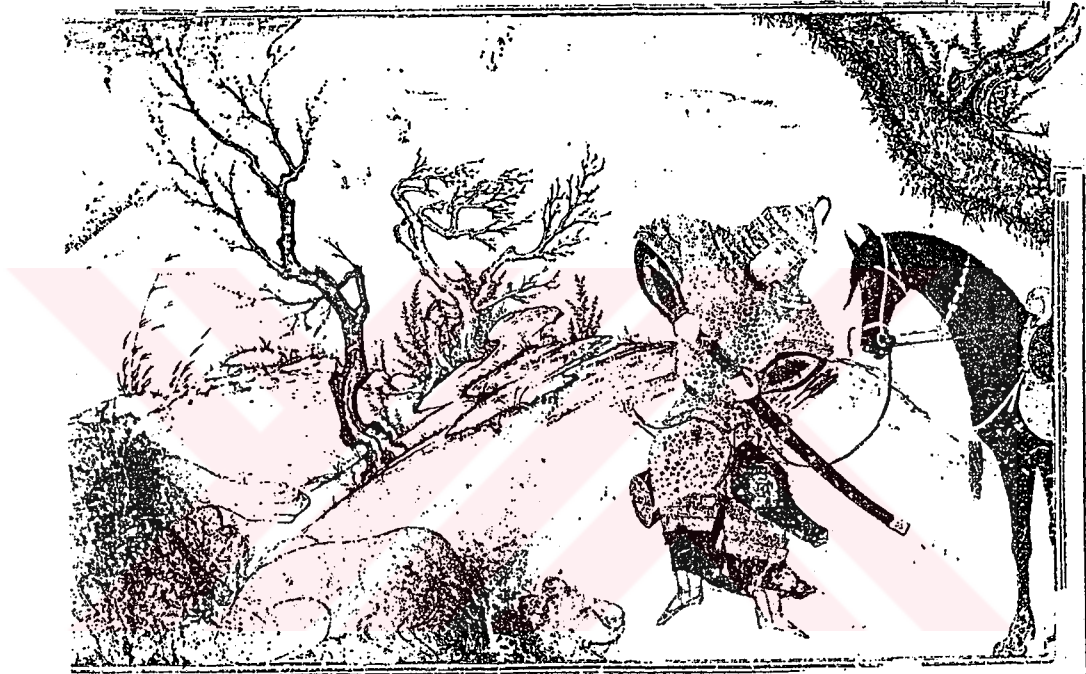
¹⁸⁵ Eberhard, Wolfram, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, Çev.A.Kazancıgil, A.Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000, s.292.

¹⁸⁶ Eberhard, a.g.e., s.293.

¹⁸⁷ Yamanlar, Minako, "Kaya Tasvirlerine Bir Bakış: Delikli Taihu Kaya Motiflerinin İslam Sanatlarına Giriş ve Değişimleri", *Nurhan Atasoy'a Armağan*, (Baskıda), s. 3.

¹⁸⁸ Yamanlar, a.g.e., s. 9.

resimde görülen ağaçların üzerinde yükseldiği *delikli kaya* motifleri, Ali Paşa Camii mihrap önü bölümü yan duvarlarında bulunan ve ağaçların altına resmedilmiş olan *delikli kaya* motiflerine benzer (Resim. XIV).¹⁸⁹ Çin’de sevilen bu motifin oraya kadar gittikleri İbn-i Batuta’da anlatılan Kazeruni dervişlerinin bildiği ve sanatta Yakınoğu’ya Moğollar ile ulaşan bu geleneksel imgenin sanatkar dervişlerce Anadolu’ya taşındığı söylenebilir. Bu yapıda selvi ile birlikte kullanılan bu imgenin, çiçek açmış ağaç motifinin hemen altına yerleştirilmesinden, tasarımcısının cennette sonsuz bir yaşamı istediği anlaşılır.

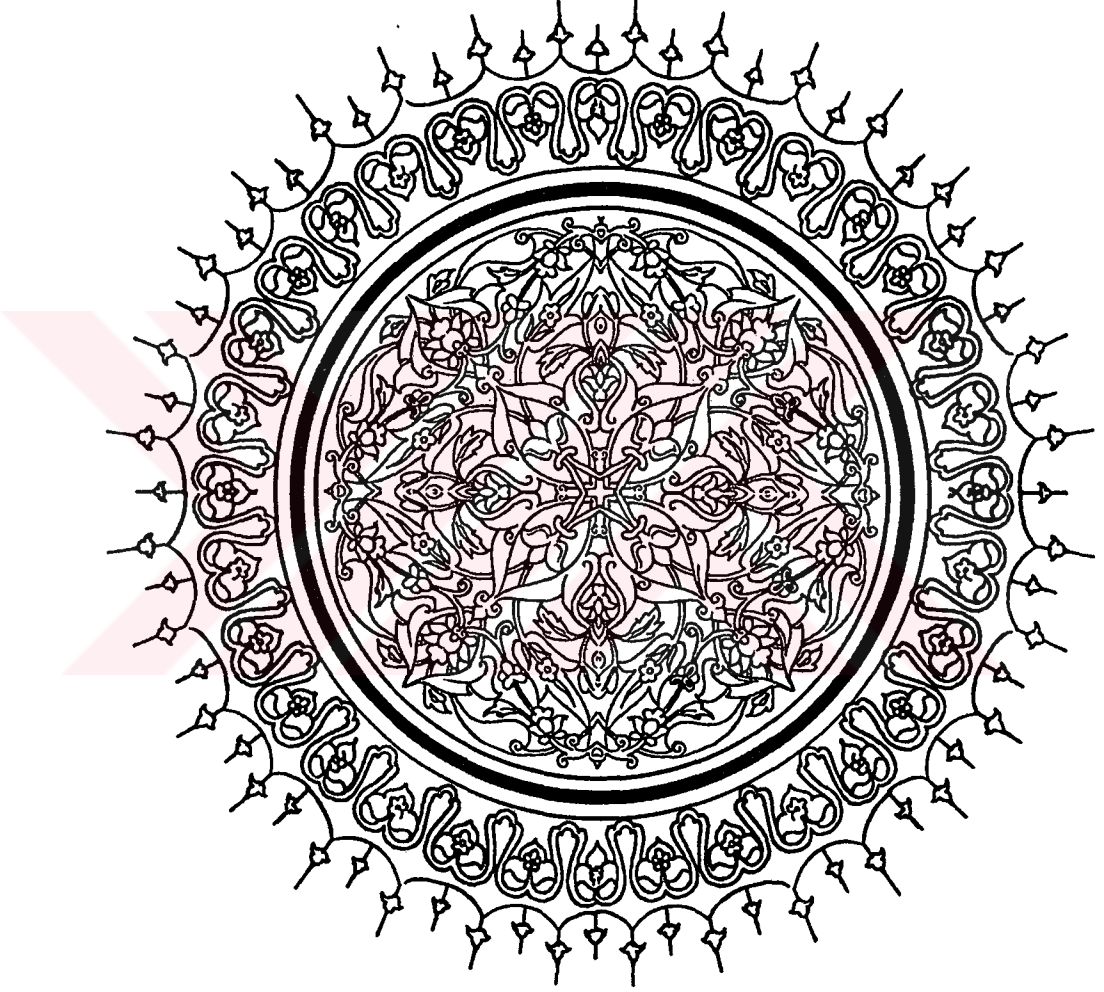

Resim. XIV. İsfendiyar’ın iki aslanı öldürmesi. Firdevsi *Şehnemesi*’nden.1370 civarı tarihli. Celayirli dönemi, Tebriz. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, İstanbul. H.2153. y. 16b. (Gray. (ed.). The Arts of the Book in the Central Asia.. resim. 62)

Ali Paşa Camii’ndeki şemse ve ağaçtan oluşan bu bezeme gurubu da, yapıdaki diğer kalemşeleri gibi bugün harap durumdadır. Yapının mihrap önü bölümü, batı duvarında da doğu duvarındaki bezemelere benzer tasarımlar vardır (Resim. 48). Doğu duvarındaki gibi altlı üstlü olacak şekilde tasarlanmış olan batı duvarı kalemşelerinde de, üstte bir şemse, onun altına da bir ağaç tasvir edilmiştir. Şemsenin, doğu duvarındaki benzeri gibi, etrafı tuğlar ile çevrilmiş bir çerçevesi ve bunun içinde asıl

¹⁸⁹ Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H.2153, y.16b.. (Gray. (ed.). *The Arts of the Book in the Central Asia.*, s.97).

bezemenin yoğunlaştığı iç bölümü vardır. Bu iki bölüm birbirinden, üzeri sarı ile boyanmış malakari bir bordür ile ayrılır. Çepeçevre etrafı tığlar ile çevrili ve turuncu zeminli dış bölümün içi, mavi ile boyanmış yılanvari kıvrımlar ile çevrilidir. Bu şemsenin çerçevesi, doğu duvarında bulunan bir önceki şemsenin çerçevesi ile aynı tasarıma sahiptir ve çerçevedeki kıvrımların arasında tekli palmetler bulunur (Şekil. XII).

Şekil.XII, Mihrap önu bölümü batı duvarı üst pencereler ortasındaki şemse motifinin restitüsyonu
Çizim. İ.Naci Zeyrek/2003

Şemsenin ikinci bölümü olan ve malakari bordürün içinde yer alan turuncu zeminli iç bölümün tasarımı, doğu duvarındaki şemsenin iç bölümü tasarımından farklıdır. İç bölümün kompozisyonu, diğer şemsede olduğu gibi merkezden başlayıp,

çevreye doğru ışınal genişler. Ancak, doğu duvarı şemsesinin merkezinden çevreye doğru yayılan sekiz palmetin yerini, bu şemsede dört büyük palmet alır. Merkezde birbirlerine simetrik olacak şekilde toplanan bu dört palmetin aralarında tomurcukların yer aldığı sezilir. Büyük ölçüde harap durumda olan bu şemsenin, bu güne kalan izlerinden, palmetlerin açık mavi, krem rengi ve beyaz renkler ile çalışıldığı görülür. Her bir palmetin yanındaki diğer palmet ile birleştiği noktalarda sivri yapraklı birer çiçek ve bu çiçeklerden her iki yana doğru uzayan yapraklar bulunur. Aynı birleşme noktalarından dışa doğru uzayan birer tane de tomurcuk gözükür. Bu palmetlerin çembere yakın uç noktalarında ise içlerinde hatayi çiçekler bulunan birer palmet daha bulunur. Merkezdeki palmetlerin aralarında bulunan tomurcuklardan çıkan dallar ise iki yana doğru açılarak sivri yapraklar ile son bulur. Bu düzenlemeyi, dış çember yakınına yerleştirilmiş kıvrık dallar, hatayi ve rumi motifler çevirir.

Yapının, mihrap önü bölümü batı duvarındaki bu şemse motifinin altında, tıpkı doğu duvarında olduğu gibi, dalları çiçek ve tomurcuklar ile dolu bir ağaç motifi yer alır (Şekil. XIII).

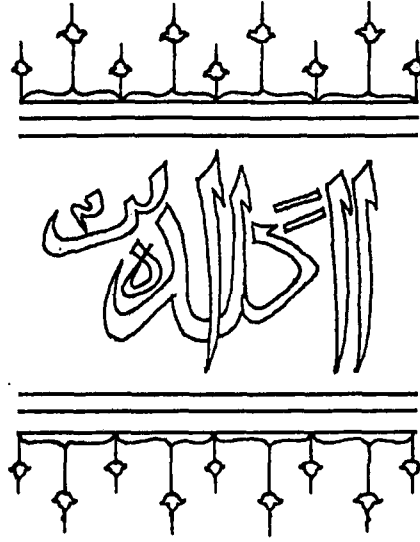
Şekil. XIII, Mihrap önü bölümü batı duvarı üst pencereler ortasında bulunan ağaç motifinin restitüsyonu
Çizim. İ.Naci Zeyrek/2003

Ancak, bu ağaç bir önceki benzerinden daha sade bir sivilizasyon gösterir. Düz bir zeminden yükselen kahverengi renk ile resmedilmiş olan ağaç gövdesinin köke yakın bir bölümünde özgünlüğünü yitirmiş, açık mavi renkli ve kontürlü bir *delikli kaya* sivilizasyonu bulunur. Bir önceki örnekte olduğu gibi bahar dalını anımsatır şekilde kırmızı renkli çiçeklerin ve tomurcukların göbekleri beyaz ve açık mavi ile boyanmış, bunların çevresine de yine kırmızı ile küçük tomurcuklar serpiştirilmiştir.

Bu iki yan duvara uygulanmış olan kalemişlerinin, iç mekan bezeme programını tamamlayacak biçimde aynı bölümün kible duvarında da devam ettirilmiş olduğu düşünülür. Yapının en fazla zarar gören ve onarım geçiren bölümlerinden olan kible duvarının bezenmeden boş bırakılmış olması düşünülemez. Bezeme açısından bugüne yan duvarlar kadar veri vermeyen kible duvarının, biçim olarak yan duvarlara benzerliği dikkate alındığında, ön bölüm bezeme programını bozmayacak şekilde yan duvarlardaki tasarımların benzerinin yapılmış olabileceği söylenebilir.

Ali Paşa Camii'nin tüm iç mekan duvarlarının, hücre kapıları üst seviyelerine kadar olan çini kaplı yüzey ile kalemişi kompozisyonları arasında kalan kısımda bir yazı kuşağının varlığı anlaşılır (Resim. 49). Bugün ön bölüm yan duvarlarında izleri bulunan bu yazı kuşağının çepeçevre tüm iç mekanı dolandığı düşünülür. Lacivert zeminli bu yazı kuşağı parçası üzerinde Arapça celi sülüs hatla ve beyaz renk kullanılarak, Kuran'dan bir ayet olduğu tahmin edilen sözler yazılmıştır. Lacivert zeminli bu şeridin etrafını içte beyaz, dışta sarı renkte olmak üzere iki bordür çevirmekte ve bunların en dışında da kırmızı renk ile çekilmiş tığlar yer almaktadır. 17. yüzyılda yazıldığı ileri sürülen bu yazı kuşağı kalıntısı *salat ellezine* şeklinde okunmuştur (Şekil. XIV).¹⁹⁰

¹⁹⁰ Çorum, "Erken Osmanlı Kalem İşlerinden Bir Örnek: Bursa Ali Paşa Camii", s.31.

Şekil. XIV, İç mekanı çepeçevre dolandırdığı düşünülen yazı kuşağından
Çizim. İ.Naci Zeyrek/2003

Bu tarz kalemişi yazı kuşağının 14. yüzyıl başında mimaride, iç mekanda kullanılmasına bir örnek, yine Olcaytu Hüdabende Han'ın Sultaniye'deki türbesinde bulunan yazı kuşağıdır.¹⁹¹ Bu türbede yer alan madalyon motifinin hemen altında her iki yana doğru devam eden bir yazı kuşağı görülmektedir. Koyu renkli iki bordür arasında kalan kuşak içerisinde kalan yazı bandı, her ne kadar kullanılan hat farklı olsa da, bir kuşak halindeki yazının farklı coğrafyalarda 14. yüzyıl iç mekan bezemesinde yaygın olarak kullanıldığına bir örnektir.

Bursa Ali Paşa Camii'nin iç mekan bezemeleri günümüze kadar özgünlüğünü yitirmiş olsa da, bugüne ulaşan muhtelif yüzeylerdeki motifler ve bunlarla kurulmuş kompozisyonlar, yapıya ait 1394 tarihli vakfiyede geçen *cennet köşkü* benzetmesini doğrulamaktadır. Orta mekanın batı yönüne düşen sağ yan kanat kapısı alınışındaki ve üstündeki küçük bir yüzeyin dışında, tüm iç mekan tasarımı göz önüne alındığında, tüm bezeme programının aynı sanatçı veya sanatçı gurubunun elinden çıkmış olduğu anlaşılır. 14. yüzyıl ve erken 15.yüzyıla ait kalemişi, tezhip, minyatür ve ağaç işçiliği gibi farklı bezeme dalları ile karşılaştırıldığında, Bursa Ali Paşa Camii bezeme

¹⁹¹ Bknz. Sayfa. 70, dipnot 174., s. 171, resim. VII.

programı için, çağının beğeni düzeyini yansıttığı söylenebilir. Bu günkü bilgilere göre, 14. yüzyıl Anadolu yapılarında görülmeyen motif ve kompozisyon zenginliğine sahip Ali Paşa Camii'nin bezeme tasarımı karşılaştırılan örneklerden anlaşılacağı gibi, aynı dönemdeki Fars bölgesindeki bezeme ustalarının elinden çıkma türbe, hangah gibi mimari yapıların kalemişleri ve kitap bezeme tasarımlarıyla yakın ilişki içindedir.

Ali Paşa Camii'nin kalemişlerini ilk kez inceleyen Bengi Çorum¹⁹², Ali Paşa'nın 1394 tarihli vakfiyesinden ve Filiz Çağman ile Zeren Tanındı'nın makalelerinden¹⁹³ yola çıkarak bu kalemişlerinin Fars bölgesinden gelen ve kendilerine İshaki, Mürşidi veya Kazeruni denen tarikatın dervişleri tarafından yapıldığını ileri sürmüştür. İslam dünyasında kurulan ilk tarikatlardan olan Kazeruni tarikatı Fars bölgesinde Kazerun'da ortaya çıkmıştır.¹⁹⁴

¹⁹² Çorum, "Erken Osmanlı Kalem İşlerinden Bir Örnek: Bursa Ali Paşa Camii", s.34.

¹⁹³ Çağman, F., Z. Tanındı, "Manuscript Production at the Kazeruni Orders in Safavid Shiraz", *Safavid Art and Architecture*, Ed. S.R.Canby, British Museum Publication, London, 2002, pp.43-48.

¹⁹⁴ 11. yüzyıl ile 14. yüzyıl arasında, İslam dünyasının tanınmış tarikatları arasında zikredilen Kâzerunîlik, Ebu İshak Kazeruni'ye nisbet edilir. (Mustafa Kara, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, 2. Basım, Sır Yayıncılık, İstanbul, 2001, s.87). Künyesi, Şeyh Ebu İshak İbrahim bin Şehriyar Kâzerunî olan şeyh, 352-426/963-1034 tarihleri arasında Şiraz iline bağlı Kazerun'da yaşamış, öldüğünde aynı yere gömülmüştür. (Witteck, P., "Kazeruni", *İslam Ansiklopedisi*, 6.Cilt, Maarif Basımevi, İstanbul, 1995, s.523). Şeyh Kâzerunî, yaşamı boyunca etkin bir din yayıcısı olarak dikkat çekmiş, bu amaç için propaganda ve gazadan geri durmamıştır. (Witteck, "Kazeruni", s. 523). Her yıl bir gazi kafilesi düzenleyip kafirlere karşı harbe giden ve ticari önem taşıyan kıyı yerleşimlerinde yayılım gösteren tarikata mürit olmak isteyenlerden delişmen, savaşçı karakterli, kabına sığmayanlar seçilmiştir. (Gündüz, İ., *Osmanlılarda Devlet Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, Ankara, 1984, s.100). Şeyhin sağlığında fakir, gezgin ve miskinlere hizmet veren ve asitane, buk'a veya hangah olarak adlandırılan zaviyeleri aynı zamanda birer sınır karakolu görevi görmüştür. Ölümünden sonra Şeyh'in Kazerun'daki türbesi insanlar için şifa arama ve ziyaret yerine dönüşmüş, özellikle denizciler, balıkçılar ve deniz yolu ile ziyaret edenler için manevi güç sağladığına inanılmıştır. Kuruluşunda dini propaganda ve cihat amacı taşıyan tarikat etkinliği, zamanla dinsel tabanlı ticari bir loncaya dönüşmüştür. (Kara, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, s.97). Kazeruni tarikatının Anadolu'daki erken tarihli izleri 12. yüzyıla tarihlenir. (Kara, a.g.e., s.97). 13. yüzyıl başlarında Erciş civarında bir Kâzerunî hangâhının bulunduğu kayıtlıdır. (Kara, a.g.e., s.97). Ancak, bu konudaki genel görüş Kâzerunî tarikatının 13. yüzyıl'dan itibaren Erzurum, Ahlat gibi doğu yerleşimlerinden batıya doğru hareketle, 14. yüzyılda Bursa'ya, oradan da Balkanlar'a yayılım gösterdiği şeklindedir. Nitekim, Halep'te Aksaray'lı bir Kâzerunî şeyhi tarafından inşa edilen zaviye, 747/1348 tarihlidir. (Köprülü, M. F. *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, 2.Basım, Başnur Matbaası, Ankara, 1972, s.164). 16. yüzyıldan başlayarak etkinliğini kaybeden tarikat, 17. yüzyılda diğer tarikatlar içinde erimiştir. Savaşçı dinamiklerinden dolayı, yayıldıkları İslam coğrafyalarının yöneticilerince himaye altına alınan Kâzerunî tarikatı mensuplarına ait Erzurum, Edirne ve Konya'da da hangâhlar bina edilmiştir. (Kara, a.g.e., s.97).

Kâzerunî tarikatına mensup dervişlerin Bursa'ya gelmesi, dönemin seyyit ve şeriflerinin yöneticisi yani nakib'ül-eşrafi olan Seyyit Natta'a ile ilişkilendirilir. Seyyit Natta, Bağdat'da bir kafilde tanıştığı Kâzerunîleri Bursa'ya taşır.¹⁹⁵ Kâzerunîler, kırsalda yaşayan kesimden daha çok, sünni bir yapı altındaki küçük burjuvazi ve meslek erbabı arasında itibar görür.¹⁹⁶ Savaşçı dinamiklerinin yanı sıra sanatçı kişiliklere sahip bu tarikat mensupları, Osmanlı erken dönem seçkinleri tarafından da himaye edilmişler, kimi üst düzey yöneticisi bu tarikata mensup olmuştur. Ali Paşa'nın Bursa'daki zaviyesine ait 808/1406 tarihli vakfiyesinin başında tasdiki bulunan ve Ali Paşa tarafından 795/1392 yılında kazaskerliğe getirilen Şeyh Ramazan'ın, Ebu İshak Kâzerunî halifelerinden olması buna örnektir.¹⁹⁷ Ebu İshak Kâzerunî damadı olarak da adlandırılan, Alaattin Ali Yâri Çelebi'nin erken Osmanlı döneminin ilk şeyhülislamı arasında yer alması anlamlıdır.¹⁹⁸ Kâzerunî mensupları'nın Bursa'ya gelmesinde rol oynayan, dönemin nakib'ül-eşrafi olan Seyyit Natta'nın, Çandarlı Halil Hayrettin Paşa ile olan ailevi bağı, söz konusu tarikat ile üst düzey yöneticileri arasındaki yakınlığa işaret eden bir başka örnektir.¹⁹⁹ Aşık Paşazade'nin, Çandarlı Ali Paşa İçin “ Hile ve oyun bilen acem bilginleri yanına çok gelip giderlerdi” sözleri muhtemelen bu tarikat mensuplarıyla ilgili olmalıdır.²⁰⁰

Sultan I.Bayezit'in da Bursa'da İshaki dervişleri için Kaygan Mahallesi'nde Ebu İshak Camii olarak bilinen zaviyeli bir cami inşa ettirdiği bilinmektedir.²⁰¹ Bursa'daki

¹⁹⁵ Erginli, Z., “Bursa Tasavvuf Kültüründe Horasanlı Dervişler”, *14-16 Kasım 2002 Bursa'da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü Sempozyumu, Bildiri Kitabı*, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı, Bursa, 2002, s.176.

¹⁹⁶ Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, s.164.

¹⁹⁷ Uzunçarşılı, “Çandarlı Ali Paşa Vakfiyesi”, s.559.

¹⁹⁸ Hüseyin Hüsameddin, “Molla Fenari”, *Tarih Encümeni Mecmuası*, 19.Sayı, Devlet Matbaası, İstanbul, 1928, s.156.

¹⁹⁹ Çorum, “Erken Osmanlı Kalemşlerinden Bir Örnek:Bursa Ali Paşa Camii”, s.33.

²⁰⁰ Aşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, s. 135.

²⁰¹ Ayverdi, *Osmanlı Mimarsinin İlk Devri*, s.461., A.Erzi tarafından yayınlanan 802/1399 tarihli vakfiyenin (Erzi, A., “Bursa'da İshaki Dervişlerine Mahsus Zaviyenin Vakfiyesi”, *Vakıflar Dergisi*, 2.Cilt, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara, 1942, s. 423-429, İstanbul Büyükşehir Kütüphanesi, Muallim Cevdet Bey Vesikalari) bu binaya ait olduğu ileri sürülse de zaviyenin Bursa'da taht-el Kale'de olduğunun söylenmesi bu vakfiyenin hangi zaviyeye ait olduğu konusunda kuşku yaratır. Nitekim, vakfiyedeki “taht-el Kale” sözcüğü Türkçe'de “kale altı” anlamına gelir ki, Bursa'da Tahtakale olarak bilinen yer, bugüne kalıntıları gelen Bursa Kalesi'nin kuzeydoğu eteğindeki İnebey Mahallesi'nde yer alır. Güneyden Ali Paşa Mahallesi, batıdan Kavaklı Mahallesi, doğudan Hacılar Mahallesi ile çevrili olan Tahtakale semti, Ali Paşa'nın Bursa'da bina ettirip Kâzerunî dervişlerine tahsis ettiği zaviyenin de hemen kuzeyindedir. Sultan I.Bayezit'in Ebu İshak dervişleri için inşa ettirmiş olduğu söylenen ve bugün Kaygan mahallesi olarak bilinen yerdeki zaviye

Kâzerunî'lere tahsis edilen zaviyelerin hangi tarihe kadar bu dervişlere hizmet verdiği bilinmemektedir. Ancak, 1588 yılına tarihlenen III.Murat *Surnamesi'* nin resimlerinden birinde İshâki dervişlerinin de, İstanbul'daki diğer tarikat dervişleriyle birlikte Atmeydanı'ndaki törene katıldıklarının görülmesi, Kâzerunî dervişlerinin varlıklarını 16. yüzyıl sonlarına kadar sürdürdüklerini gösterir.²⁰² 17. yüzyıla gelindiğinde Kâzerunî mensuplarının diğer tarikatlar içinde eriyerek etkisinin kaybolduğu, buna karşın kısmen de olsa bu tarikatın inanç biçiminin son zamanlara kadar devam ettiği görüşü bulunur.²⁰³ Kâzerunî tarikatı mensuplarının görsel simgesinin varlığı bugüne kadar bilinmediğinden, Bursa'daki açık mezar alanları veya hazirelerdeki Kâzerunî tarikatı mensubiyetini ayırt edici özellikte bir mezar taşı bu güne kadar tespit edilememiştir.

Sultan I. Bayezıt ve veziriazam Çandarlı Ali Paşa'nın Bursa'da birer zaviye yaptırarak, hizmet verecekleri kesimin içine Kâzerunî dervişlerini almaları anlamlıdır. Kurdukları zengin vakıflarla destekledikleri bu zaviyelerden, tezin konusu olan ve sahip olduğu bezeme programı ile dikkatleri üzerine çeken Bursa Ali Paşa Camii'nin 1999 tarihinde başlatılan restorasyonu sürmektedir. Sultan I. Bayezıt'ın aynı tarikata mensup dervişlere tahsis ettiği ve günümüze onarımlar geçirerek gelen Bursa Ebu İshak Camii ise bugün ibadete açık durumdadır.

ise, Tahtakale semtine oldukça uzak bir mevkidedir. Dolayısıyla, I.Bayezıt'ın 802/1399 tarihli vakfiyesinde zaviyenin tah-el Kale'de inşa edildiğinin söylenmiş olması, bu vakfiyenin de Ali Paşa Camii'ne ait olabileceğini düşündürür. Ali Paşa Camii'nin Tahtakale semtine olan yakınlığından dolayı, bu vakfiyenin I. Bayezıt'ın İshaki dervişleri için Kaygan'da yaptırmış olduğu zaviyeye ait olabileceği yönündeki kuşkuları arttırmaktadır.

²⁰² Çağman, Tanındı, "Manuscript Production at the Kâzerunî Orders in Safavid Shiraz", pp.43-48.

²⁰³ Wittek, "Kâzerunî", s.523.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin 13.yüzyılın son çeyreğindeki kuruluşuyla başlayan kamusal hizmetler, başta sultan ve ailesi olmak üzere devlet ileri gelenlerinin gayret ve katkıları ile gerçekleşmiştir. Bilinen ataları Kara Halil Hayrettin Paşa'dan başlayarak, 15. yüzyılın sonuna kadar başta veziriazamlık olmak üzere üst düzey devlet yönetiminde bulunmuş olan Çandarlı ailesi bireyleri, bu toplum yararına yaptıkları eserler ile öne çıkar. Aile, devletin erken döneminde sınırları içine kattığı Bursa, İznik ve yakın yerleşimler başta olmak üzere, Edirne ve Seres'e kadar uzanan yerlerde tesis ettiği vakıflarla uzun yıllar toplum yararına yaptıkları binaların ayakta kalmasını sağlamıştır. Kimi zaman dönemlerinin bilim adamı ve sanatçılara verdikleri destek dolayısıyla Çandarlı Ailesi, erken Osmanlı kültür ve sanat ortamının zenginleşmesinde etkili olmuştur.

Çandarlı Kara Halil Hayrettin Paşa'nın oğullarından Ali Paşa'nın, devlet yönetimindeki başarılarının yanı sıra, Bursa'daki kendi adını taşıyan mahallede toplum yararına bina ettirdiği cami, medrese, imaret ve hamam ile bunların hizmetlerini sürdürebilmesi için kurduğu vakıftan, O'nun da aile geleneğini sürdürmüş olduğu anlaşılmaktadır. Bursa'daki ilk Müslüman yerleşimleri arasında yer alan ve Paşa'nın adını taşıyan mahalle, günümüze kadar farklı dönemlerde inşa edilmiş cami, mescid, türbe, açık mezar alanı, dergah ve tekke gibi binaların yoğunluğu ile dikkat çeker. Ali Paşa'nın bir yapı kompleksi halinde ve toplum yararına inşa ettirmiş olduğu cami, medrese, imaret ve hamam da bu yoğunluğun içinde yer alır. Ne var ki, Paşa'nın bina ettirdiği bu yapıların kitabelerinin olmayışı ve bunlar hakkındaki kaynakların yetersizliği, bu konu üzerinde çalışan araştırmacıların birbiriyle çelişen bilgiler vermesine neden olmuştur. Mahalledeki bu yapılar arasında Çandarlı Ali Paşa'nın yaptırdığı bilinen medrese, imaret ve hamamın alt yapılarına ulaşmak yoğun yapılaşma nedeniyle bugün için mümkün görülmemektedir. Bu yapı gurubundan Paşa'nın adını taşıyan harap durumda bir cami ve haziresi günümüze ulaşabilmiştir. 14. yüzyılda yaygın bir plan özelliği gösteren ve genelde ibadet amacının yanı sıra bir tür dervişlerin, yoksulların barınma yeri olarak da hizmet verdiği anlaşılan zaviyenin, giderlerinin karşılanması amacıyla kurulan vakıfların işleyişi vakfiyeler ile açıkça belirlenmiştir.

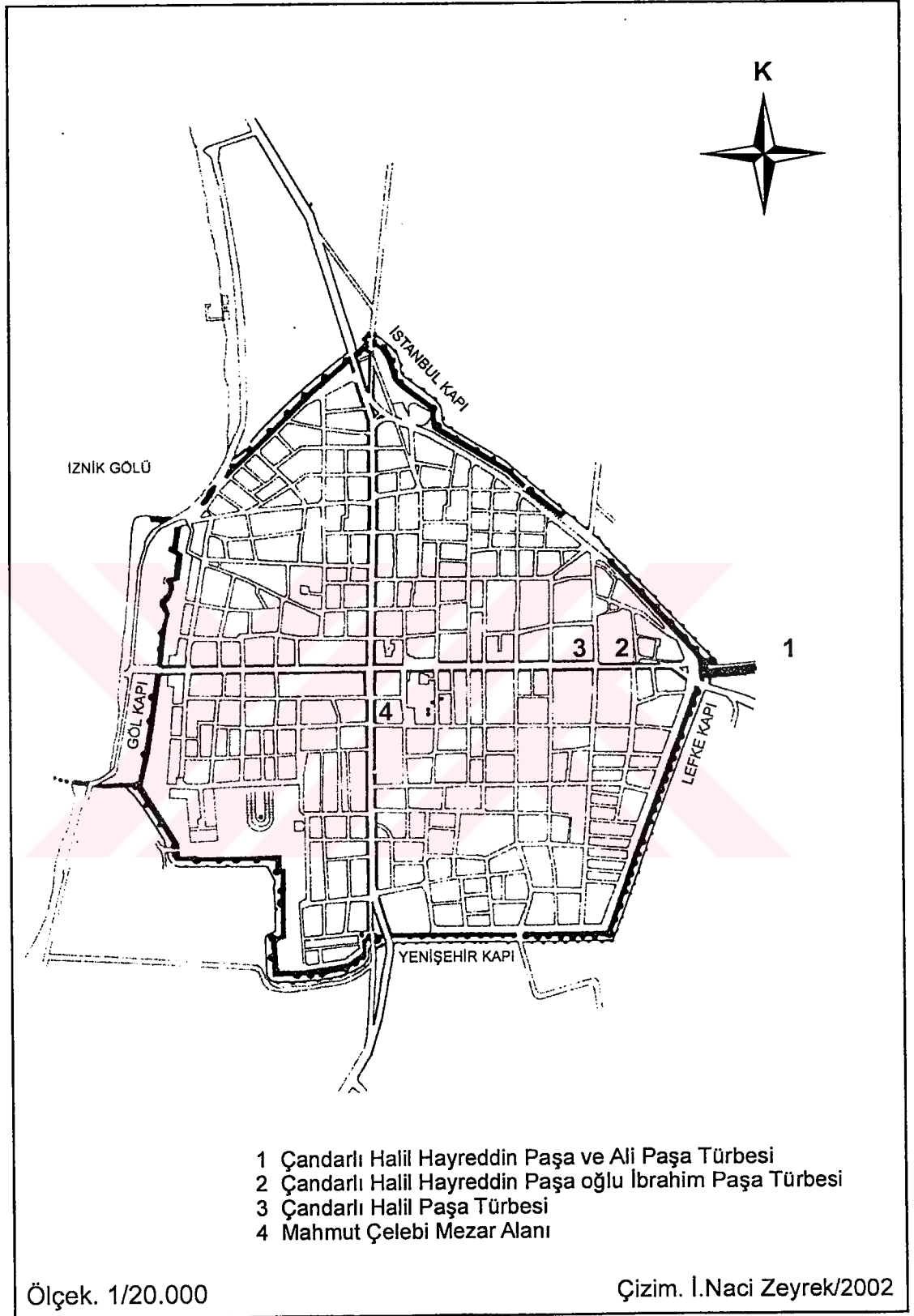
Kitabesi olmayan Ali Paşa Zaviyesi için bu vakfiyeler, yapının işlevine yönelik bugüne bilgi ulaştıran en önemli kaynaklardır. Ali Paşa Vakfına ait 1394, 1406 ve 1427 tarihli vakfiyeler ile 1692 tarihli kayıttan, Paşa'nın Bursa'da bir zaviye yaptırdığı, bu zaviyesi için önemli miktarda mülkü vakfettiği ve vakıf arazilerinde yaşayan kimi gayri Müslim aileyi vakıf hizmetinde görevlendirdiği öğrenilir. Paşa'nın, Bursa'daki bu zaviyesinin sağlamlığına, gösterişine ve içinin cennet köşkünü andırır zenginlikte bezeli olduğuna işaret edilen ilk vakfiyede, Kâzerunî dervişlerinin bu zaviyenin hizmet vereceği kesimin içinde olduğunun vurgulanması dikkat çekicidir. Bu ibare, söz konusu tarikat mensubu dervişlere, erken dönem Osmanlı üst düzey yöneticilerinin verdiği önemi ortaya koyar.

1855 tarihinde meydana gelen deprem ve günümüze kadar geçirdiği farklı onarımlar nedeniyle özgün halini yitiren yapı, mimari tarzı ve tekniği ile aynı işlevdeki dönemi yapıları ile benzerlik içindedir. Ancak, son yıllarda ortaya çıkan özgün bezeme programının yoğunluğu, özellikle iç mekan duvarlarını süsleyen kalemişleri, bu yapının önemini ön plana çıkarmıştır. Caminin iç mekan duvarlarını süsleyen çiçek açmış ağaç, şemse ve kaya motifleri, 14. yüzyıl Anadolu anıtsal mimarisinde görülmez. Dolayısıyla, aynı dönem yapılarından İznik Kırgızlar Türbesi kalemişlerindeki rumi motifler ile benzer motifleri olsa da, Ali Paşa Zaviyesi bezeme programının, çiçek açmış ağaç, şemse ve *delikli kaya* motiflerinin kullanıldığı kalemişleriyle, Anadolu'daki ilk örnek olduğu söylenebilir. Zaviyenin bezeme programında yer alan motiflerden bir vazo içinden yükselen servi biçimindeki buket tasarımları ile sonsuz bir yaşam arzusu, çiçek açmış ağaç ve hemen altında yer alan delikli kaya motifi ile de bu arzunun gerçekleştiği mekan yani cennet sembolik anlamda görselleştirilmiştir. Tasarımın en üstünde yer alan şemse motifiyle de muhtemelen cennetin sürekli aydınlığına bir gönderme yapılmıştır. Ali Paşa Camii'nin döneminde Anadolu'da görülmeyen ve seçilen motifler ile simgesel bir anlatıma da gidilen bu zengin bezeme programı, yapıya ait 1394 tarihli vakfiyede geçen *cennet köşkü* benzetmesiyle örtüşür. Bu bezeme programının Osmanlı erken dönem sanatındaki yansımaları 15. yüzyılın ilk yarısında Bursa Yeşil Cami, Edirne Muradiye Cami, Tire Yeşil İmaret, Bursa Mustafa ve Cem Sultan Türbesi bezeme programlarında görülür. Ali Paşa Zaviyesi'nin 1394 tarihli ilk vakfiyesiyle Kâzerunî dervişlerine tahsis edilmiş olmasından, bu tarikat mensuplarının

arasında bulunan kimi dervişlerin, bu bezeme programının sanatçıları olabileceklerini düşündürmüştür. Zira, Kâzerunî tarikatının merkezi olan Şiraz, bu tarikata bağlı müritlerin eğitildiği bir yer olmasıyla birlikte, dönemin kitap bezeme sanatının önemli merkezlerinden biridir. Kimi Kâzerunî dervişlerinin, burada kitap bezeme sanatı ile tarikata ekonomik gelir sağladıkları dikkate alındığında, Bursa Ali Paşa Camii'nin bezemelerini sanatkâr Kâzerunî dervişlerin yaptığı söylenebilir. 14. yüzyılda Fars bölgesinde tasarlanmış kitap bezemelerinde kullanılan şemse, çiçek açmış ağaç ve Uzakdoğuda mistik bir anlamı olan *delikli kaya* motiflerinin benzerlerinin, zaviyedeki kalemlerinde de kullanılmış olması bu görüşü destekler. 10. yüzyılda Şiraz'da kurulan ve 11. yüzyıldan itibaren tüm Fars bölgesinde etkili olan Kâzerunî tarikatı, 12. yüzyıldan itibaren Anadolu'da da yaygınlaşmış, 14. yüzyılda, aralarında Erzurum, Konya, Bursa ve Edirne'nin de bulunduğu şehirlerde Kâzerunî dervişleri için zaviyeler tesis edilmiştir. Savaşçı yapılarının yanı sıra, sanatçı yönleri de bulunan Kâzerunî tarikatı mensuplarına, Anadolu'da Sultan Yıldırım Bayezıt ve Veziriazam Ali Paşa gibi üst düzey yöneticiler tarafından itibar gösterilmiş, göçer ve gazi kimlikli bu dervişler, Fars bölgesinin bezeme üsluplarını da beraberlerinde Anadolu'ya taşımışlardır.

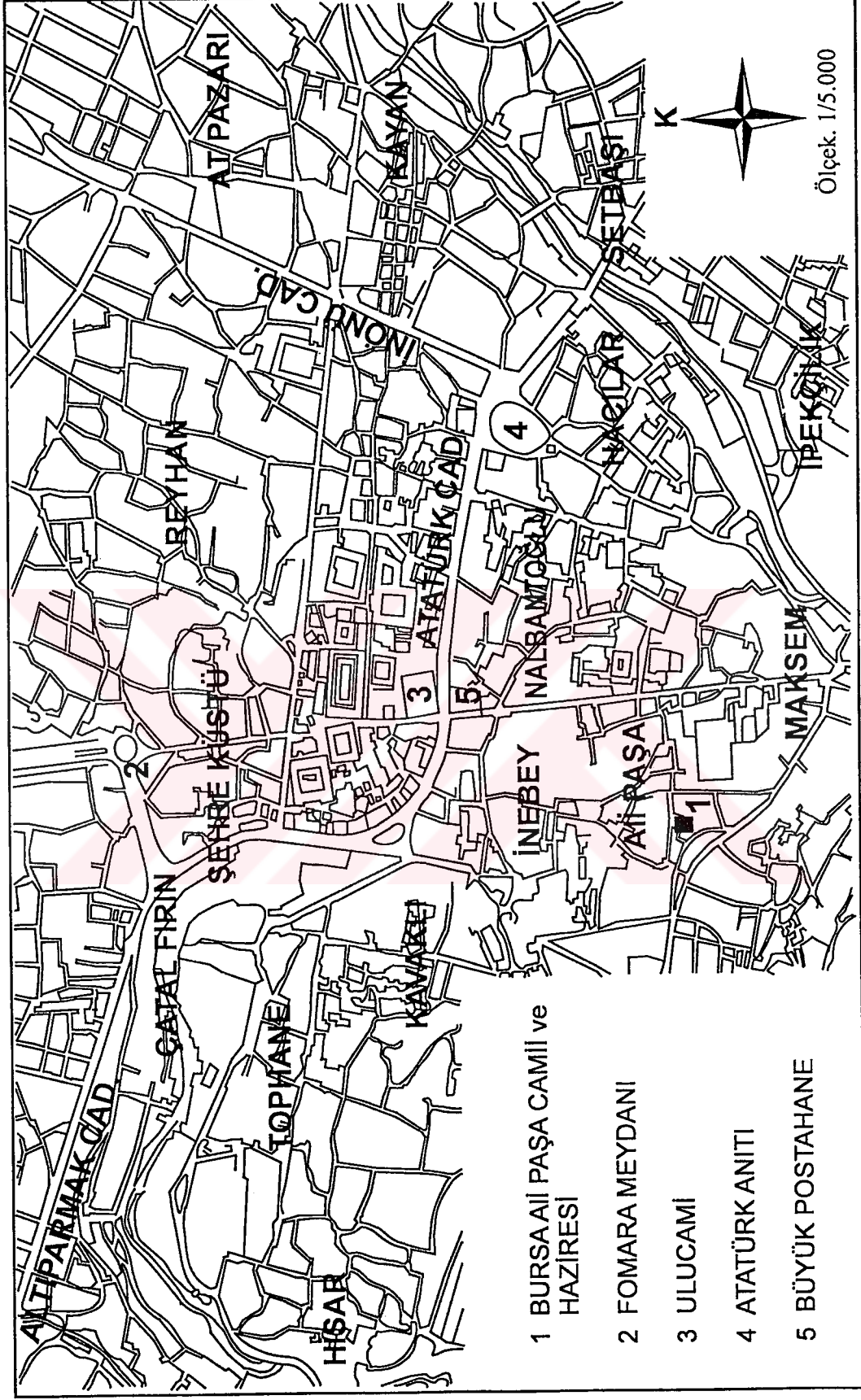

ÇİZİMLER

Çizim. 1

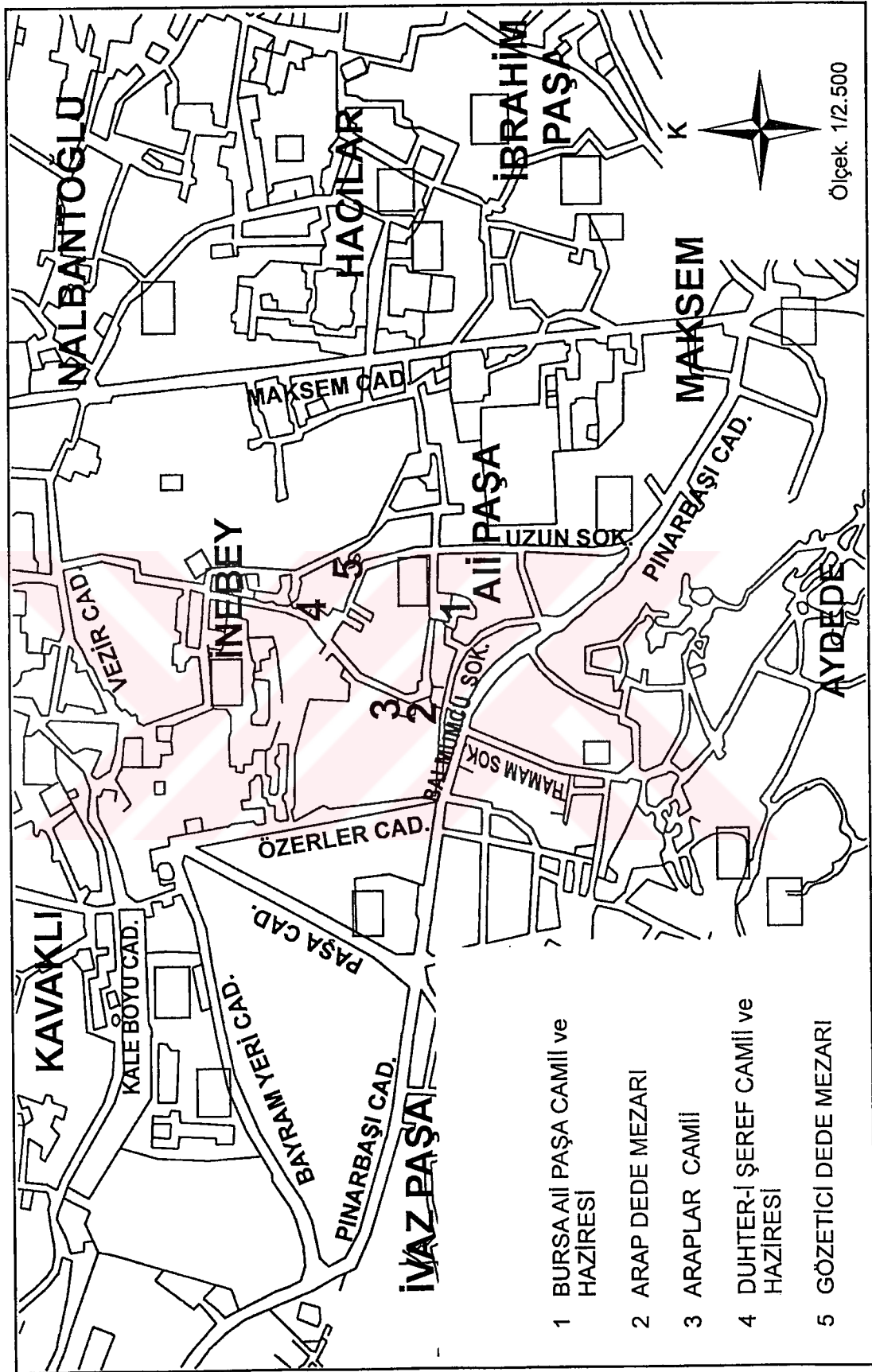
Çandarlı Halil Hayreddin ve Ali Paşa Türbesi'nin
 İznik Yerleşimindeki Coğrafi Konumu

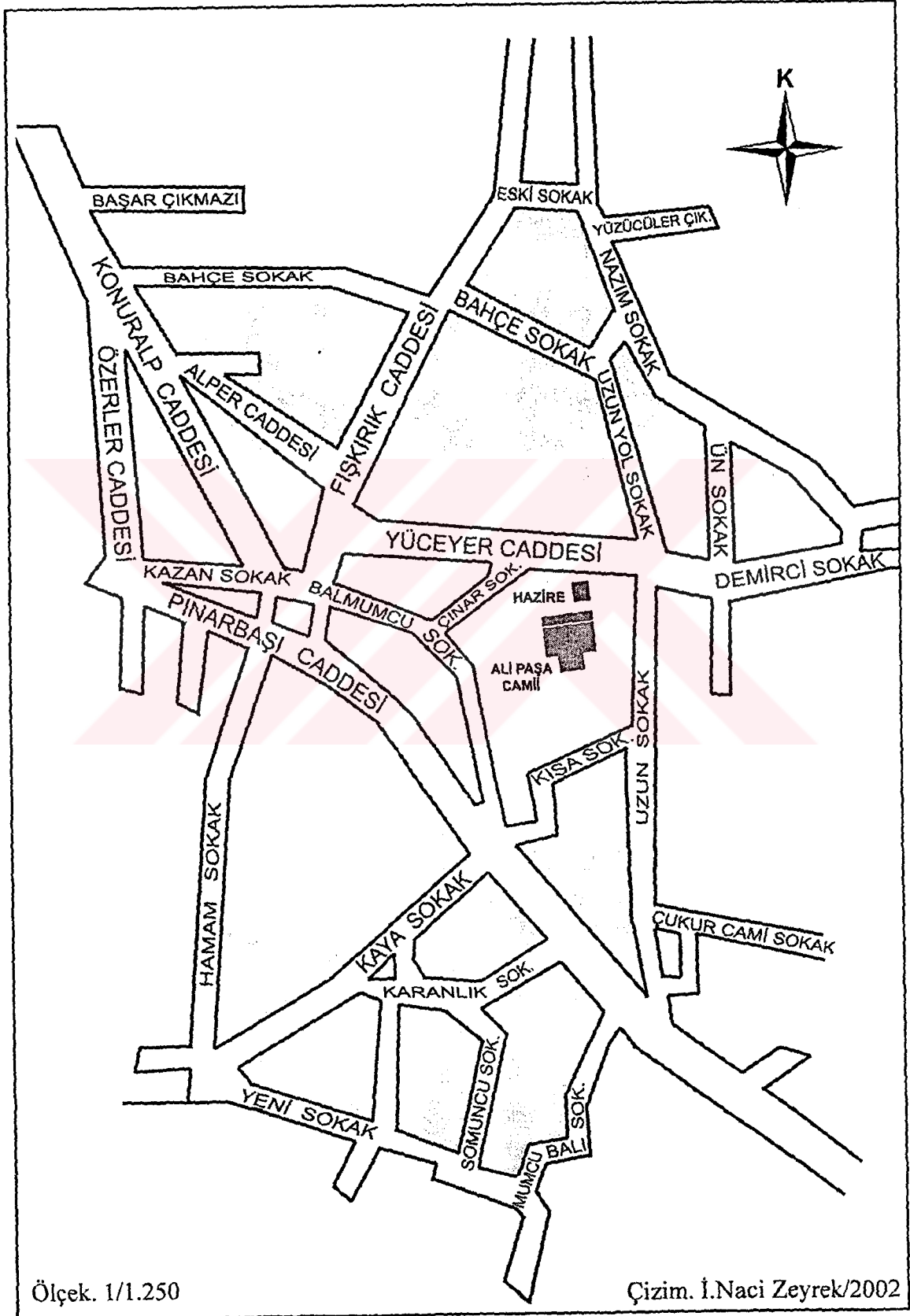

Çizim. 2

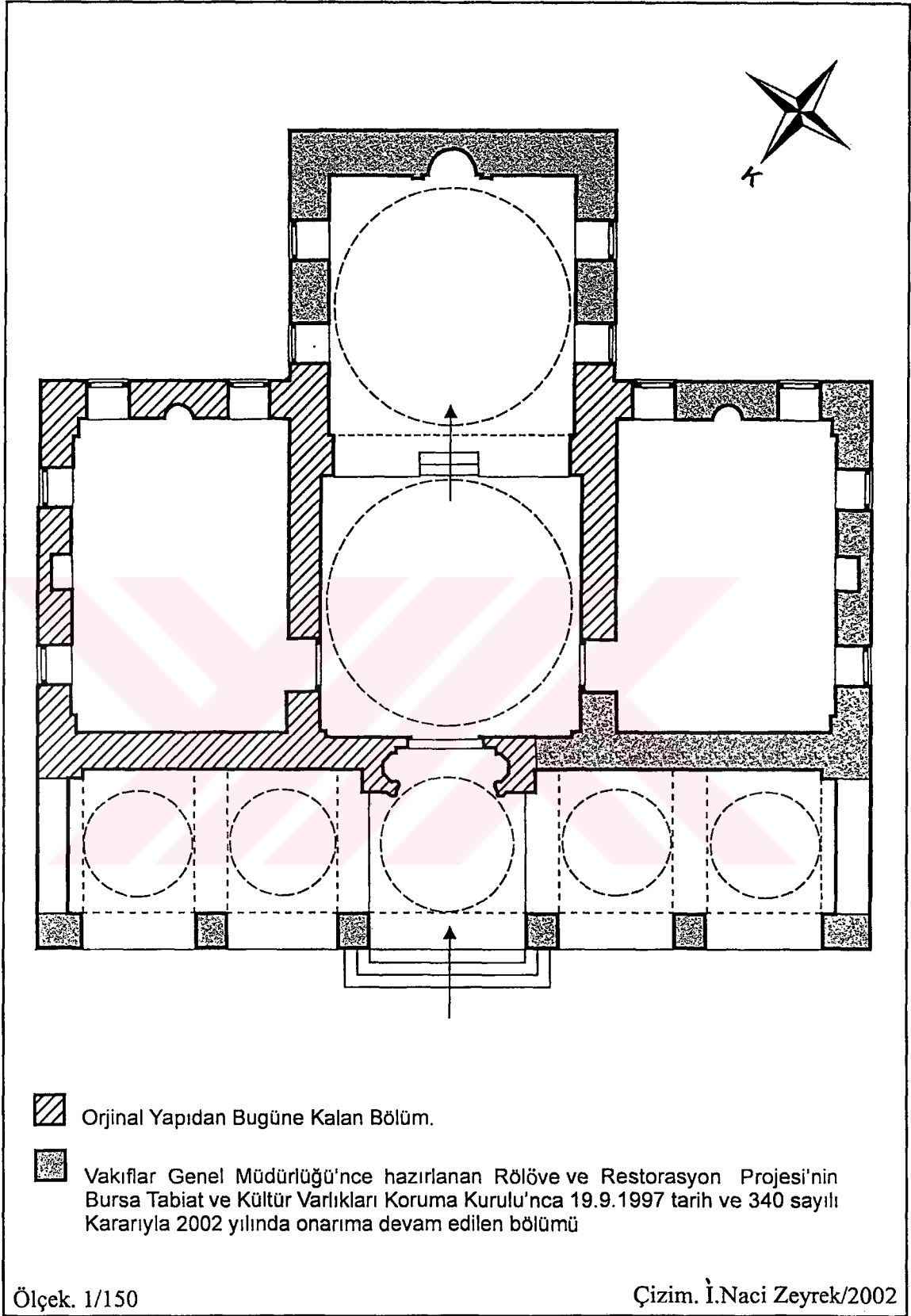
Bursa Ali Paşa Camii'nin Bursa Şehir Yerleşimindeki Coğrafi Konumu

Çizim. İ.Naci Zeyrek/2002

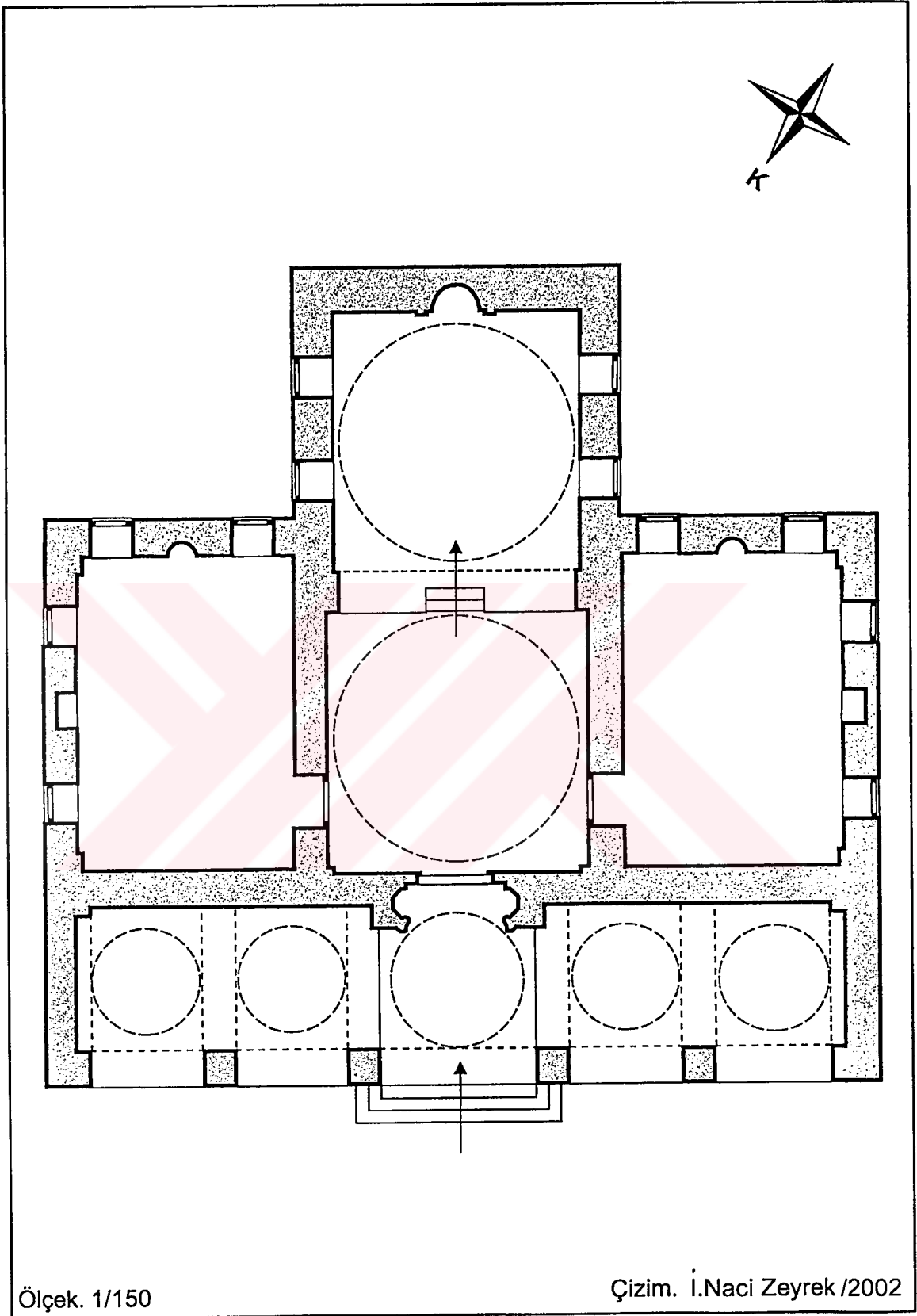

Çizim. 4 Bursa Ali Paşa Camii'nin Ali Paşa Mahallesi'ndeki Coğrafi Konumu (Ayrıntı)

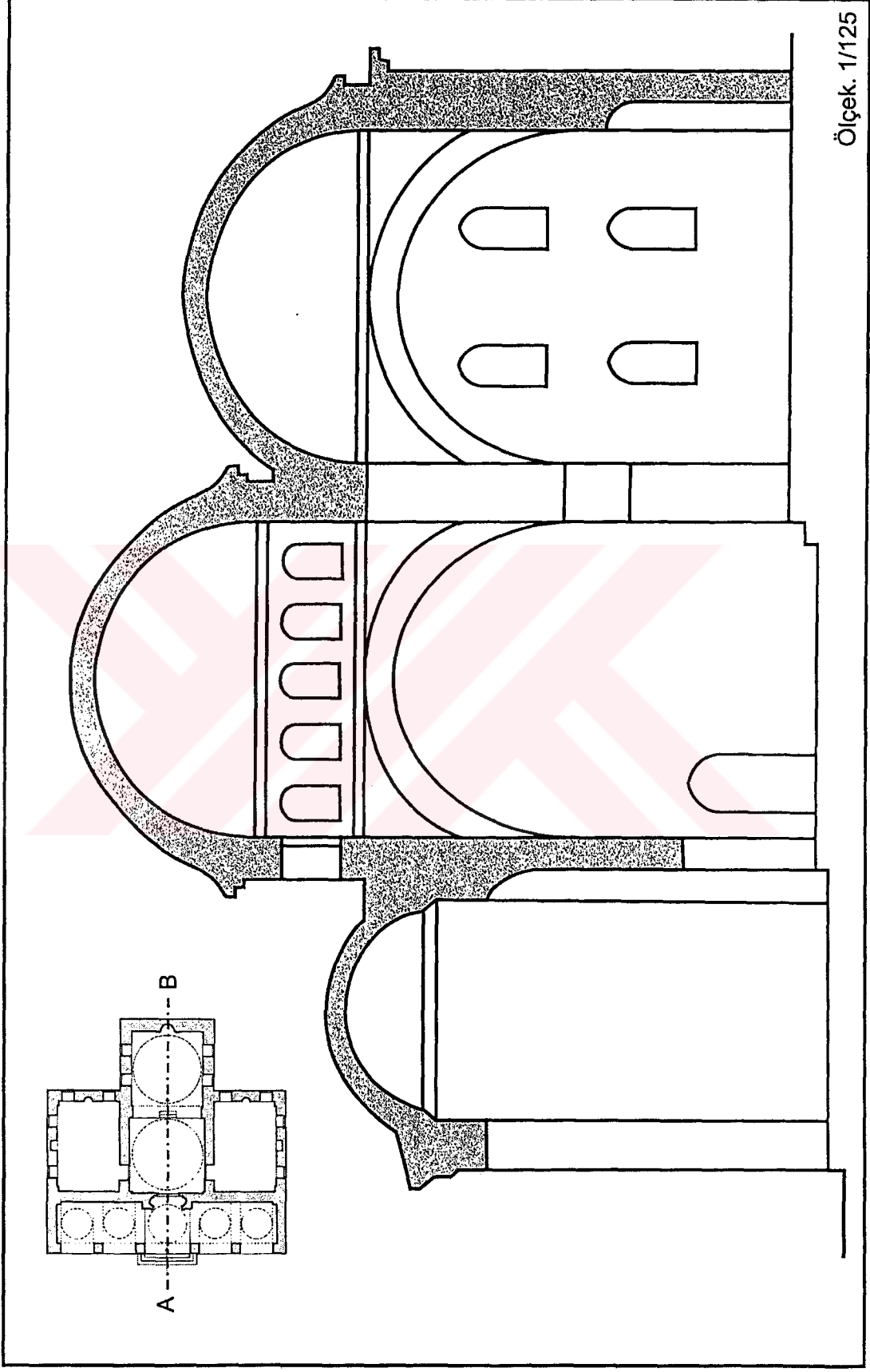

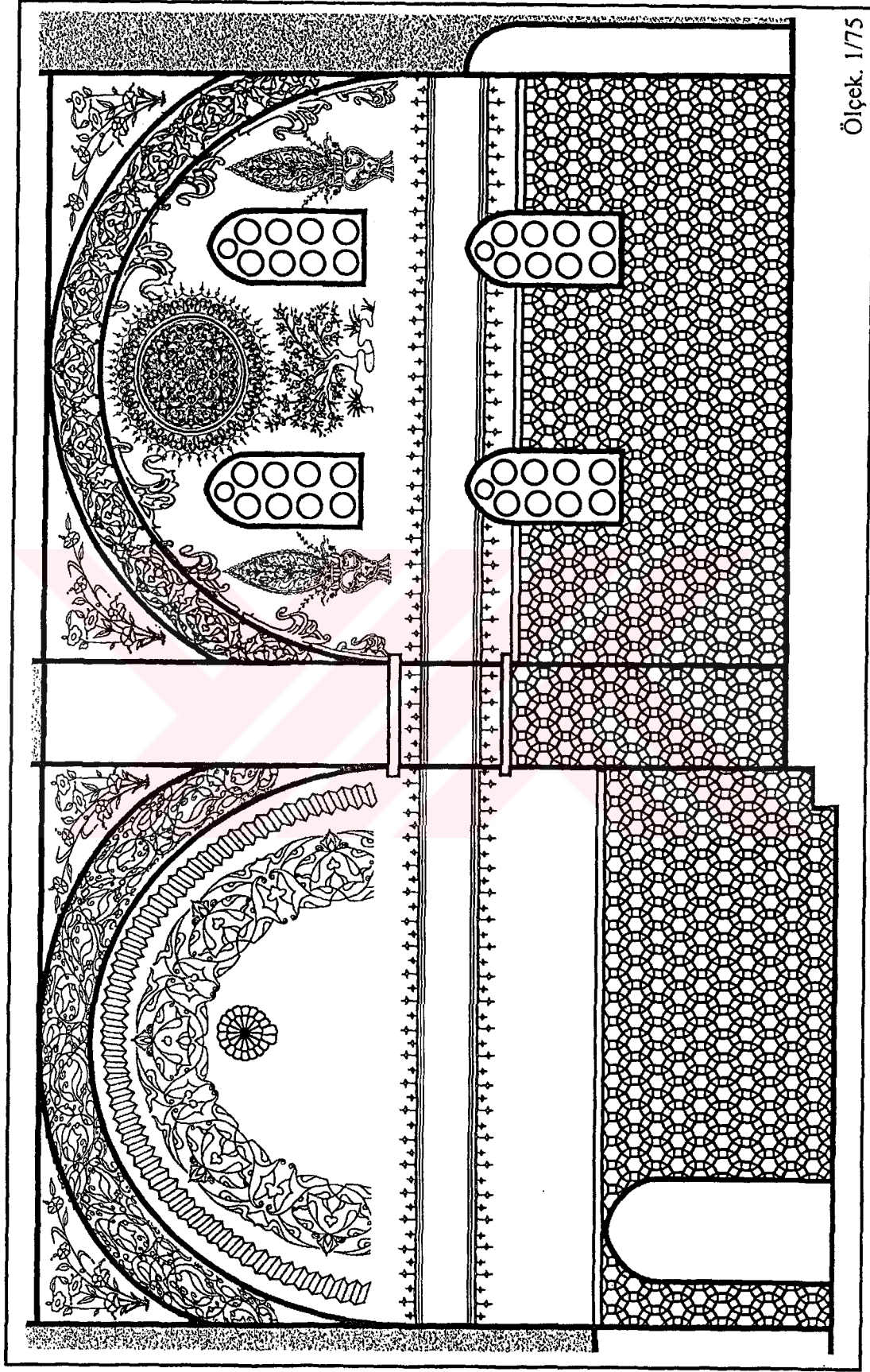
Çizim. 5 Bursa Ali Paşa Camii'nin 2002 Yılı Restorasyon Durumu Planı

Çizim. 6

Bursa Ali Paşa Camii Planı

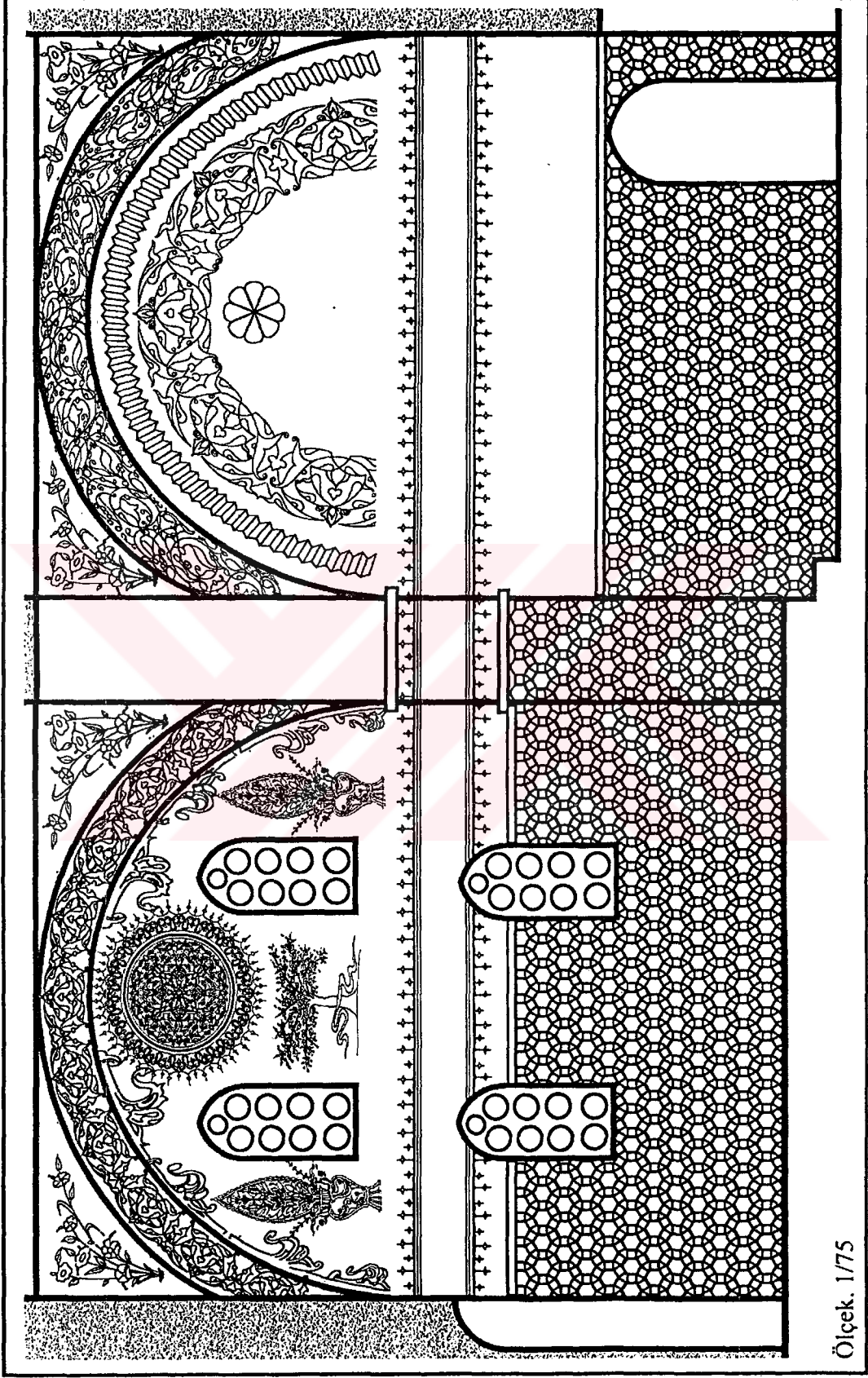

Çizim. 8

Bursa Ali Paşa Camii İç Mekan Doğu Duvarı Bezeme Programı Restitüsyonu

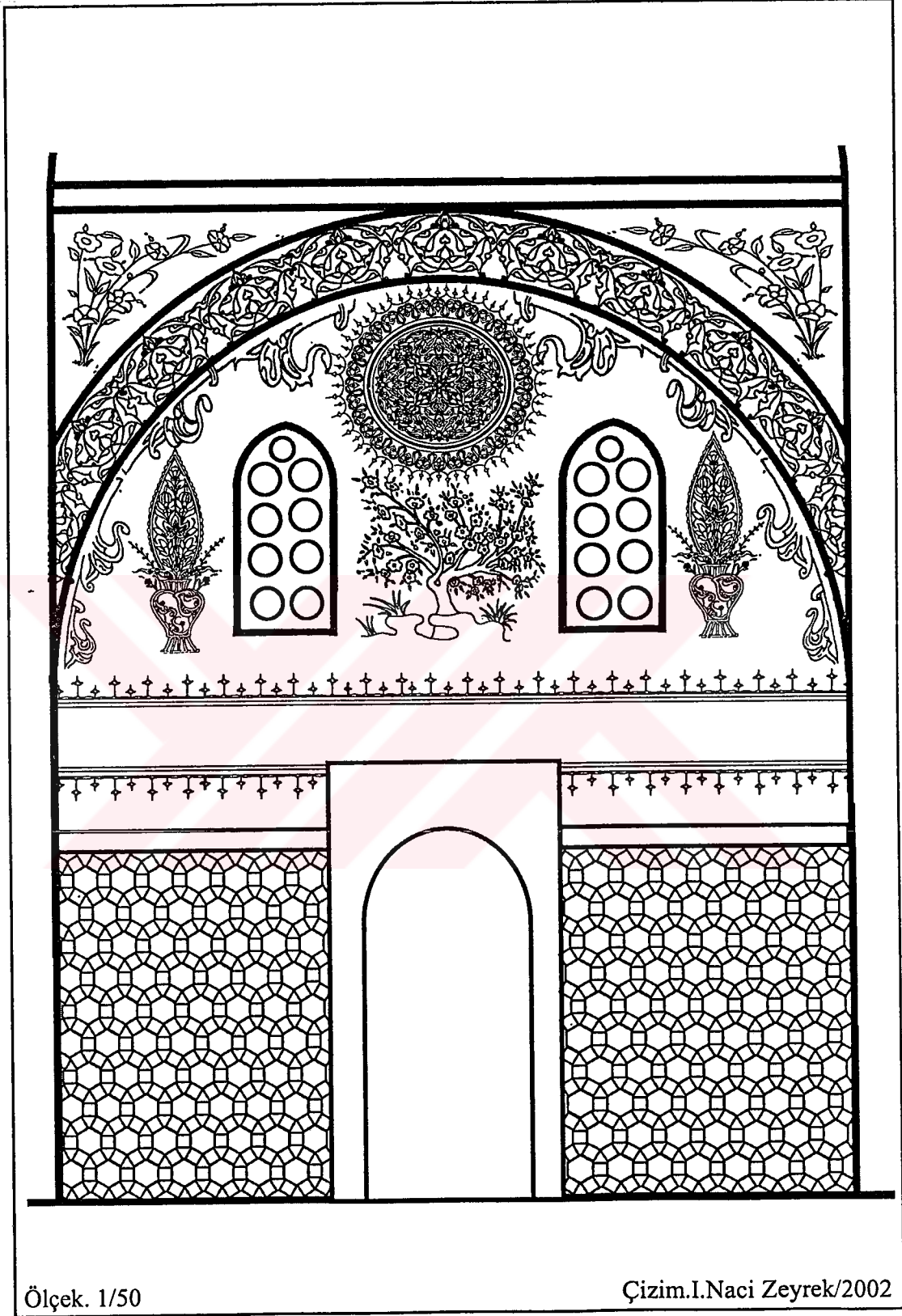
Çizim. İ.Naci Zeyrek/2002

Ölçek: 1/75

Ölçek. 1/75

Çizim. 9 Bursa Ali Paşa Camii İç Mekan Batı Duvarı Bezeme Programı Restitüsyonu Çizim. İ.Naci Zeyrek/2002

Çizim. 10 Bursa Ali Paşa Camii Mihrap Duvarı Bezeme Programı Restitüsüonu

RESİMLER

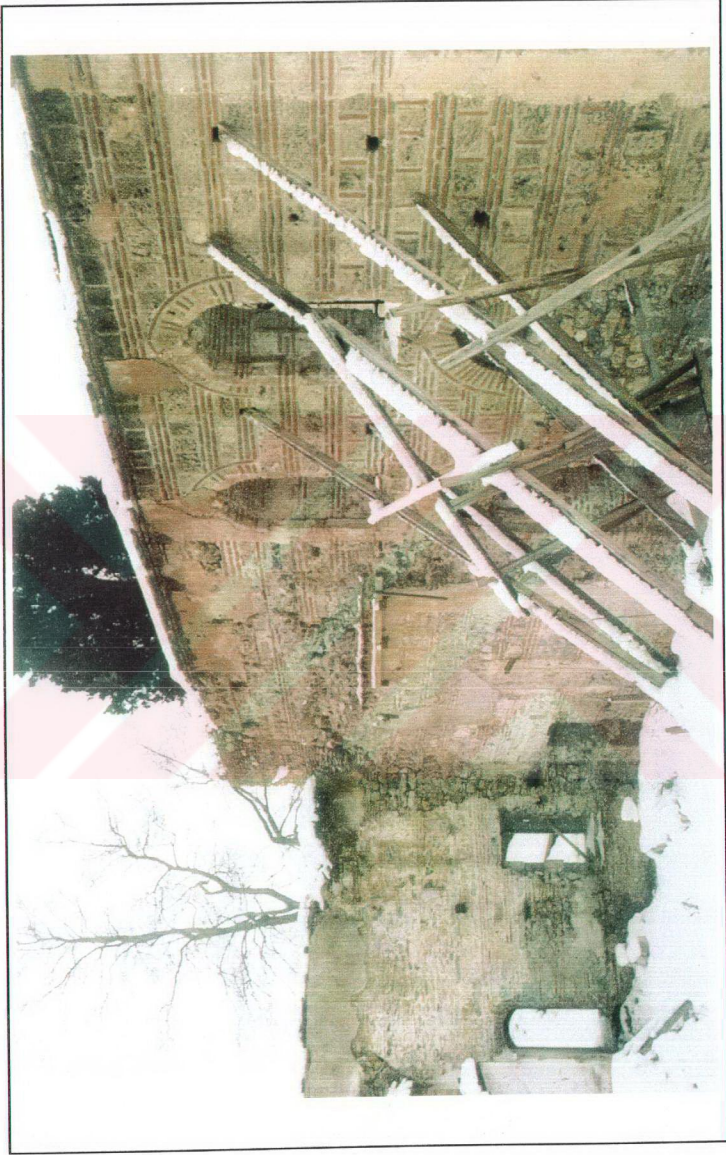

Resim. 1 Bursa Ali Paşa Camii Restorasyon Öncesi Ön Cephe Görüntülmü

Vakıflar Bursa Bölge Müdürlüğü Arşivi/2000

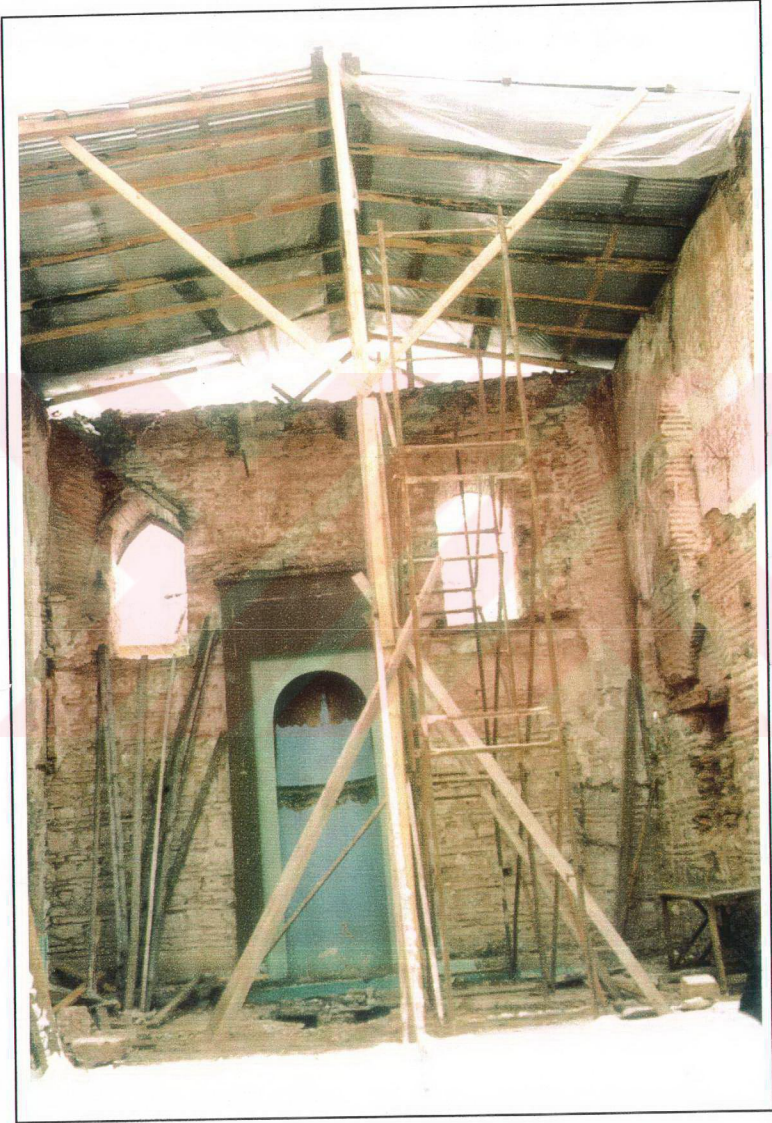

Resim. 2 Bursa Ali Paşa Camii Restorasyon Öncesi Güneydoğu Cephe Görüntüsü

Resim. 3 Bursa Ali Paşa Camii Restorasyon Öncesi Güneybatı Cephe Görüntümü

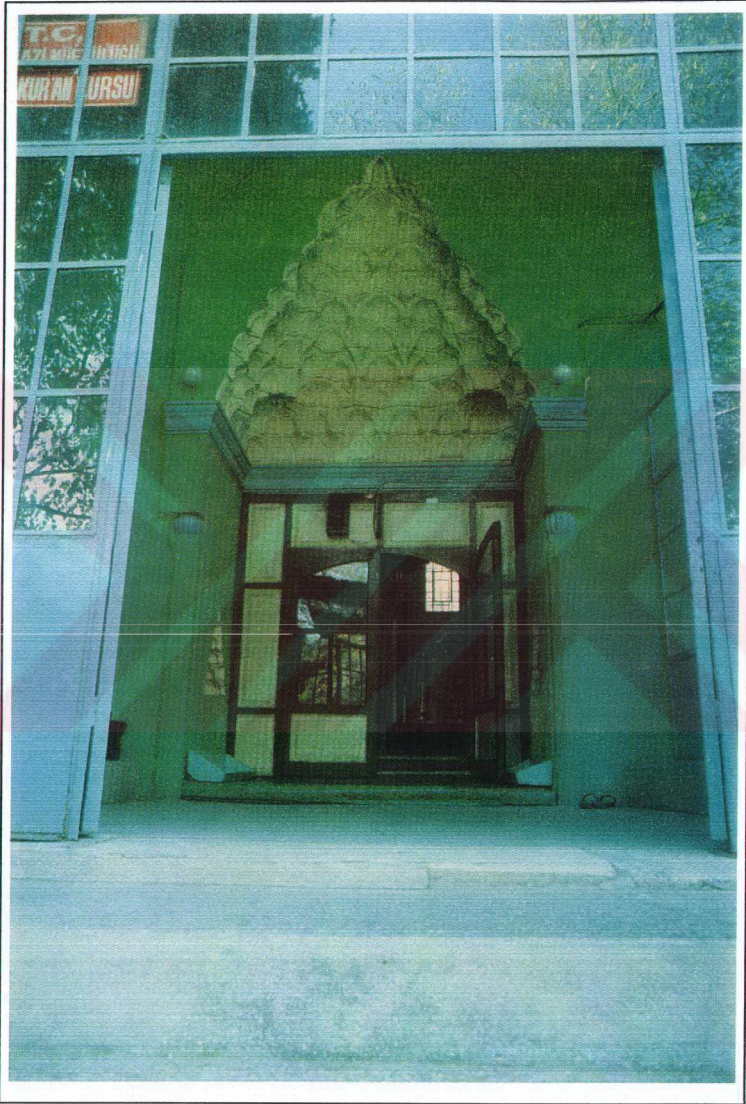
Vakıflar Bursa Bölge Müdürlüğü Arşivi/2000

Resim. 4 Bursa Ali Paşa Camii Restorasyon Öncesi Mihrap Duvarı Görünümü
Vakıflar Bursa Bölge Müdürlüğü Arşivi/2000

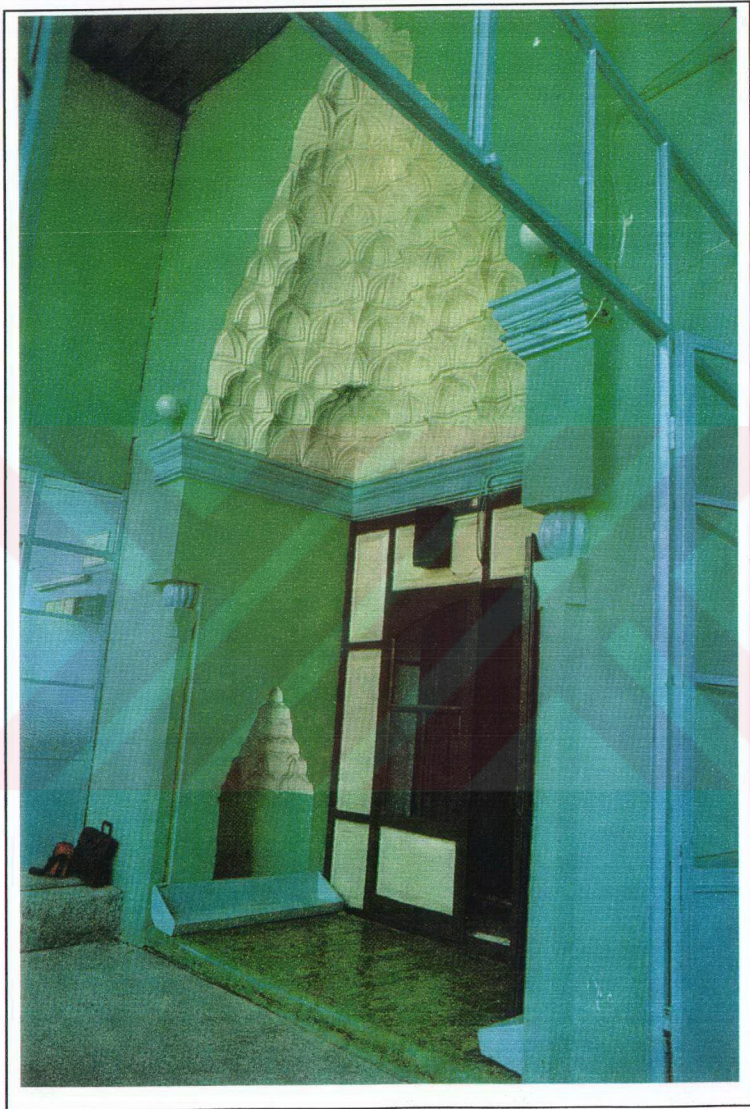

Resim. 5 Bursa Ali Paşa Camii Restorasyon Öncesi İç Mekan Kuzeybatı Duvarı Görünümü Vakıflar Bursa Bölge Müdürlüğü Arşivi/2000

Çizim. 6

Ali Paşa Camii cümle kapısının 1997 tarihinden önceki görünümü
(Çakmak, Şakir, *Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Taç Kapılar*, (1300-1500),
Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s.264.)

Çizim. 7 Ali Paşa Camii cümle kapısı sol nişinin 1997 tarihinden önceki görünümü (Çakmak, Şakir, *Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Taç Kapılar, (1300-1500)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s.265.)

Resim. 8

Bursa Ali Paşa Camii Restorasyonu Yapı Temeli Çalışmaları

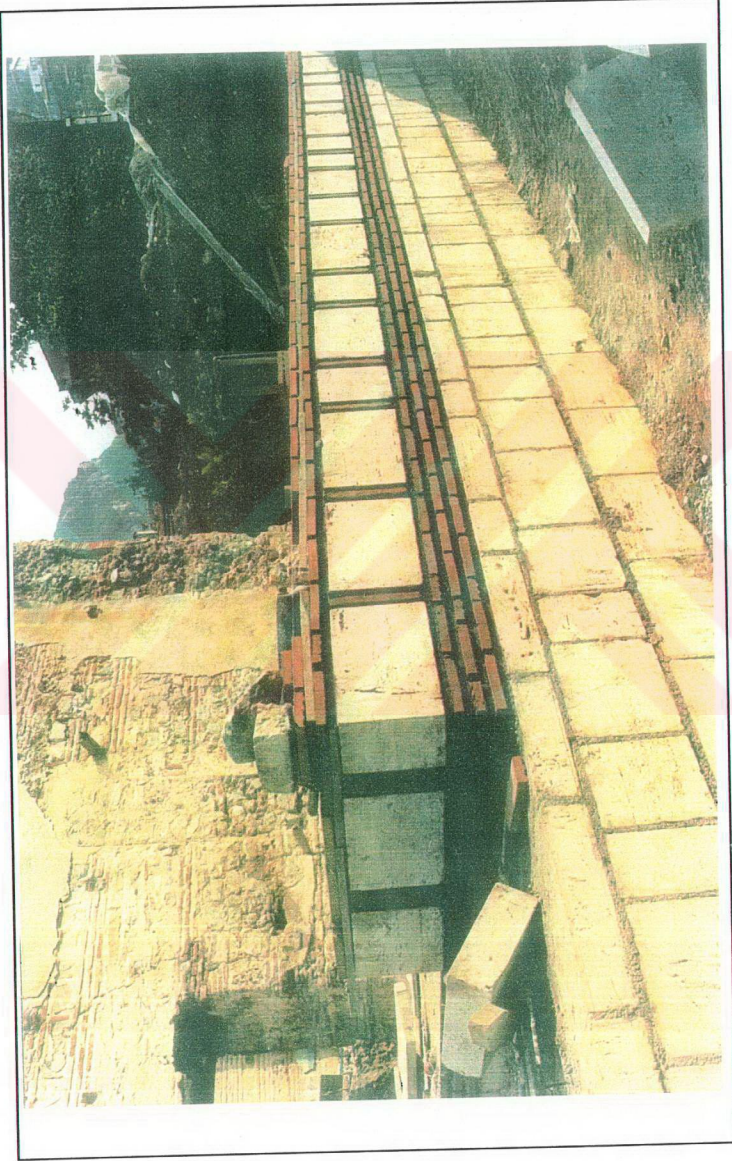
Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek/Ağustos 2002

Resim. 9

Bursa Ali Paşa Camii Restorasyonu Yapı Temeli Çalışmaları (Ayrıntı)

Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek/Ağustos 2002

Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek/Agustos 2002

Bursa Ali Paşa Camii Restorasyonu Güneybatı Cephe Çalışmaları

Resim. 10

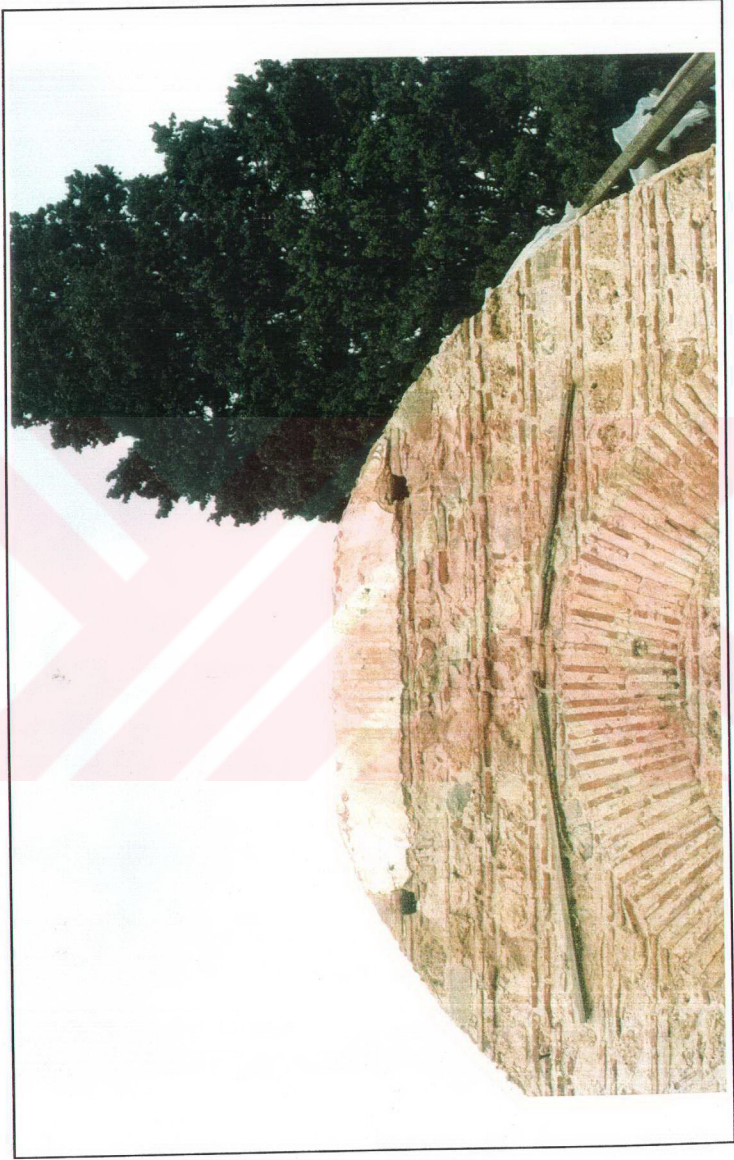
Resim. 11

Bursa Ali Paşa Camii Son Cemaat Yeri Kuşe Kemer Kalıntısı
Fotograf. İ.Naci Zeyrek/Ekim 2002

Bursa Ali Paşa Camii Restorasyonu İç Mekan Mihrap Duvarı Görünümü

Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek/ Ekim 2002

Resim. 13

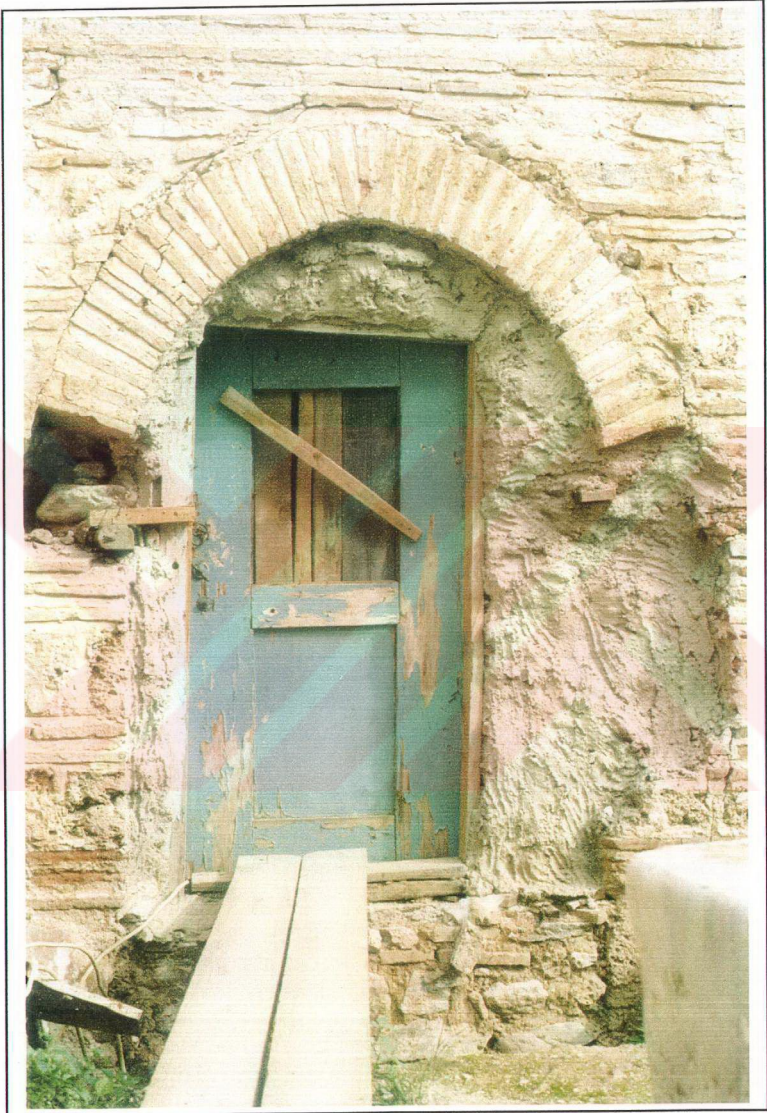
Bursa Ali Paşa Camii Restorasyonu Orjinal Yapıdan Bıraktılan İç Mekan Kuzeybatı Duvarından Görünüm
Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek/Ekim 2002

Resim, 14

Bursa Ali Paşa Camii Restorasyon Öncesi Ön Cephe Görünümü

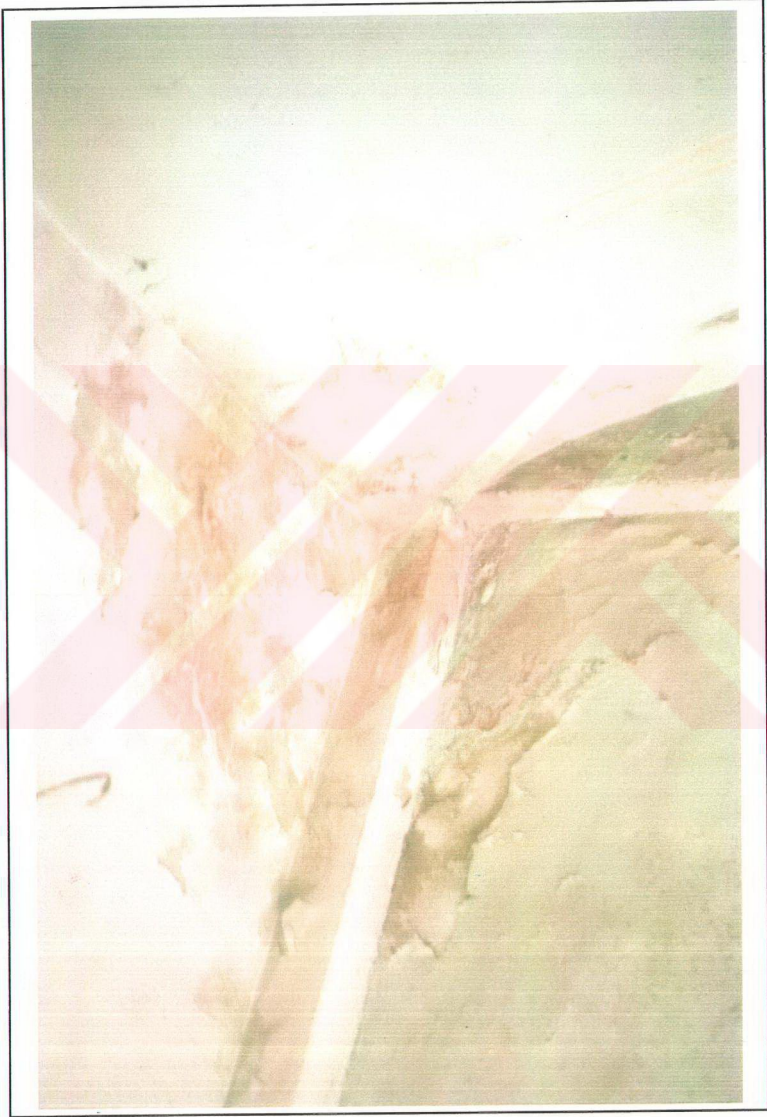
Vakıflar Bursa Bölge Müdürlüğü Arşivi/2000

Resim. 15

Bursa Ali Paşa Camii İç Mekan Sol Kanat Giriş Kapısı Görünümü

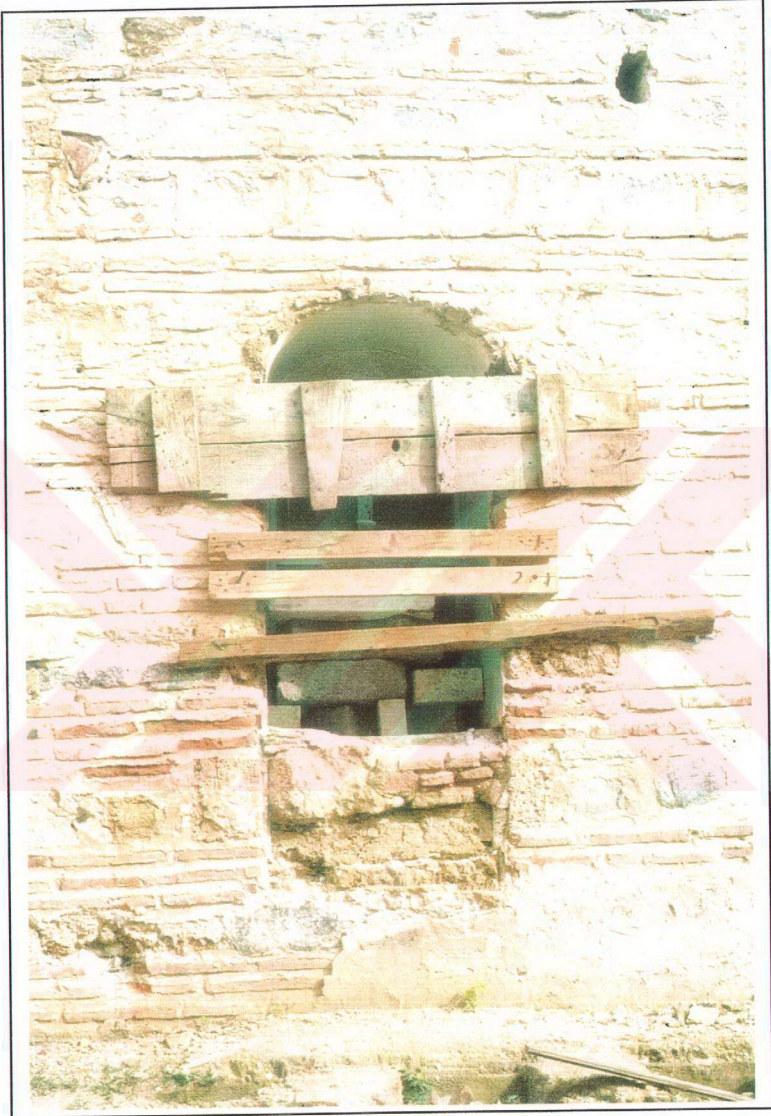
Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek/Ekim 2002

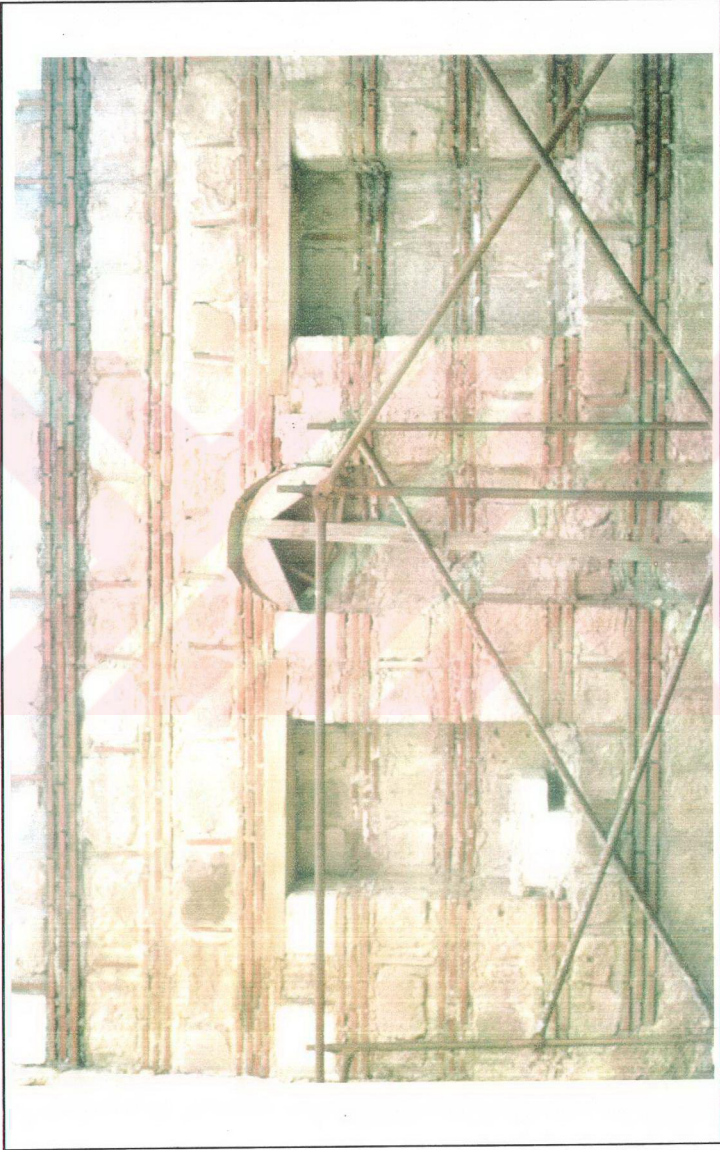
Resim. 16

Bursa Ali Paşa Camii Sol Kanat İç Mekan Örtü Sistemi Görünümü

Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek/Ekim 2002

Resim. 17 Bursa Ali Paşa Camii İç Mekana Açılan Sol Kanat Pencere Görünümü
Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek/Ekim 2002

Resim. 18

Bursa Ali Paşa Camii İç Mekan Kible Duvarı Görünümü

Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek/Ekim 2002

Resim. 19

Bursa Ali Paşa Camii Son Cemaat Yeri Kuzeyinde Yer Alan Haziresi'nden Görünüm

Yakıflar Bursa Bölge Müdürlüğü Arşivi/2000

Bengi Çorum/1999

Çandarlı Ali Paşa'nın Bursa Ali Paşa Camii Haziresi'ndeki Makam Mezarı

Resim, 20

Resim. 21 Bursa Ali Paşa Camii Restorasyon Öncesi Cümle Kapısı Görünümü

Vakıflar Bursa Bölge Müdürlüğü Arşivi/2000

Resim. 22

Bursa Ali Paşa Camii Ana Giriş Kapısı Sol Nişinden Görünüm

Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek/Ekim 2002

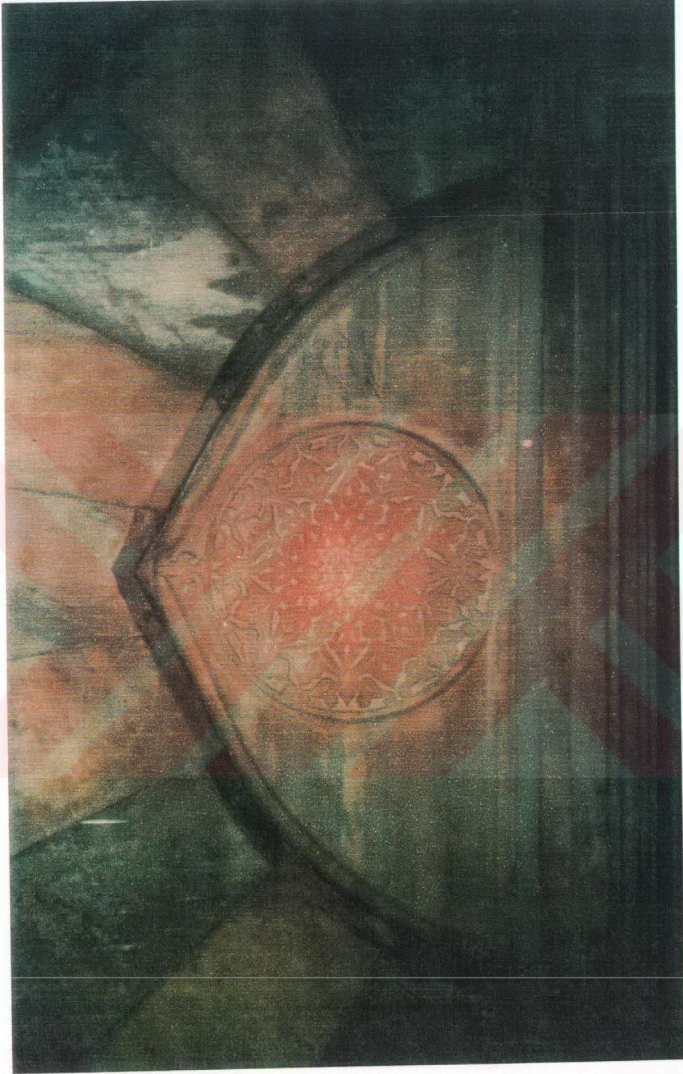

Resim. 23

Bursa Ali Paşa Camii Ana Giriş Kapısı Sağ Stütünceden Ayrıntı

Fotoğraf: İ. Naci Zeyrek / Ekim 2002

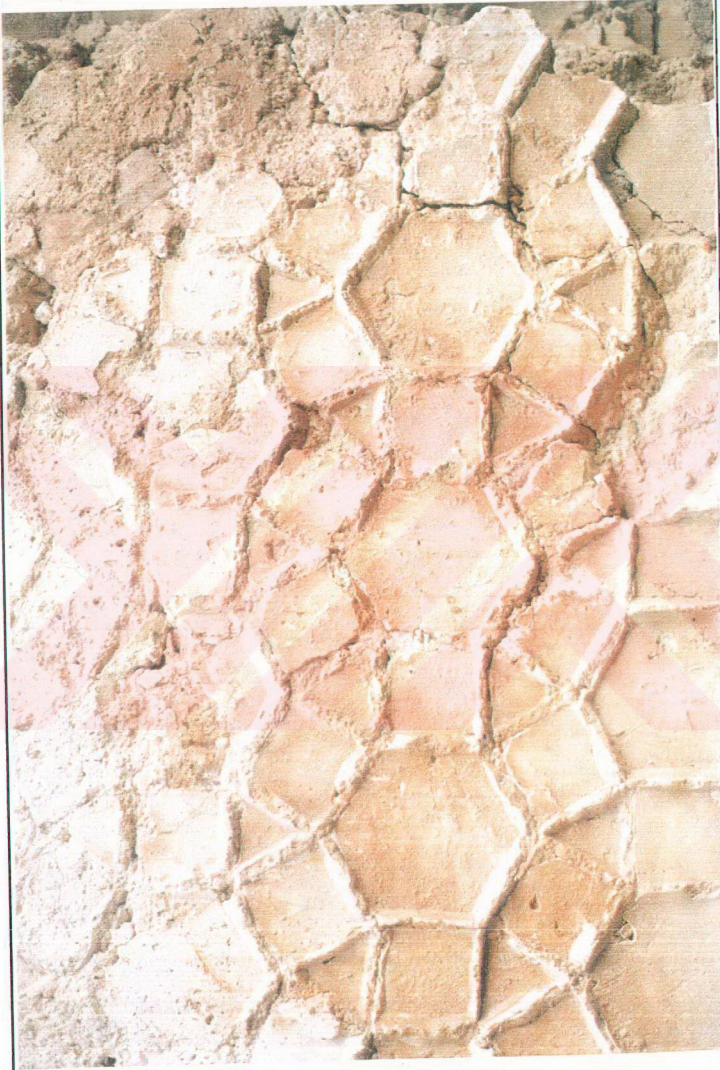

Bengi Çorum/1999

Bursa Ali Paşa Camii Son Cemaat Yeri Kalemişlerinden Görünüm

Resim, 26

Resim. 27 Bursa Ali Paşa Camii İç Mekan Doğu Payesi Üzerinde Kalan Çini Kaplama İzleri Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek /Ekim 2002

Resim. 28

Bursa Ali Paşa Camii İç Mekan Bezemesinde Kullanılan Çini Plakalardan Görüntüm

Bengi Çorum/1999

Çizim. 29

Bursa Ali Paşa Camii orta bölüm kapı üstünde yer alan kalemlerinden görünüm

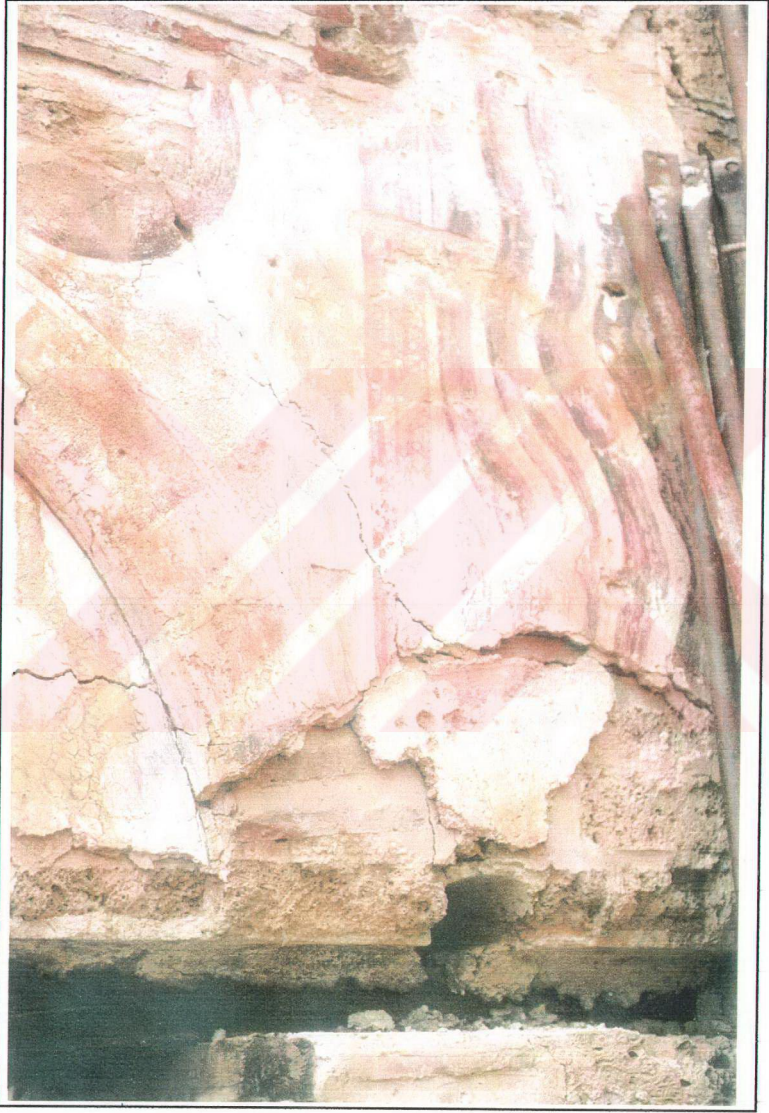
Bengi Çorum/1999

Resim. 30 Bursa Ali Paşa Camii Batı Hücre Giriş Kapısı Alınlığı Kalemşirlerinden Görünüm Fotoğraf. İNaci Zeyrek/Ekim 2002

Resim. 31 Bursa Ali Paşa Camii Batı Hücre Kapısı Kalemişlerinden Görünüm
Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek/ Ekim 2002

Resim. 32

Bursa Ali Paşa Camii Batı Hücre Kapısı Kalemişlerinden Görünüm

Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek/Ekim 2002

Resim. 33

Bursa Ali Paşa Camii Giriş Bölümü Yan Duvar Kalemışlerinden Görünüm

Bengi Çorum/1999

Çizim. 34 İznik Kırğızlar Türbesi pencere yanlarında bulunan rumi kalemişleri
Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek/2002

Resim. 35

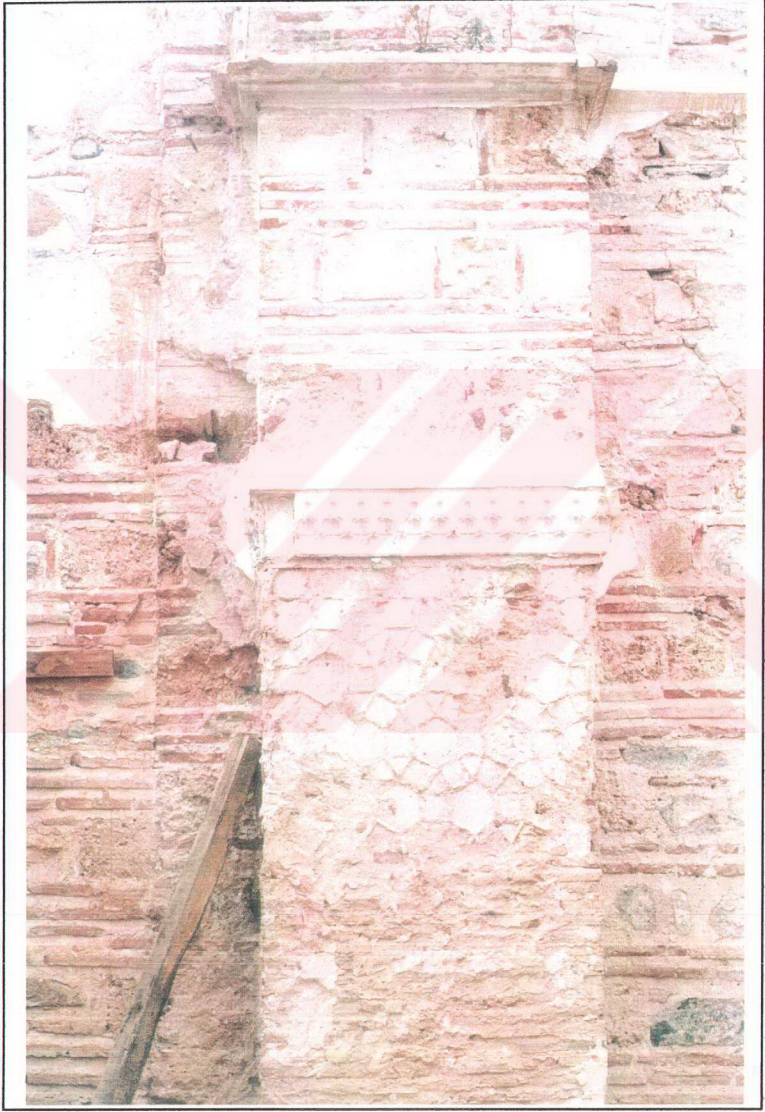
Bursa Ali Paşa Camii Giriş Bölümü Doğu Duvarında Bulunan Kabara

Fotograf. İ.Naci Zeyrek/Ekim 2002

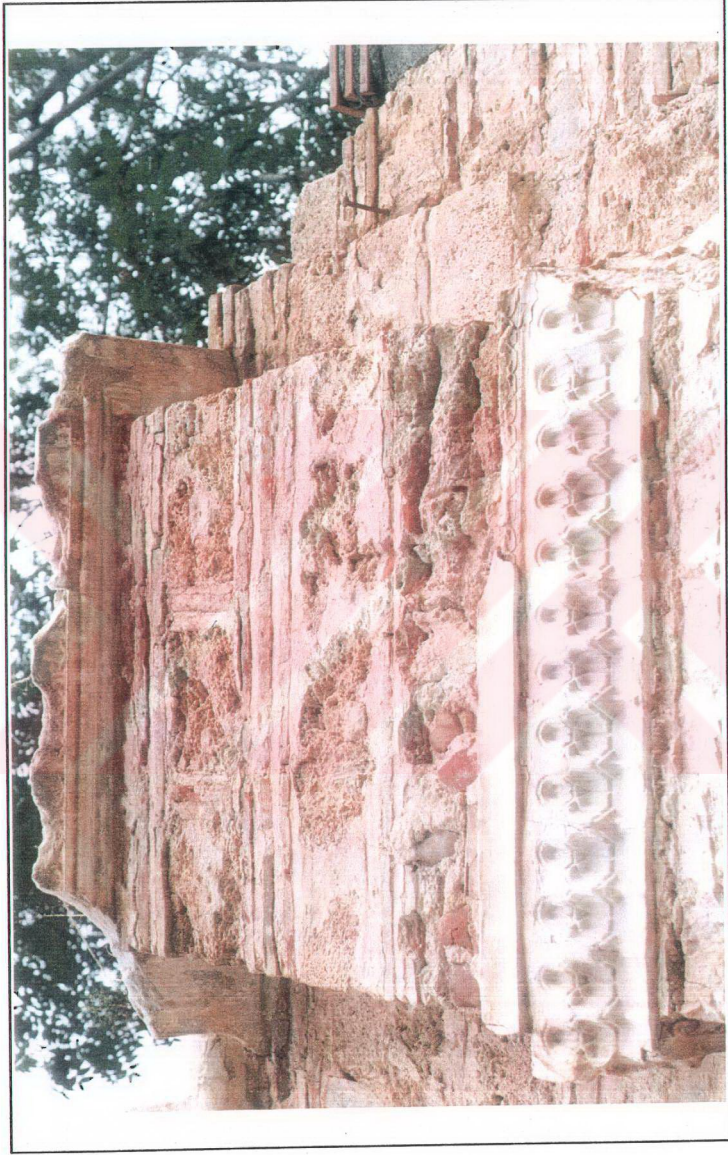

Resim, 36 Bursa Ali Paşa Camii Giriş Bölümü Batı Duvarında Bulunan Kabara

Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek/ Ekim 2002

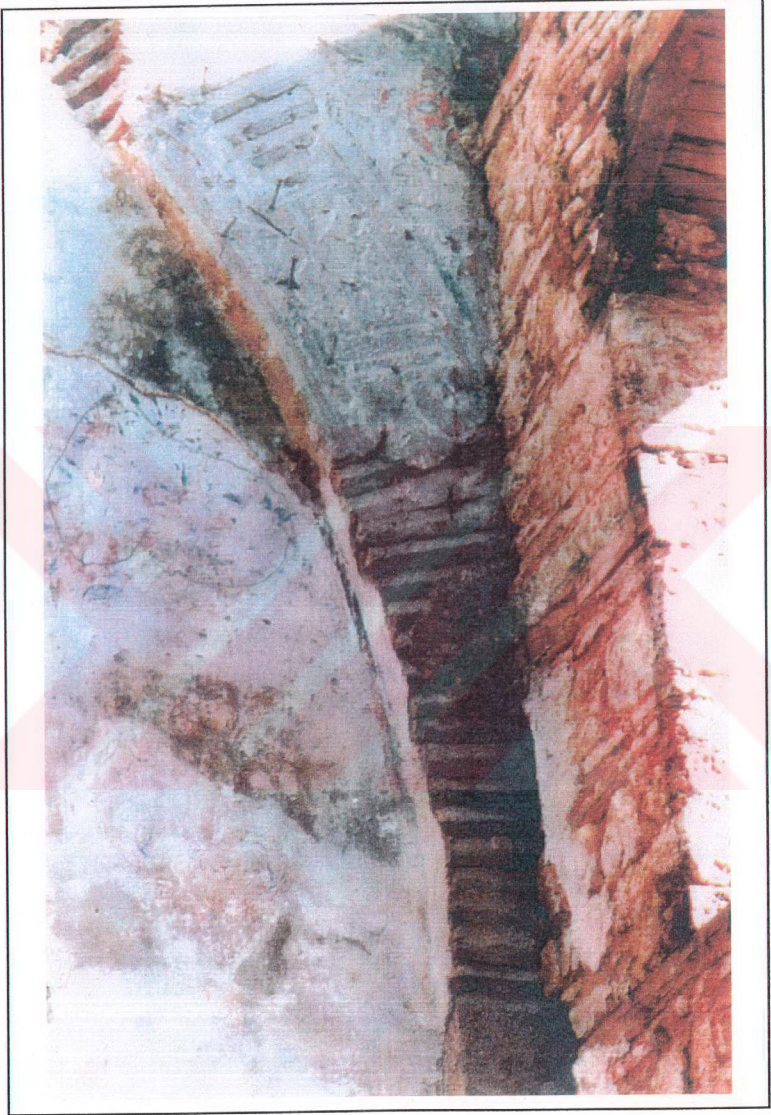
Resim. 37 Bursa Ali Paşa Camii Batı Payesinden Görünüm Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek/Ekim 2002

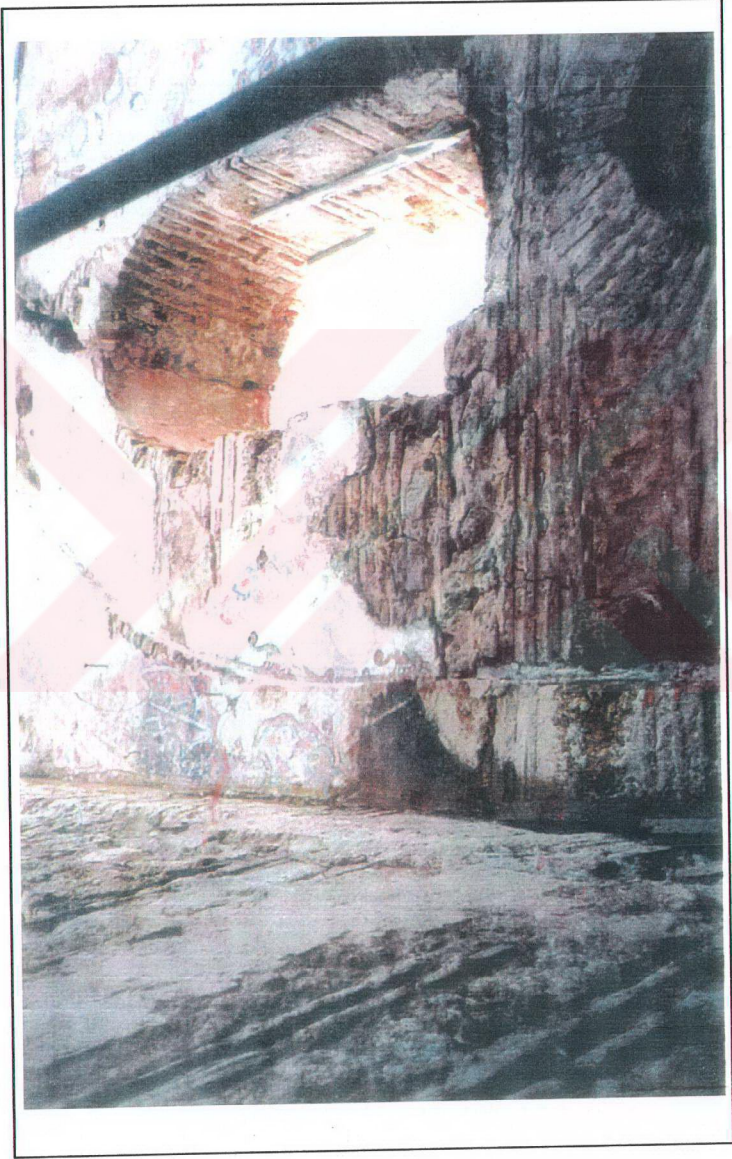
Resim. 38

Bursa Ali Paşa Camii Doğu Payesinden Görünüm

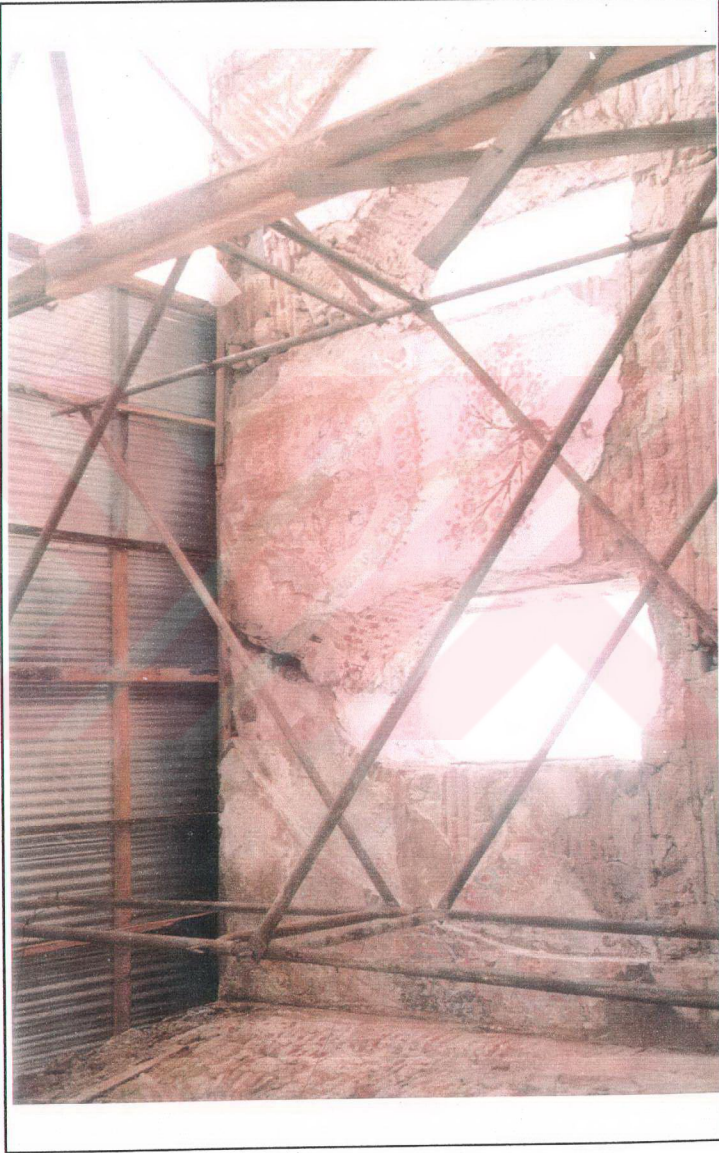
Fotoğraf: İ.Naci Zeyrek/Ekim 2002

Resim. 39 Bursa Ali Paşa Camii Ön Bölüm Üst Köşelerde Yer Alan Kalemışlerden Görünüm
Bengi Çorum/1999

Resim, 40 Bursa Ali Paşa Camii Mihrap Öntü Bölümü Kemerlerinde Yer Alan Kalemşirlerden Görünüm Bengi Çorum/1999

Resim. 41

Bursa Ali Paşa Camii Ön Bölüm Pencere İki Yanında Yer Alan Kalemîşlerinden Görünüm

Vakıflar Bursa Bölge Müdürlüğü Arşivi/2000

Resim. 42 1359 Tarihli Kuran Rahlesi Üzerinde Bulunan Vazo ve Çiçek Buketi

New York Metropolitan Museum of Art, No.1910, 10.218, (Lentz, T.W., Glenn D.L., *Timur and the Princely Vision, Persian and Culture in the Fifteenth Century*, Los Angeles County Museum of Art Arthur M.Sackler Gallery, Los Angeles, 1989, s. 47).

Çizim. 43

İznik Kırğızlar Türbesi'nin kalemişlerinden vazo ve çiçek düzenlemesi
Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek/Ekim 2002

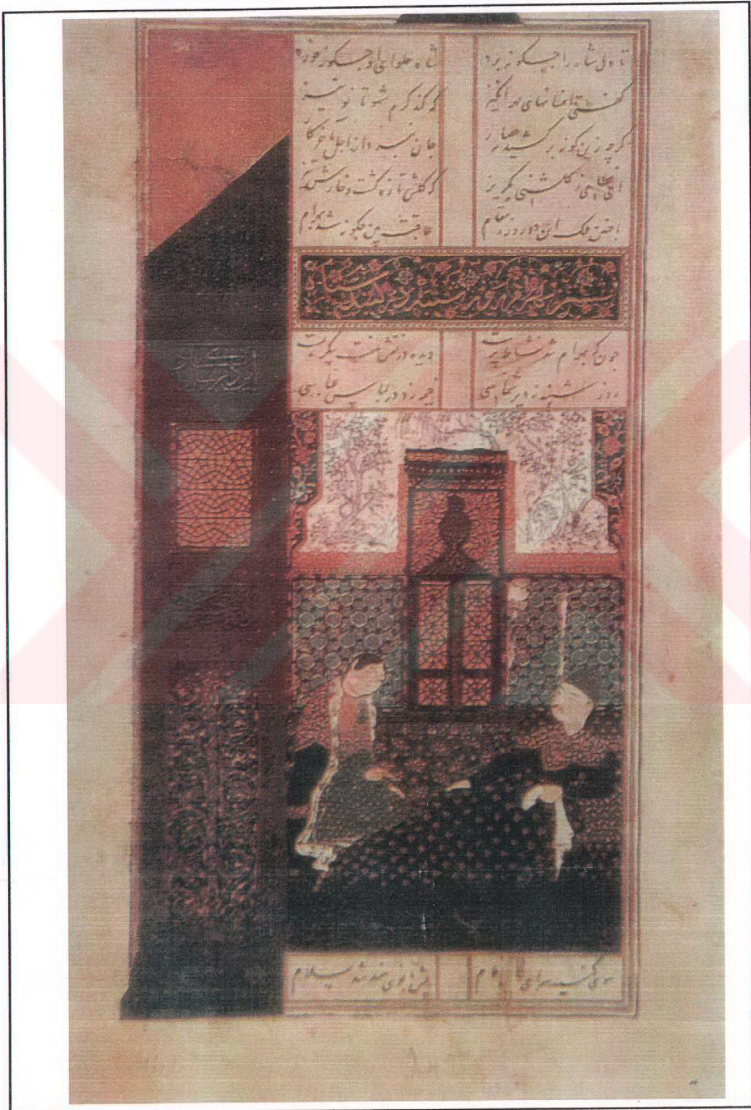
Çizim. 44 Bursa Cem Sultan Türbesi'nin (inş.1479) kalemşerlerinden vazo ve çiçek tasarımları Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek/2002

Çizim. 45 Bursa Ali Paşa Camii Çeşmesi mermer yalağında bulunan vazo ve çiçek tasarımı
Özer, A.Sami, *Geçmişten Günümüze Bursa Çeşmeleri*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayını,
Bursa, (tarihsiz), s.46.

Resim. 46 Bursa Ali Paşa Camii Ön Bölüm Doğu Duvarı Üst Pencere Arası Kalemîşlerinden Görünüm
Bengi Çorum/1999

Çizim. 47 Behram Gür Siyah Köşkte , Nizami *Hamsesi*'nden

1431 tarihli, Timurî dönem, Herat, St. Petersburg Müzesi, VP.1000, y.272a.

(Adamova, A.T., *Persian Painting and Drawing of the 15th-19th Centuries from the Hermitage Museum*, Artograph Compad, Münih, 1996, s.142).

Resim. 48 Bursa Ali Paşa Camii Ön Bölüm Batı Duvarı Üst Pencere Arası Kalemşerinden Görünüm
Vakıflar Bursa Bölge Müdürlüğü Arşivi/2000

Resim. 49 Bursa Ali Paşa Camii Ön Bölüm Duvarlarını Çeviren Yazı Bandından Görünüm Vakıflar Bursa Bölge Müdürlüğü Arşivi/2000

EKLER

Çandarlı Aile Seceresi'nden Kesit

EK. 2

ÇANDARLI HAYREDDİN PAŞA OĞLU ALİ PAŞA VAKIFLARI

- Kırca Hasan Köyü (Karye-i Kırca Hasan), Hüdavendigâr Sancağı Bursa Kazasına bağlı amme evkafı (genel vakıflar) olarak Ali Paşa'nın vakıfları arasında yer almaktayken, Çandarlı İbrahim Paşa'nın eşine mülk olarak verilmiştir. Daha sonraları mülkiyeti bozulup tımar olarak kaydedilmiştir. Söz konusu köyde yetiştirilen ürünler arasında bulunan çeltiğin yarısı padişah hissesi olarak ayrılmış, köye kalan diğer yarısından da vakıf payı ayrılmıştır. Üretim için kullanılan su kaynaklarının mülkiyeti ise padişaha aittir.¹

- Yeniköy (Karye-i Yeniköy), Hüdavendiar Sancağı İnegöl Kazası'na bağlı mülkler arasına kayıtlıdır. Ali Paşa'nın vakıfları arasında iken, Sultan I. Murat (s.1360-1390) tarafından satın alınıp Bayezıt Paşa'ya mülk olarak verilmiştir. Bayezıt Paşa'nın kızı Hatice Hatun tarafından Çandarlı Halil Paşa kızı İlaldı Hatun'a satılmasıyla tekrar Çandarlı vakıfları arasında yer almıştır. Köy arazisinde bulunan bağ ve bostanda yetiştirilen üründen vakıf payı ayrılmıştır.²

- Dere Köyü (Karye-i Dereköy), Hüdavendigâr Sancağı Yenişehir Kazası amme vakfı (genel vakıf) olarak Ali Paşa'nın Bursa'da bulunan imaret ve camiine vakfedilmiştir. Köy arazisinin bir kısmı ekilmiş ve burada yetiştirilen buğday, arpa, yulaf ve burçağın yanı sıra bağ ürünlerinden ayrılan pay Ali Paşa'nın söz edilen yapıları için gelir sağlamıştır. Eşleriyle birlikte aynı köyde yaşayan iki erkek ile bunlara ait iki oğlan ve bir kız çocuğu da aynı vakıf adına hizmetli olarak çalışmıştır.³

- Eşlüce Köyü (Eşlüce Karyesi), Hüdavendigâr Sancağı Göl Kazası'na bağlı emlak olup, Karye-i Nısfı Eşlüce ve Karye-i Nısfı Eşlüce-i Diğer isimleriyle iki yarım parça halinde Ali Paşa vakıfları arasında yer almıştır. Köyde yetiştirilen çeltik, tohum ve pirinçten vakıf payı ayrılmıştır.⁴

¹ Barkan, Ömer Lütfi, Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, I, Bursa Bölümü, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s. 53.

² Barkan, Meriçli, a.g.e., s. 103.

³ Barkan, Meriçli, a.g.e., s. 244, 245.

⁴ Barkan, Meriçli, a.g.e., s. 312.

ÇİZİM LİSTESİ

- Çizim. 1, Çandarlı Halil Hayreddin Paşa ve Ali Paşa Türbesi'nin İznik yerleşimindeki coğrafi konumu, (Ölçek. 1/20.000, Çizim. İ.Naci Zeyrek/2002).
- Çizim. 2, Bursa Ali Paşa Camii'nin Bursa şehir yerleşimindeki coğrafi konumu, (Ölçek. 1/5.000, Çizim. İ.Naci Zeyrek/2002).
- Çizim. 3, Bursa Ali Paşa Camii'nin Ali Paşa Mahallesi'ndeki coğrafi konumu, (Ölçek. 1/2.500, Çizim. İ.Naci Zeyrek/2002).
- Çizim. 4, Bursa Ali Paşa Camii'nin Ali Paşa Mahallesi'ndeki coğrafi konumu (Ayrıntı), (Ölçek. 1/1.250, Çizim. İ.Naci Zeyrek/2002).
- Çizim. 5, Bursa Ali Paşa Camii'n 2002 Yılı'nda devam eden restorasyon durumu krokisi, (Ölçek. 1/150, Çizim. İ.Naci Zeyrek, Eylül / 2002).
- Çizim. 6, Bursa Ali Paşa Camii Planı, (Ölçek. 1/150, Çizim. İ.Naci Zeyrek/2002). (Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, I, 2.Basım, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü, İstanbul, 1989. s.385).
- Çizim. 7, Bursa Ali Paşa Camii Kesiti, (Ölçek. 1/125, Çizim. İ.Naci Zeyrek/2002)
- Çizim. 8, Bursa Ali Paşa Camii İç Mekan Doğu Duvarı Bezeme Programı, (Ölçek, 1/75, Çizim. İ. Naci Zeyrek/2002).
- Çizim. 9, Bursa Ali Paşa Camii İç Mekan Batı Duvarı Bezeme Programı, (Ölçek, 1/75, Çizim. İ. Naci Zeyrek/2002).
- Çizim.10, Bursa Ali Paşa Camii İç Mekan Mihrap Duvarı Bezeme Programı, (Ölçek. 1/50, Çizim. İ. Naci Zeyrek/2002).

RESİM LİSTESİ

- Resim. 1, Bursa Ali Paşa Camii Restorasyon Öncesi Ön Cephe Görünümü, (Vakıflar Bursa Bölge Müdürlüğü Arşivi / 2000).
- Resim. 2, Bursa Ali Paşa Camii Restorasyon Öncesi Güneydoğu Cephe Görünümü, (Vakıflar Bursa Bölge Müdürlüğü Arşivi / 2000).
- Resim. 3, Bursa Ali Paşa Camii Restorasyon Öncesi Güneybatı Cephe Görünümü, (Vakıflar Bursa Bölge Müdürlüğü Arşivi / 2000).
- Resim. 4, Bursa Ali Paşa Camii Restorasyon Öncesi Mihrap Duvarı Görünümü, (Vakıflar Bursa Bölge Müdürlüğü Arşivi / 2000).
- Resim. 5, Bursa Ali Paşa Camii Restorasyon Öncesi İç Mekan Kuzeybatı Duvarı Görünümü, (Vakıflar Bursa Bölge Müdürlüğü Arşivi / 2000).
- Resim. 6, Bursa Ali Paşa Camii cümle kapısının 1997 tarihinden önceki görünümü, (Çakmak, Ş., *Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Taç Kapılar (1300-1500)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s.264).
- Resim. 7, Bursa Ali Paşa Camii cümle kapısı sol nişinin 1997 tarihinden önceki görünümü, (Çakmak, Ş., *Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Taç Kapılar (1300-1500)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s.265).
- Resim. 8, Bursa Ali Paşa Camii Restorasyonu Yapı Temeli Çalışmaları, (Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek, Ağustos/2002).
- Resim. 9, Bursa Ali Paşa Camii Restorasyonu Yapı Temeli Çalışmaları (Ayrıntı), (Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek, Ağustos/2002).
- Resim. 10, Bursa Ali Paşa Camii Restorasyonu Güneybatı Cephe Çalışmaları (Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek, Ağustos/2002).
- Resim. 11, Bursa Ali Paşa Camii Son Cemaat Yeri Kuzey Köşe Kemer Kalıntısı, (Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek, Ekim/2002).
- Resim. 12, Bursa Ali Paşa Camii Restorasyonu İç Mekan Mihrap Duvarı Görünümü, (Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek, Ekim/2002).
- Resim. 13, Bursa Ali Paşa Camii Restorasyonunda Orijinal Yapıdan Bırakılan İç Mekan Kuzeybatı Duvarından Görünüm, (Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek, Ekim/2002).

- Resim. 14, Bursa Ali Paşa Camii Restorasyon Öncesi Ön Cephe Görünümü, (Vakıflar Bursa Bölge Müdürlüğü Arşivi / 2000).
- Resim. 15, Bursa Ali Paşa Camii İç Mekan Sol Kanat Giriş Kapısı Görünümü, (Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek, Ekim/2002).
- Resim. 16, Bursa Ali Paşa Camii Sol Kanat İç Mekanı Örtü Sistemi Görünümü, (Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek, Ekim/2002).
- Resim. 17, Bursa Ali Paşa Camii İç Mekana Açılan Sol Kanat Pencere Görünümü, (Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek, Ekim/2002).
- Resim. 18, Bursa Ali Paşa Camii Sağ Kanat İç Mekan Kible Duvarı Görünümü, (Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek, Ekim/2002).
- Resim. 19, Bursa Ali Paşa Camii Son Cemaat Yeri Kuzeyinde Yer Alan Haziresinden Görünüm, (Vakıflar Bursa Bölge Müdürlüğü Arşivi/2000).
- Resim. 20, Çandarlı Ali Paşa'nın Bursa Ali Paşa Camii Haziresi'ndeki Makam Mezarı, (Bengi Çorum/1999).
- Resim. 21, Ali Paşa Camii Restorasyon Öncesi Cümle Kapısı Görünümü, (Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi/2000).
- Resim. 22, Bursa Ali Paşa Camii Ana Giriş Kapısı Sol Nişinden Görünüm, (Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek/ Ekim 2002).
- Resim. 23, Bursa Ali Paşa Camii Ana Giriş Kapısı Sağ Sütunceden Ayrıntı, (Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek/ Ekim.2002).
- Resim. 24, Bursa Ali Paşa Camii Son Cemaat Yeri Alçı Bezeme Örneğinden Görünüm, (Bengi Çorum/1999).
- Resim. 25, İznik Yeşil Cami son cemaat yeri sağ pencere alınlığında bulunan madalyon, (Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek/2002).
- Resim. 26, Bursa Ali Paşa Camii Son Cemaat Yeri Kalemışlerinden Görünüm, (Bengi Çorum/1999).
- Resim. 27, Bursa Ali Paşa Camii İç Mekan Doğu Payesi Üzerinde Kalan Çini Kaplama İzleri, (Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek/ Ekim 2002).
- Resim. 28, Bursa Ali Paşa Camii İç Mekan Bezemesinde Kullanılan Çini Plakalardan Görünüm, (Bengi Çorum, 1999).

- Resim. 29, Bursa Ali Paşa Camii Orta Bölüm Kapı Üstünde Yer Alan Kalemışlerinden Görünüm, (Bengi Çorum/1999).
- Resim.30, Bursa Ali Paşa Camii Batı Hücresi Kapı Alınlığı Kalemışlerinden Görünüm, (Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek/Ekim 2002).
- Resim. 31, Bursa Ali Paşa Camii Batı Hücre Kapısı Kalemışlerinden Görünüm, (Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek/Ekim 2002).
- Resim. 32, Bursa Ali Paşa Camii Batı Hücre Kapısı Kalemışlerinden Görünüm, (Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek/Ekim 2002).
- Resim. 33, Bursa Ali Paşa Camii Giriş Bölümü Yan Duvar Kalemışlerinden Görünüm, (Bengi Çorum/1999).
- Resim. 34, İznik Kırğızlar Türbesi pencere yanlarında bulunan rumi kalemışleri, (Fotoğraf. İ. Naci Zeyrek/Ekim 2002).
- Resim. 35, Bursa Ali Paşa Camii Giriş Bölümü Doğu Duvarında Bulunan Kabara, (Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek/Ekim 2002).
- Resim. 36, Bursa Ali Paşa Camii Giriş Bölümü Batı Duvarında Bulunan Kabara, (Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek/Ekim 2002).
- Resim. 37, Bursa Ali Paşa Camii Batı Payesinden Görünüm, (Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek/Ekim 2002).
- Resim. 38, Bursa Ali Paşa Camii Doğu Payesinden Görünüm, (Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek/Ekim 2002).
- Resim. 39, Bursa Ali Paşa Camii Ön Bölüm Üst Köşelerde Yer Alan Kalemışlerinden Görünüm (Bengi Çorum/1999).
- Resim. 40, Bursa Ali Paşa Camii Ön Bölüm Kemerlerinde Yer Alan Kalemışlerinden Görünüm, (Bengi Çorum, 1999).
- Resim. 41, Bursa Ali Paşa Camii Ön Bölüm Pencere İki Yanında Yer Alan Kalemışlerinden Görünüm, (Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi/ 2000).
- Resim. 42, 1359 Tarihli Kuran Rahlesi, New York Metropolitan Museum of Art, No.1910, 10.218, (Lentz, T.W., Glenn D.L., *Timur and the Princely Vision, Persian and Culture in the Fifteenth Century*, Los Angeles County Museum of Art Arthur M.Sackler Gallery, Los Angeles, 1989, s. 47).

- Resim. 43, İznik Kırgızlar Türbesi'nin pencereleri arasında bulunan kalemişlerinden vazo ve çiçek düzenlemesi, (Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek/Ekim 2002).
- Resim. 44, Bursa Cem Sultan Türbesi'nin (inş. 1479) kalemişlerinden vazo ve çiçek tasarımları, (Fotoğraf. İ.Naci Zeyrek/Ekim 2002).
- Resim. 45, Bursa Ali Paşa Camii çeşmesi mermer yalağında bulunan vazo ve çiçek tasarımı, (Özer,A.Sami, *Geçmişten Günümüze Bursa Çeşmeleri*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayını, Bursa, (Tarihsiz), s. 46).
- Resim. 46, Bursa Ali Paşa Camii Ön Bölüm Doğu Duvarı Üst Pencere Arası Kalem İşlerinden Görünüm, (Bengi Çorum/1999).
- Resim. 47, Behram Gür Siyah Köşkte, Nizami Hamsesi'nden, St. Petersburg Hermitage Müzesi, VP.1000, y.272a,(Adamova, A.T., *Persian Painting and Drawing of the 15th-19th Centuries from the Hermitage Museum*, Artograph Compad, Münih, 1996, s.142).
- Resim. 48, Bursa Ali Paşa Camii Ön Bölüm Batı Duvarı Üst Pencere Arası Kalem İşlerinden Görünüm, (Vakıflar Bursa Bölge Müdürlüğü Arşivi/2000).
- Resim. 49, Bursa Ali Paşa Camii Ön Bölüm Duvarlarını Çeviren Yazı Bandından Görünüm, (Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi/2000).

EK LİSTESİ

- Ek. 1, Çandarlı Aile Seceresi'nden Kesit, (Çizim. İ.Naci Zeyrek/2002).
- Ek. 2, Çandarlı Hayreddin Paşa Oğlu Ali Paşa Vakıfları.
- Ek. 3, Çandarlı Hayreddin Paşa Oğlu Ali Paşa Vakıflarına Ait M.30.09.1394 Tarihli Vakfiye, (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 734 Defter No, 216 Sayfa No, 120 Sıra No).
- Ek. 4, Çandarlı Hayreddin Paşa Oğlu Ali Paşa Vakıflarına Ait M.30.09.1394 Tarihli Vakfiye'nin Devamında Bulunan ve Vakıf Yönetim Değişikliğini Gösteren H.23 Şaban 1104/M.1692 Tarihli Kayıt, (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 734 Defter No, 216 Sayfa No, 120 Sıra No.)
- Ek. 5, Çandarlı Hayreddin Paşa Oğlu Ali Paşa Vakıflarına Ait M.05.07.1427 Tarihli Vakfiye, (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 624 Defter No, 587 Sayfa No, 485 Sıra No).

KAYNAKÇA

- Adamova, A.T., *Persian Painting and Drawing of the 15th-19th Centuries from the Hermitage Museum*, Artograph Compad, Mnh, 1996.
- Ahmedî, *skender-Name, İnceleme-Tpkbasım*, Yay.smal nver, Türk Dil Kurumu Basımevi, Ankara, 1983.
- Akdağ, M., *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, 1.Cilt, Cem Yayınları, İstanbul, 1974.
- Aktepe, M., "Çandarlı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8.Cilt, İstanbul, 1993, s.209-211.
- _____, "Çandarlı Ali Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8.Cilt, İstanbul, 1993, s.211-212.
- _____, "Çandarlı Halil Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8.Cilt, İstanbul, 1993, s.212-213.
- _____, "Çandarlı İbrahim Paşa", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8.Cilt, İstanbul, 1993, s.214.
- _____, "Çandarlı Kara Halil Hayrettin Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8.Cilt, İstanbul, 1993, s.214-215.
- Alioğlu, F., "Erken Osmanlı Dönemi İznik Kenti'nin Fiziksel Gelişimi", *Abdullah Kuran İçin Yazılar*, Haz..Kafesçioğlu-L.T.enocak, Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s.83-97.
- Aslanapa, O., "Erken Osmanlı Dönemi Edirne Eserleri", *Kültür ve Sanat (Edirne zel Sayısı)*, Sayı.39, Türkiye İ Bankası Yayınları, Ankara, 1998, s.24-27.
- Açık Paazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, Haz. K.Yavuz, Y.Saraç, Koç Kültür Sanat Tanıtım A.., İstanbul, 2003.
- Ayverdi, E.H., *Osmanlı Mimarisinde II.Bayezit ve Yavuz Selim Devri (886-926/1481-1520)*, 5.Cilt, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü, İstanbul, 1983.
- _____, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, 1.Cilt, 2.Basım, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü, İstanbul, 1989.
- _____, *Osmanlı Mimarisinde elebi ve Sultan II. Murad Devri (806-855/1403-1451)*, 2.Cilt, 2.Basım, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü, İstanbul, 1989.

- Bağcı, S., “Erken Osmanlı Kalemşeleri Üzerine Bazı Gözlemler”, *Metin Akyurt, Bahattin Devam Anı Kitabı, Eski Yakındoğu Kültürleri Üzerine İncelemeler*, İstanbul, 1995, s.37-39.
- Barkan, Ö.L., E. Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, 1.Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.
- Baykal, K., *Bursa ve Anıtları*, 3.Basım, Hakimiyet Tesisleri, Bursa,1993.
- Bursa’lı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 2.Cilt, Matbaa-i Amire, İstanbul, H.1333/M.1914-1915.
- Canan, İ., *Kütüb-i Sitte Muhtasarı ve Şerhi*, 15. Cilt, Akçağ Yayınları, Ankara, 1995.
- Çağman,F., Z.Tanıdı, “Manuscript Production at the Kazeruni Orders in Safavid Shiraz”, *Safavid Art and Architecture*, Ed. S.R.Canby, British Museum Publication, London, 2002, pp.43-48.
- _____, “Tarikatlarda Resim ve Kitap Sanatı”, *Osmanlı Sanatı’nda Sufilik*, Türk Tarih Kurumu Yayinevi, Ankara, (Baskıda).
- Çakmak, Ş., *Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Taç Kapılar (1300-1500)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.
- Çorum, B., “Erken Osmanlı Kalem İşlerinden Bir Örnek: Bursa Ali Paşa Camii”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, 15.Cilt, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi , İstanbul, 2002, s.27-43.
- Çulpan, C., *Serviler*, 1.-2.Cilt, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1961.
- Demiriz, Y., *Osmanlı Mimarisi’nde Süsleme, Erken Devir (1300-1453)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979.
- Deniz, B., “Aksaray Melik Mahmud Gazi Hangahı (Darphane) Kazısı”, *Sanat Tarihi Dergisi*, 9.Cilt, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1998, s.13-36.
- Duda, D., *Islamische Handschriften I, Persische Handschriften*, Verlag Der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften, Wien, 1983.
- Eberhard, W., *Çin Simgeleri Sözlüğü*, Çev.A.Kazancıgil, A.Bereket, Kabcacı Yayinevi, İstanbul, 2000.
- Erginli, Z., “Bursa Tasavvuf Kültüründe Horasanlı Dervişler”, *14-16 Kasım 2002 Bursa’da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü Sempozyumu, Bildiri Kitabı*, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı, Bursa, 2002, s.176-194.

- Ertuğrul, Ö., "Ali Paşa Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2.Cilt, İstanbul, 1989, s.428-429.
- Erzi, H.A., "Bursa'da İshaki Dervişlerine Mahsus Zaviyenin Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, 2.Cilt, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara, 1942, s. 423-429.
- Eyice, S., "Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23.Cilt, 1.,2.Sayı, İstanbul, Ekim 1962- Şubat 1963, s.3-80.
- Gabriel, A., *Une Capitale Turque Brousse, I*, Paris, 1958.
- Genç, S., *Süleymaniye Kütüphanesi Halet Efendi 171 Numaralı Mesnevi'nin Tezhip Tasarımı*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk-İslam Sanatları Ana Bilim Dalı Sanat Tarihi Programı, İstanbul, 2002, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Golombek, L., *The Timurid Shrine at Gazurgah*, Royal Ontario Museum, Toronto, 1969.
- _____, "The Paysage as Funerary Imagery in the Timurid Period", *Muqarnas*, 10, 1993, s.241-252.
- Gray, B. (General Editor), *The Arts of the Book in the Central Asia*, Serindia Publications, London, 1979.
- Grube, E.J., *Persian Painting in the Fourteenth Century*, Istituto Orientale Di Napoli, Napoli, 1978.
- Gündüz, İ., *Osmanlılarda Devlet Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, Ankara, 1984.
- Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, Sad. İsmet Parmaksızoğlu, 1.Cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1974.
- Hüseyin Hüsamettin, *Amasya Tarihi*, Necim İstikbal Matbaası, İstanbul, 1329.
- _____ "Molla Fenari", *Tarih Encümeni Mecmuası*, 19.Sayı, Devlet Matbaası, İstanbul, 1928, s.148-158.
- Kara, M., *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, 2. Basım, Sır Yayıncılık, İstanbul, 2001.
- Köprülü, M. F. *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, 2.Basım, Başnur Matbaası, Ankara, 1972.

- Köseoğlu, N., *Tarihte Bursa Mahalleleri XV ve XVI ncı Yüzyıllarda*, Bursa Halkevi Tarih-Müze Yayını, Bursa, 1946.
- Latîfi, *Tezkiretü'ş-şu'ara ve Tabsiratü'n-nüzama*, Yay.Rıdvan Canım, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 2000.
- Lentz, T.W., "Dynestic Imagery in Early Timurid Wall Painting", *Muqarnas*, 10, 1993, s.253-265.
- Lentz, T.W., Glenn D.L., *Timur and the Princely Vision, Persian and Culture in the Fifteenth Century*, Los Angeles County Museum of Art and Arthur M.Sackler Gallery, Los Angeles, 1989.
- Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 3.Cilt, Türk Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.
- Mehmet Şemsettin, *Bursa Dergahları Yedigâr-ı Şemsi, I-II*, Haz. Mustafa Kara, Kadir Atlansoy, Uludağ Yayınları, Bursa, 1997.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, Sad. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.
- Mülayim, S., *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982.
- Ocak, A.Y., "Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, 12.Sayı, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1978, s.247-269.
- Oktay, A., *Üç Büyükler, İznik Roma Bizans Selçuk Osmanlı Tarihi ve Eserleri*, 1.Basım, Oğuz Matbaası, İznik, 1969.
- Otto-Dorn, K., *Das Islamische İznik*, Istanbuler Forschungser, 13.Band, Berlin,1941.
- Ötüken, S.Y., A.Durukan, H.Acun, S.Pekpak, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler (Bursa İl Merkezi)*, 3.Cilt, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1993.
- _____, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, 4.Cilt, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1996.
- Öz, T., *İstanbul Camileri*, 1.Cilt, 2.Basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.
- Özen, M.E., *Türk Tezhip Sanatı, Turkish Art of Illumination*, Gözen Kitap ve Yayın Evi, İstanbul, 2003.

- Özer, A.S., *Geçmişten Günümüze Bursa Çeşmeleri*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayını, Bursa, (Tarihsiz).
- Özkaya, Y., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayânlık*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.
- Raby, J., "İznik Un Village au Miliue des Jardins", *İznik Seramikleri*, Çev.Emine Gürsoy-Naskali, Alexandria Press, London, 1989, s.21-24.
- Raby, J., Z.Tanıdı, *Turkish Bookbinding in the 15th Century the Foundation of an Ottoman Court Style*, Ed. Tim Stanley, Azimuth Editions, London, 1993.
- Riley, N., *A History of Decorative Tiles*, Chartwell Boks Inc., New Jersey, 1997.
- Sims, E., "The Iconography of the Internal Decoration in the Mausoleum of Ulcaytu at Sultaniyya", *Content and Context of Visual Arts in The Islamic World*, Ed. Priscilla P. Soucek, The Pennsylvania State University Press, London, 1988, s.139-175.
- Sims, E., B.Marshak, E.J.Grube, *Peerless Images. Persian Painting and Its Sources*, Yale University Pres, New Haven and London, 2002.
- Soucek, P.P., "The Manuscripts of Iskandar Sultan: Structure and Content", *Muğarnas*, 6, 1992, s.116-131.
- Şentürk, Ş. (Ed.), *Bir Mimar Bir Yorum Alexandre Raymond*, Çev.Natalia Madina, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul,1999.
- Tanındı, Z., "15 th Century Ottoman Manuscripts and Bindings in Bursa Libraries", *Islamic Art*, 4.Cilt, New York, 1990-1991, s.143-174.
- _____ , "Bursa'da Kitap Sanatı ve Hamiler", *Bursa*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s.118-122.
- _____ , "Nakkaş Dervişler:Bursa'da Kazeruni Zaviyeleri", *14-16 Kasım 2002 Bursa'da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü Sempozyumu, Bildiri Kitabı*, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı, Bursa, 2002, s.273-274.
- Taşköprülüzade, *Eş-Şeka'ikun-numaniye fi Ulema'id-Devleti'l-Osmaniye*, Neş. A.S.Furat, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1985.
- Uzunçarşılı, İ.H., *Kütahya Şehri*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1932.
- _____ , "Çandarlızade Ali Paşa Vakfiyesi", *Bellekten*, 5.Cilt, Sayı.20, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1941, s.549-578.

- _____ , *Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1965.
- _____ , *Çandarlı Vezir Ailesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
- _____ , "Ali Paşa Çandarlızade", *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, 1.Cilt, Millî Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, Ankara, 1997, s.325-326.
- Ülgen, A.S., "İznik'te Türk Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, 2.Basım, 1969, 1.Sayı, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara, 1938, s.53-69.
- Wittek, P., "Kazeruni", *İslam Ansiklopedisi*, 6.Cilt, Maarif Basımevi, İstanbul, 1995, s.523.
- Yamanlar, M., "Kaya Tasvirlerine Bir Bakış: Delikli Taihu Kaya Motiflerinin İslam Sanatlarına Giriş ve Değişimleri", *Nurhan Atasoy'a Armağan*, (Baskıda).
- Yediyıldız, M.A., "Şer'iye Sicillerine Göre Bursa'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1656-1658)", *Vakıflar Dergisi*, 23. Sayı, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1994, s.177-228.